

ROBERT CASTEL

A hátrányos megkülönböztetés II.*

HARMADIK FEJEZET

Az etnikai kisebbségek megkülönböztető kezelése

„Egyenlőség, szabadság, testvériség, városi flaszterből nem nő ki még...” – ezt a jelszót sokat skandálták a felfordulások éjszakáin. Igen pontosan adta értésünkre, hogy ezek a fiatalok nagyon is tisztában vannak azzal a jogfosztottsággal, amelynek szenvedő alanyai. De mit is takar ez? Nem nagyon föltételezhető, hogy ők lennének az egyetlenek, akiknek okuk van panaszkodni a francia társadalom működési elégtelenségei miatt. Amint arra már utaltunk, a külvárosok a társadalmi feszültségek újsütetű problematikájával küszködnek, amelyet a nagy tömegeket érintő munkanélküliség, az alsóbb rétegek nagy szegmenseinek szakképzettségvesztése, a beletörődés a foglalkoztatás biztonságának végérvényes elvesztésébe, a munkások bizonyos csoportjainak pauperizálódása, a társadalmi biztonságvesztés mind szélesebb körűvé válása jellemez. De ha a külváros nem is monstruózus kivétel (hiszen a problémáknak ez a tömege a francia társadalom egészére ránehezül), azt bizvást mondhatjuk, hogy koncentráltan vannak jelen benne ezek a problémák, s a külvárosi fiatalokra ez rá is nyomja a bélyegét. Tökéletesen tisztában vannak azzal, amit a társadalmilag hanyatlásnak indult alsó rétegekben nagyon sok mindenki maga is világosan átlát, hogy tudniillik munkalehetőség ritkán adódik, hogy az élet keretei semmi olyannal nem kecsegtetnek, ami vonzónak bizonyulhatna, hogy az iskola sikeres elvégzése nem garantál fényes szakmai karriert. De annak keserősége mellé, hogy az ember szegény, s ki van szolgáltatva a holnapok soha véget nem érő bizonytalanságának, ráadásként még az igazságtalanság okozta fájdalom kínját is érzik. Nap mint nap ráébrednek arra, hogy amikor kiutat keresnek a helyzetükből, velük nem ugyanúgy bánnak, mint a többiekkel. Etnikai hovatartozásuk, származásuk ténye fölerősíti a társadalmi magárahagyatottság élményét, ami érzésük szerint a hátrányos megkülönböztetésből következik. Így tehát a külvárosi fiatalok reakcióit legalább részben úgy kell elkönyvelnünk, mint polgári engedetlenségi lázadást az állampolgári jogosultságoknak azon hiányával szemben, amely sújtja őket. A társadalom, amelyben élnek, a jogoknak és esélyeknek minden polgárt megillető egyenlőségét proklamálja, nekik mégis nap mint nap azt kell megélniük,

* Robert Castel: *La discrimination négative*. © Edition du Seuil, Paris 2007.
A tanulmány befejező része a következő számunkban jelenik meg (a szerk.).

hogy másoktól való különbözőségüket a társadalmi élet minden kulcsfontosságú terepén igazolhatatlan különbségtevéssel kezelik.

Rendőri és igazságügyi diszkrimináció

A leggyakrabban és leginkább szembeszökően a „rendfenntartó erővel” való kapcsolatukban érhető tetten ez a különbségtevő (el)bánásmód. Az első, 1981 nyarán Lyon környékén bekövetkezett incidens óta 2005 őszéig minden külvárosi fölfordulás kiváltó oka valamilyen rendőrségi beavatkozás volt. De még ha leszámítjuk is e dühkitöréseket, a rendőrséggel való súrlódások gyakorlatilag mindennaposak, és leggyakrabban éppen az etnikai alapú megkülönböztetés elemei váltják ki ezeket: a „szemed sem áll jól” indoklású személyazonosság-ellenőrzések, a fizikai erőszak elemeit sem nélkülöző rendőrségi igazoltatások, melyek során nem ritkán rasszista megjegyzések is elhangzanak. S e „rendőrségi túlkapaszkodásokat” ritkán követi hivatalos rendre intés és felelősségre vonás, és a többi... A fiatalok és a rendőrség közötti kapcsolat jellege gyakran alkalmas arra, hogy kiváltsa azt a „veszett dühöt”, melyet a fiatalokban az idők során fölhalmozódott tapasztalatok gerjesztenek; ezekből tanulják meg a saját bőrükön, hogy a nyilvános térben nem egy, hanem kétféle mérce, kétféle mérték szolgál az emberekkel való bánásmódra.

Nem arról van szó, hogy a rendőrségen el kell verni a port, nem azt sugalljuk, hogy jelenlétük fölösleges lenne az érzékeny övezetekben. A többnyire rosszul végződő rabló-pandúrosdiban a provokációk igen gyakran kölcsönösek lehetnek.¹ Attól azonban még igencsak messze vagyunk, hogy a „rendfenntartó erő” megszűnjene csupán az államapparátus lesújtó ökleként funkcionálni, hogy ne brutálisan törjenek be a „rajtuk kívüli” világból, hogy ne elfojtsák a helyi zavargásokat, hanem ehelyett a rendőrség a helyi terepbe betagozódott közszolgálati intézménnyé váljék.² Holott túl azon, hogy ez utóbbi helyzet javíthatna a fiatalok és a rendőrség közötti „strukturálisan nehéz” viszonyon (ahogyan Montjardet nevezi), egyedül a rendőrségi szolgáltatásoknak egy ilyen betagozódása válhatna alkalmassá például arra, hogy védelmet biztosítson a lakónegyedek lakossága számára – ők ugyanis biztonsághiányban élnek, amit mindenki elítél, de ezt a „rendfenntartó erő” jelenlegi szervezeti formájukban képtelenek megszüntetni. Ebből a nézőpontból az, hogy a győztes baloldali szövetség által kezdeményezni próbált „lakosságközeli rendőrség” ötlete a hamvába holt, ill. hogy ezt a 2002-es választásokat követően egyfajta „eredményességi nézőponttal” váltották fel, súlyos következményekkel járt. Bár működési feltételeinek biztosítása igencsak nehéz lenne, valószínűleg tényleg csak egy igazán „lakosságközeli” rendőrség bizonyulhatna képesnek arra, hogy a rendőrségi joga-

1 A fiatalok és a rendőrség közötti viszony kiegyensúlyozott elemzéséhez lásd Fabien Jobard: „Sociologie politique de la «racaille»”, in H. Lagrange és M. Oberti, id. mű.

2 Lásd a Dominique Montjardinnel készült interjút „La crise de l’institution judiciaire ou comment y faire face”, *Mouvements*, 44. szám, 2006. március-április, továbbá Laurent Mucchielli: „Il faut changer la façon de faire la police dans les »quartiers sensibles«” in *Banlieues, lendemains de révolte*, Paris, La Dispute, 2006.

sítványok alkalmazása során egyszerre érvényesítse a megelőzés és a megtorlás szempontjait.³ Ami pedig az etnikai hovatartozásuk miatt hátrányos megítélésben részesülő fiatalokat illeti, nem azt állítjuk, hogy mindannyian mindig feltétlenül ártatlanok lennének. De ha ártatlanok, ha vétkesek, mindegyikük joggal érezheti úgy, hogy igazságtalanság történik vele, ha maguk a törvény és a rend őrei úgy kezelik őket, mintha nem lennének a többiekével azonos jogaik a törvény előtt.

Hasonlók mondhatók el azokról a tapasztalatokról is, amelyeket a másik közhatalmi funkció, az igazságszolgáltatás tevékenységével kapcsolatban szerezhettek. 1800 esetet átvizsgálva kiderül, hogy a „közhatalmi szervek képviselőivel szemben tanúsított sértő magatartás, ellenszegülés és erőszakos fellépés” cselekménye ellen hozott ítéletek – hogy a rendőrségi terminológiánál maradjunk – az „észak-afrikai típusú” előállítottak 25 százalékának esetében szóltak letöltendő szabadságvesztésről, míg az „európai” típusú vádlottaknak csak a 10 százalékára szabtak ki ilyet.⁴ Az igazságszolgáltatás meglehetősen sokszor mutatkozott hajlandónak arra a 2005. őszi események kapcsán, hogy szokatlanul rövidre fogja a procedúrát. Sokan egyenesen „vágóhídi ítélezést” emlegettek egyes, megszakítás nélkül folyamatosan ülésező bírói testületekkel kapcsolatban, amelyek azonnali előállítást követően osztogattak letöltendő börtönbüntetést olyan kihágásokért, amelyek ellentétele akár lehetett volna egyszerű figyelmeztetés is.⁵

Általánosabban fogalmazva: egészen megdöbbentő, hogy az észak-afrikai eredetű fiatalok mennyire magas kockázatú rizikó-csoportnak számítanak a tekintetben, hogy milyen eséllyel fenyegethetik őket komoly jogi szankciók. A 18–24 évesek korosztályában a szabadságvesztésre ítétek között 39,9 százalék azoknak az aránya, akiknek apja Észak-Afrikában született, és 38,8 százalék azoké, akiké Franciaországban. Figyelembe véve, hogy e korosztály csak 8,5 százalékának született az apja Észak-Afrikában, 75,5 százalékuké Franciaországban született, azt mondhatjuk: a népességen belüli arányokhoz képest nagyjából tízszeresen túlréprezentáltak a fiatal elítéltek között az észak-afrikai származásúak. Ha ehhez még hozzávesszük, hogy az édesapák között lehetnek olyanok, akik maghrebi származásuk ellenére már francia földön születtek, a maghrebi származás és a börtönbe kerülés közötti függvénykapcsolat még erősebbnek tekinthető. Ahogyan a büntetésvégrehajtási intézmények statisztiká-

³ Hogy milyen bonyolult problémákat vet fel a „lakosságközeli rendőrség”, viszont milyen reményekre jogosíthat fel sikeres működtetése, arra nézve lásd Sébastien Roché: *Police de proximité. Nos politiques de sécurité*. Paris, Le Seuil, 2006.

⁴ Lásd Fabien Jobard: „Police, justice et discriminations raciales” in Didier Fassin és Éric Fassin: *De la question sociale à la question raciale?*, Paris, La Découverte, 2006. Egyértelműen kiviláglik az adatokból, hogy az észak-afrikai vádlottak terhére felróttak rendre súlyosabbak (garázdaság helyett inkább a hatóságoknak való ellenszegüléssel vádolják őket, gyakrabban minősülnek visszaesőnek, gyakrabban fordul elő közöttük, hogy nincs munkaviszonyuk, ami súlyosabb büntetést von maga után). Egy másik kutatás alapján Jobard azt is kimutatja, hogy az „észak-afrikai típusú” személyeket gyakrabban igazoltatják, és gyakrabban állítják bíróság elé, mint az „európaiakat”. Ezt a diszkriminatív kezelésmódot tehát a jogszolgáltató mechanizmus egésze állítja elő.

⁵ Lásd Evelyne Sire-Marin: „L’Etat d’urgence, rupture de l’Etat de droit ou continuité des procédures d’exception?”, *Mouvements*, 44. szám, 2006. március–április.

ira hivatkozó Farhad Khosrokhavar mondja: „a börtönökben található »muszlimok« döntően külvárosi férfiak (nagyon kevés a nő), többségükben 15–35 éves, »fiatal« korosztály-beliék. (...) Egy biztos: azok, akiknek a szülei maghrebi származásúak, messze túlreprezentáltak közöttük.”⁶

Mindezzel nem azt állítjuk, hogy a törvénnyel való összeütközés minden esetben igazságtalan. Ez a fajta statisztika annak illusztrálására is szolgálhat – szokták is így használni –, hogy milyen magas a bűnelkövetők aránya azok között a külvárosi fiatalok között, akik bevándorló-ivadékok. S hogy valóban magas, az nem vitatható. De – hacsak nem akarunk e csoport minden egyes tagjában potenciális bűnözőt látni – az ilyen adatok arról is tanúskodnak, hogy ezek a fiatalok, többségüket is beleértve, akik semmivel nem vádolhatók, mert nem követtek el semmit, hétköznapi életük során megtapasztalják a rendőrség és a jogrend mindenütt jelenvaló mivoltát. A családjuk valamelyik tagjával történtek révén, vagy egy haverjuk esetéből, vagy egy szomszédjuk példáján. Így hát valahányszor a személyazonosságukat kell igazolniuk, valahányszor kihallgatják őket – még amikor nem követtek is el semmit –, eleve tartanak attól, hogy bajba kerülnek; a rendőrséggel és az igazságszolgáltatással való kapcsolatukat mindvégig a fenyegetettség légkörében élik át. Miközben a jogállam feladata az lenne, hogy minden egyes polgárának védelmet nyújtson s biztosítsa a társadalmi békét, a külvárosokban megjelenő képviselőiről ezeknek a fiataloknak többnyire csak negatív tapasztalataik lehetnek.

Diszkrimináció a munkalehetőségekkel kapcsolatban

Ugyanilyen különbségtévő bánásmód figyelhető meg a munkához való viszonyuk kapcsán is. A diszkriminatív alkalmazás-politika tilos. Erről a 2001. november 16-iki törvény rendelkezik, amely tiltja a külső, illetve a családnév alapján történő megkülönböztető bánásmódot. Ugyanígy rendelkezik a munkajog is (I. cikkely 122-49). Ennek ellenére az ilyen gyakorlat nagyon is általánosnak mondható, hogy mennyire, annak mérése persze nem könnyű, mivel az elutasítás indokait ritkán szokták expliciten megfogalmazni. Mindazonáltal az megállapítható volt, hogy a 24–29 éves algériai származású fiatalok között a munkanélküliek aránya 1990-ben háromszor akkora volt, mint a hasonló korú portugál származásúak között (35, illetve 12%).⁷ Ugyancsak arra utal az az adat is, hogy azokban a zömmel szociális bérlakásokból álló lakónegyedekben, ahol a legmagasabbnak bizonyul a bevándorló-leszármazottak aránya, s amelyek igen sokat hallattak magukról 2005 őszén, elképesztően magas a munkanélküliség a 15–24 évesek körében (a Párizs-környéki Grigny egyik lakóparkjában 41 százalékos, Toulouse környékén két lakónegyedben is 54 százalékos).⁸ Nyilván nem adható egzakt válasz arra, hogy e

⁶ Farhad Khosrokhavar: *L'Islam dans les prisons*, Paris, Baland, 2004.

⁷ Jean-Louis Richard: *Partir ou rester? Destinées des jeunes issus de l'immigration*. Paris, PUF, 2004, 157. old.

⁸ Stéphane Beaud: „L'insertion professionnelle en question”, *Regards sur l'actualité*, 319. szám, Paris, La Documentation française, 2006. március, 28. old.

szomorú rekordok pontosan mivel is magyarázhatók. Nem megállapítható, hogy milyen arányban tudhatók be a szó szűk értelmében fölfogott etnikai származáson alapuló diszkriminációnak, és milyen arányban az iskolai kudarcoknak, mivel e két hátrányos helyzet – mint ezt a későbbiekben még tárgyalni fogjuk – egymást fölerősítve hat. Az etnikai-származási diszkrimináció azonban a magasabb végzettségű fiataloknál is kimutatható, akik pedig sikerrel vették az iskola jelentette akadályokat. Roubaix városában egy ötszáz, az RMI-segélyért folyamodni kénytelen, érettségizett fiatalból álló mintánál az adatok azt mutatták, hogy 90 százalékuk esetében nevük hangzása arab származásra utal. A Párizs I. Egyetem egyik diszkrimináció-ellenőrző felmérése során 258 hirdetésben megjelent állás kínálatra küldtek be jelentkezéseket. A beküldött CV-k elemzése alapján az derült ki, hogy 75 fiatalot hívtak be ezek a cégek meghallgatásra, ha az illető francia származású volt és párizsi lakos. Ezzel szemben, ha a rendre azonos kvalifikációval rendelkező pályázók külvárosi negyedben laktak, s családnévük észak-afrikai eredetről árulkodott, már csak 14 esetben juthattak a felvételi beszélgetés esélyéhez.⁹

Érthető tehát, hogy a bevándoroltak leszármazottai kapcsán még akkor is szokás egy „láthatatlan plafonról” beszélni, amely csökkenti alkalmaztatási esélyeiket és gátolja társadalmi fölemelkedésüket, ha netán diplomások lennének. Amint azt Stéphanie Beaud megjegyzi, ez a „diplomás munkanélküliség” katasztrofális hatást gyakorol a többgyerekes családok fiatalabbjaira, akik már egész korán megtapasztalhatják idősebb testvérük vagy apjuk kudarcának példáján a szociális reményvesztettséget. A szájról szájra terjedő információk alapján már kisgyerekkorukban megszerzik a gyakorlati tudást arról, hogy miként működik a munkaerőpiac, így a „no future” perspektívája számukra korántsem absztrakt eszme.

Mindehhez hozzá kell tennünk: ahhoz, hogy egy dolgozó emberekből álló közösség önmagért és a saját jogán befogadja az egyént, korántsem elég, hogy sikerült átverekednie magát az alkalmaztatása elébe tornyosuló akadályokon. A munkahelyen is működik a hátrányos megkülönböztetés, megmérgezheti a dolgozó emberek közötti viszonyokat és akadályozhatja a normális szakmai pályafutást. A vállalat – ahol a munkanélküliség fenyegetése nyomában az „egyenlők” közötti konkurenciaharc miatt fölbomlani látszanak a kollektív szolidaritás és az osztályhoz tartozás formáinak megnyilvánulásai – a bevándoroltra és a bevándorolt-leszármazottra rásüti mássága bélyegét. Ők még azonos képzettség mellett is a „kevésbé egyenlők” csoportjába fognak tartozni. A legalacsonyabb beosztások jutnak nekik, a leingatatagabb munkaposztok. Ráadásul gyakran válnak kétes ízlésű tréfálkozások céltáblájává, ha ugyan nem teljes kiközösítés fogadja őket.¹⁰ Sorsuk bizonyos értelemben gyakran lényegesen rosszabb, mint a korábbi idők munkát kereső bevándorlóit, pedig már azok helyzete sem volt nagyon rózsás. Azonban érezhették úgy, hogy a munkásosztály tagjai, s többé-kevésbé osztozva annak érté-

⁹ Patrick Weil: *La République et sa diversité*. Paris, La République des Idées/Seuil, 2005, 78. old.

¹⁰ Philippe Bataille: *Le racisme au travail*. Paris, La Découverte, 1997.

keiben ők is részesei a szolidaritás kötelékeinek.¹¹ A munka világán belül, melyet ma már egyre inkább a „mindenki mindenki ellen”-elv alapján szerveződő konkurenciaharc jellemez, a bevándoroltak, asszimilálódottak, akiket az ellenséges rasszizmus minden lehetséges módon megpróbál földbe döngölni, rendelkeznek a legkevésbé a munkalehetőségek hiányával való megküzdés eszközeivel, akár abban a vonatkozásban, hogy mennyire sikerül munkahelyet találniuk maguknak, akár abban, hogy mennyire sikerül megőrizniük azt, netán szakmailag előrébb jutniuk.

Hannah Arendt némileg más kontextusra értelmezett szavaira hivatkozva megkockáztathatjuk: nagyon sok bevándorló-leszármazottnak jut ugyanaz a sors, ami azoknak a munka nélkül maradt munkásoknak, „akiktől még azt az egyetlen tevékenységet is elvették, ami addig megmaradt nekik”. Arendt erről azt gondolta, hogy „ennél szörnyűbbet elképzelni se lehet”. „Munkássá” kellene válniuk, hiszen számukra – becsületes életmód mellett – egyedül a munkavégző tevékenység nyújthat lehetőséget, hogy eltartsák magukat.¹² De sokan közülük „munkához nem jutó munkások” maradnak – vagy leendő „munkához nem jutó munkások”, hiszen jól tudják, hogy „igazi” munkához jutási esélyeik eleve korlátozottak. Az alkalmaztatási esélyek a statisztikákból kivilágító kirívó különbségei (az észak-afrikai származású fiatalok között például háromszor akkora a munkanélküliek aránya, mint a portugál származásúak között) olyasvalamire mutatnak rá, ami perdöntő; abban az értelemben legalábbis, hogy vagy „társadalmi halálra” ítéli az embert, vagy pedig a bűnözés világába kényszeríti. Ráadásul ez a különbségtevés jogsértő: semmi nem igazolhatja, hogy az állampolgárok elbírálásában ne érvényesüljön kötelezően a törvény előtti egyenlőség – ez az eszme ugyanis egyik alapelve a köztársaságnak.¹³

A párizsi munkások 1848 júniusában a munkához való jog nevében lázadtak föl, mert úgy gondolták, hogy „a munkához való jog annyit tesz: jogunk legyen úgy élni, hogy van munkánk”¹⁴. 2005 őszén a fiatal zendülők nem a munkához való jogot követelték, amikor autókat gyűjtöttak fel. Igazából nem követeltek ők semmit. De föllázadásuk kimondatlan üzenetében talán nem jogosulatlan frusztráltságukra következtetni, csüggedésükre és tehetetlenség-érzetükre annak az igazságtalanságnak a láttán, amely őket e téren sújtja, s amit tökéletesen objektív módon érzékelnek.

11 Lásd Gérard Noiriel: *Longuy: Immigrés et prolétaires*. Paris, PUF, 1984.

12 Persze nem csak becsületes körülmények léteznek, és a „tisztességes” munka hiánya a legfőbb oka annak, ha kialakul egy „párhuzamos gazdaság”, az illegális tevékenységek és a bűnözés terepe, amelynek volumene nehezen megbecsülhető, de bizonyosan jelentős, s amely melegágya az erőszak kultúrájának.

13 Az alkalmaztatás során elkövetett diszkriminációkra ma már odafigyelnek, jóllehet az ellenük hozott intézkedések még elég erőtlenek. Ezzel kapcsolatban lásd Jacques Le Goff: „Lutter contre les discriminations à l’embauche”, *Esprit*, 2006. február.

14 Félix Pyat 1848. november 2-án a Nemzetgyűlésben a munkához való jog mellett „védőbeszédéből”. Idézi Maurice Aguilhon: *Les Quarante-Huitards*, Paris, Gallimard-Julliard, 1973, 184. old.

Az iskolai kudarc

Lehet-e azt mondani, hogy e városrészek fiataljai „iskola nélküli iskolások”? Az elemzésnek itt árnyaltabbnak kell lennie. A köztársaság iskolarendszere nem rekeszt ki senkit. Dicséretére legyen mondva, minden megkülönböztetés nélkül befogadja egy-egy életkori kohorsz valamennyi tagját. De ha nem rekeszt is ki senkit, kizárni azért kizárja működési rendszeréből mindazokat, akiket látszatra képtelenség integrálni. Ám ebben a folyamatban a kihullás már nem véletlenszerű. Így például 1998-ban azok között a gyerekek között, akik mindenféle végbizonyítvány megszerzése nélkül hagyták abba iskolai tanulmányaikat, 43 százalék volt azok aránya, akiknek apja észak-afrikai vagy észak-afrikai származású. Hogy tisztában lehessünk e tény súlyával, igazi jelentésével, tudnunk kell, hogy a beiskolázási erőfeszítések sikere következtében a beiskolázott gyerekeknek nagyjából 8 százaléka lép ki az iskolarendszerekből valamiféle végbizonyítvány nélkül (1976-ban ez az arány még 20 százalék volt). A fiatal észak-afrikaiak tehát tényleges arányaikat messze meghaladóan vannak jelen az iskolai pályafutásukban hátrányos helyzetbe kerülők között. Ez a hátrány azonban nemcsak iskolai pályafutásukat bélyegzi meg, hanem egész további életükre kihat. Nem képesek munkát találni (2004-ben a semmiféle végzettséggel nem rendelkezők 40 százaléka bizonyult munkanélkülinek), legfeljebb a szinte semmiféle szakképzettséget nem igénylő, legrosszabbul fizetett munkákhoz juthatnak hozzá, illetőleg azokhoz, amelyekről sosem lehet tudni, mikor is szűnnek meg. Abból következően, hogy a különösebb szakképzettséget nem igénylő munkakörök a munkaerőpiacon bekövetkezett változások következtében jelentősen megritkultak, oda jutottunk, hogy a munkáltatók, ha csak egy módjuk nyílik rá, még ezeket is igyekeznek diplomásokkal betölteni. Így aztán azoknak, akik úgy keresnek munkát, hogy nem nagyon van semmiféle kvalifikációjuk, rendre mindenhol azt mondják: „állj be a sor legvégére”. „*Vae victis*” – jaj azoknak, akik az iskolarendszer vesztéseinek bizonyulnak.¹⁵ Az a „jövőkép”, mely munkanélküliségbe tud csak torkollani (vagy a létbizonytalanságba való belenyugvásba) gyakran az iskolai értékek elutasításához vezet – ha ugyan ezek a munka világában maguknak semmilyen perspektívát nem találó fiatalok eleve úgy nem döntenek, hogy köszönik, nem kívánják magukat semmiféle esélyt nem kínáló, semmi jóval nem kecsegtető állások után törni, hanem egyenesen az illegális, „föld alatti” gazdaságot, illetve a bűnöző alvilágot választják.

Ám annak ellenére, hogy ezeknek a bevándorló-leszármazottaknak az esélyeit gyakran lerontja, hogy milyen volt a viszonyuk az iskolához, azt semmiképp nem mondhatjuk, hogy tökéletesen idegen maradt volna számukra az iskolarendszer által közvetíteni kívánt értékvilág. Végigküzdötték magukat az iskolarendszeren, tehát semmiképp sem valamiféle, a kultúra elvetésére fölesküdt „vademberfiókákat”, hanem sokkal inkább az iskolai apparátus elvetélt termékei. Hogyan másként tapasztalhatnák meg ezt a rendszert, ha nem a frusztráltság és – olykor – a tehetetlen düh állapotában, az elszalasztott lehetőségeken rágódva? Ami azt illeti,

15 Lásd S. Beaud: „L’insertion professionnelle en question”, id. mű.

ma, Franciaországban nem nagyon lehet másként gondolkodni a világról, mint hogy a társadalmi előrelépésnek és – egyáltalán – a társadalomba való betagozódásnak az úgynevezett „királyi útját” az iskola sikeres elvégzése biztosítja. A középosztályok egyébre sem tudnak koncentrálni, mint erre, és minden lehetséges eszközt bevetnek, hogy gyerekeik sikeres iskolai pályafutásához maximálisan biztosítsák az esélyeket. De ha a hátrányos helyzetű közegekben lakó fiatalokat – és elsősorban azokat, akiknek a felmenői bevándorlók voltak – ugyanilyen aspirációk mozgatják is, az esetek túlnyomó többségében abba ütköznek, hogy nekik erre reálisan semmi esélyük nincs. Az iskolarendszer ugyan fennhangon állítja, hogy az esélyegyenlőség és az érdemesség szerinti előmenetel republikánus eszméjének talaján állva végzi a maga dolgát, de tökéletesen alkalmatlannak bizonyul arra, hogy a különböző társadalmi csoportok számára biztosítsa azt az egyenlő elbánást, amely szükséges lenne ennek az eszménynek az életre keltéséhez, életben tartásához. Így tehát az iskolának minden esélye megvan arra, hogy még azoknak is csalódást okozzon, akik hisznek benne, de nem képesek megfelelni az általa meghirdetett játékszabályoknak, s azok szerint részt venni a versenyben.

Ez a kockázat kíméletlenül sújtja a valamikori bevándorlók gyermekeit. Az ő családjaik a leginkább képtelenek arra, hogy azokat az erőforrásokat mobilizálhassák, amelyek nagyon is szükségesek a sikeres iskolai pályafutás biztosításához. (Iyének például az iskola által képviselt kultúra és a család kulturális értékrendszere közötti szoros kapcsolat, az iskolarendszer működésének beható ismerete, mely segít a jó irányba mutató választások és döntések meghozatalában, az arra való képesség, hogy a család a sikerességnek a tanulmányi eredmények függvényében megnyilvánuló pozitív modelljeit állítsa példaként a gyerek elé.) Ilyen körülmények között semmi meglepő nincs abban, ha ezek a gyerekek úgy érzik, hogy kevés közülük van az iskola képviselte kultúrához, nehezen képesek megfelelni az általa támasztott igényeknek, s végül is nem jut más nekik, mint az, hogy a legkevésbé kívánatos, a legkevésbé ígéretes pályák felé orientálódjanak. A szó szigorú értelmében nem beszélhetünk diszkriminációról, hiszen az iskola az indulásnál nem zárja be kapuit ezek előtt a gyerekek előtt, s az sem mondható, hogy expliciten etnikai kritériumok alapján zárná ki őket onnan. Olyan társadalmi logika érhető itt tetten, amely elvileg valamennyi társadalmi osztály esetében működik, s amely más társadalmi csoportokat (általában a populáris rétegeket) is hátrányosan érint. A szerint a „régiké” séma szerint működik, amelyet Pierre Bourdieu és Jean-Claude Passeron már a hatvanas években leplezett,¹⁶ de soha még annyira aktuálisnak nem bizonyult, mint napjainkban (érdemes megnézni, honnan rekrutálódnak a legelitebb felsőoktatási intézmények, az úgynevezett „nagy iskolák” – grandes écoles – diákjai). Az elmúlt negyven év során bekövetkezett legfontosabb változásnak az tekinthető, hogy a potenciális iskolába-járók száma megnőtt, a csoport a társadalmi összetételét tekintve heterogénebb lett, ugyanakkor viszont, a munkaerőpiacon bekövetkezett átalakulások miatt, manapság sokkal sú-

¹⁶ Pierre Bourdieu és Jean-Claude Passeron: *Les Héritiers*, Paris, Éd. de Minuit, 1966, illetve *La Reproduction*, Paris, Éd. de Minuit, 1970.

lyosabban esik a latba a megfelelő iskolai végbizonyítványok és képesítések hiánya, mint korábban. A jelentkezők száma egyre nő, a verseny egyre élesebb, s akik elbuknak a versenyben, azoknak a vesztesége számottevőbb, mert mára sokkal nagyobb hátrányokkal jár, ha az embernek nincs – vagy nincs kellő – végzettsége. De a vesztesek között is leginkább vesztesek többnyire a bevándoroltak leszármazottjai.

Ez a logika nem az iskola logikája, hanem az iskolán kívüli viláé. Egyúttal azonban mélyen átítatja az iskolarendszert, és erősen meghatározza az iskolai intézménybe kerültek sikerét vagy kudarcát. Az iskolának ugyanis szemlátomást nem sikerült még megtalálnia azokat az eszközöket, amelyekkel hatékonyan fölvehetné a harcot e „külsődleges” logikával szemben. Ha nagyjából-egészében leszögezhetjük is, hogy az iskolarendszeren belül nem találkozunk etnikai diszkriminációval, maga az etnikai hovatarozás jelentős mértékben jelenthet hátrányt az iskolai sikerek szempontjából. A bevándoroltak leszármazottai, akik ráadásul a kevésbé jó intézményekbe jutnak be, más diákoknál mélyebben élik át, mekkora szakadék választja el egymástól a mindenki számára ígért esélyegyenlőséget annak tényleges megvalósíthatóságától; ahhoz ugyanis olyan feltételek meglétére lenne szükség, amelyekre ők maguk a legcsekélyebb befolyással sem lehetnek.

Természetesen az iskolák fölgyújtását semmi nem mentheti. De még egy látszólag értelmetlen cselekedet sem föltétlenül oktalan. Talán éppenséggel arra lehet belőle következtetni, hogy elkövetőjét az hajtja: nem lát kiutat maga előtt. Társadalmi konfliktusaik során a dolgozó emberek általában tiszteletben tartják a „munkaeszközöket” – ha csak nem annyira kétségbeejtő a helyzetük, hogy úgy érzik: számukra a jövő már semmit nem tud kínálni. Azok a diákok, akik nap mint nap kénytelenek megállapítani, hogy az iskola kínálta ígéretek, amelyekben annyira szerettek volna hinni, hiteltelenek, okkal lehetnek kétségbeesettek. Ez az iskolarendszer nagyon mély kudarcáról tanúskodik, egy olyan kudarcról, amely arra kötelez bennünket, hogy végiggondoljuk: hogyan lehet meghaladni azt az ellentmondást, mely aközött feszül, hogy az iskola mindenki számára sokat ígér, a valóságban azonban egyeseknek sokat nyújt, másoknak nagyon is keveset. Az alkalmaztatás ténye mellett az iskola a legfontosabb intézménye annak, hogy az állam polgárai integrálódhassanak a társadalomba. A III. köztársaság idején megmutatta már, mennyire hatékony is tud lenni. Ma, sajnos, azt kell megállapítanunk, hogy e hatékonyságának jó részét elvesztette, s leginkább az etnikai kisebbségek körében bizonyul nagyon kevésbé hatékonynak. Emezeknek pedig ebben a helyzetükben megint csak jogfosztottságukat kell látniuk: a tanuláshoz való jognak ugyanis azt kellene jelentenie, hogy mindazok számára, akiket az iskolarendszer magába fogad, biztosítják az esélyek egyenlőségét.¹⁷

¹⁷ Ez az a pont, ahol a „pozitív diszkrimináció” fogalma pozitív tartalmat kaphatna, s akár szükségesnek is lenne mondható. Történtek is kísérletek erre, például az „iskoláztatás terén prioritást élvező” körzetek (*zones d'éducation prioritaire* – ZEP) létrehozásával, amelyeknek eredményességét – sokan vitatják (éppen úgy mint általában a várospolitikáikéit). E kérdésre az utolsó fejezetben még visszatérünk.

A vallási hovatartozás stigmatizálása

Nem törekszünk a problémakör kimerítő tárgyalására (pedig lenne mit mondanunk pl. a lakáshoz jutással kapcsolatos diszkriminációról is),¹⁸ csupán arra vállalkoztunk, hogy rámutassunk: vannak az életnek olyan területei, melyeken egy fiatal számára hátrányt jelent, ha egy etnikai kisebbség tagja, akár egészen odáig menő hátrányt, hogy stigmatizálttá válik. (Mondjuk a rendőrséggel és az igazságszolgáltatással való kapcsolataiban; abban, hogy jut-e álláshoz, sikerül-e meg is maradnia abban, nyílik-e lehetősége normális szakmai pályafutásra; az iskolával és az iskolarendszerrel való kapcsolatában, s abban, hogy mennyire lesz sikeres az iskolai pályafutása.) Mindezekhez hozzá kell csapnunk még egy, a „diszkvalifikálás” mechanizmusában kulcsszerepet játszó elemet, amely nem speciálisan a fiatalokat érinti hátrányosan, de amelynek ők is szenvedő alanyai. Azt az elemet, nevezetesen, hogy az etnikai hovatartozást egyértelműen az iszlamizmussal azonosítják, s így fölruházzák mindazokkal a negatív képzettársításokkal, amelyek az iszlamizmust napjainkban megterhelik.

Jó néhány éve lehetünk már annak tanúi, hogy szaporodnak az olyan diskurzusok, amelyek „iszlamista térhódítással” riogatnak, és azokkal a veszélyekkel, amelyekkel emez a köztársaság oszthatatlanságát s értékeinek univerzalizmusát fenyegeti. Az iszlamizmus a közösségiség olyan szélsőséges formája lenne, amely tagadja az individuumok szuverenitását s az állampolgárok törvény előtti egyenlőségét is, vagyis éppen azokat a princípiumokat, amelyek alapjain a francia nemzet – mint olyan – fölépül. E gondolatmenet szerint a külvárosok jelentenék sajátosan azokat a terepeket, ahol a radikális iszlamizmus teret nyert, s az itt, a külvárosokban föllángoló lázadás annak a teológiai szélsőségességnek lenne a megnyilvánulása, mely tagadni kívánja a hitnek pluralizmusát, frontálisan támadja a világi kultúra értékei szerint szerveződő intézményeket, nemkülönben az emberek – főleg, és elsősorban a nők – személyes-személyiségi jogait. Ezt a fajta megnyilatkozásmódot épp úgy megtalálhatjuk a szélsőjobb képviselőinél, mint azoknál az ideológusoknál, akiket „integristáknak”, a köztársasági elv „megalkuvásra nem hajlandó” képviselőinek nevezhetünk, mert kérlelhetetlenségük épp oly elvakult, mint amilyen elvakultsággal az iszlamista integristákat vádolják.¹⁹ Már 2005 novemberében is egész sor úgymond-szakember próbálta az „érzékeny övezeteken” belüli zavarokat a külvárosok a vallási fanatizmus által élet-

18 Ehhez lásd például Fedisha Belmessous *et al.*: *Les minorités de la République. La discrimination au logement des jeunes générations d'origine immigrée*, Paris, La Dispute, 2006.

19 Lásd François Gêze: „Les intégristes de la République et les émeutes de novembre”, *Mouvements*, 44. szám, 2006. március–április. Az izraeli *Haarech*-ben megjelent Alain Finkelkraut interjú, amely „köztársaság-ellenes pogromról” beszélt, jó példáját nyújtja ennek az állásfoglalásnak. Ezeknek a nézeteknek a kritikájához lásd Thomas Delthombe: *L'Islam imaginaire, la construction médiatique de l'islamophobie en France, 1975–2005*, Paris, La Découverte, 2005. A 2005. novemberi események olyképpen való felfogása, hogy egyenesen az iszlamizmusnak a köztársasági értékekkel szemben meghirdetett lázadásáról van szó, igen komoly szerephez jutott egy sor külföldi médiumnál, amelyek kaptak az alkalmon, és kedve telten kritizálták a francia integrációs modellt. (Lásd Olivier Roy: „Intifada des banlieues ou émeutes de jeunes déclassés?”, *Esprit*, 2005. december.)

re hívott „intifádájának” pillanatokon belüli kitörésével magyarázni.²⁰ Az események bekövetkezte u nem értés, a kritikai nézőpont többnyire hisztérikus hangnemben fogalmazódott meg.²¹

Pedig kiderült – s ezt a Belbiztonsági Tájékoztató Iroda (Renseignements généraux) is alátámasztotta –, hogy a 2005. őszi események kiváltásában és levezénylésében a vallási vonatkozás *semmiféle* szerepet nem játszott. Nem skandáltak sem iszlamista, sem pedig antiszemita jelszavakat. A palesztin zászlót sehol nem lobogtatták, és a vallási vezetők – minden olyan esetben, amikor szavukat hallatták – csillapítóan igyekeztek fellépni. Az a vád, hogy iszlám hordák zúdultak a külvárosokra, olyan ideológiai-médiapolitikai konstrukció, amelynek nincs köze a valósághoz. Fontos rámutatnunk azokra a veszélyekre, melyekkel egy valószínűleg egy etnikai csoporttal való efféle összekötése és egybemosása járhat, különösen abban az esetben, ha ezt a vallást azzal a váddal illetik, hogy egyértelműen a civilizációnk ellen folytatott harcot propagálja. Ez az egybemosó attitűd nem békíthető össze a laicitás elvével, amely minden polgárunk számára garantálja, hogy szabadon választhassa meg, mi- ben hisz, és hogy hitét szabadon gyakorolhassa. Miért feltételeznénk eleve az iszlámról, hogy olyan politikai töltete van, amely összeegyeztethetetlen lenne a modernitáshoz fölzárkózó fejlődéssel? Amelyen egyébként – nagyon sok ellenállást tanúsítva, és jelentős megkésettiségről téve bizonyosságot – a katolikus vallás is keresztül jutott? Miért azonosítjuk eleve a muszlim gyökerű etnikai tradíciókba való beágyazottságot (amely a Maghreb országait és a szub-szaharai övezet bizonyos részeit jellemzi) azzal a politikai-vallási értelemben fölfogott iszlamizmussal, amely – úgy általában – összeférhetetlen a nyugati civilizáció értékeivel, a Francia Köztársaság értékeivel pedig aztán kifejezetten hadban áll? Ez a lappangó iszlamofóbia, és az általa kiváltott gondolat-katyvaszok szinte lehetetlenné teszik, hogy objektív módon vegyük szemügyre azokat a bonyolult problémákat, amelyeket a muszlim vallásnak és kultúrának a francia társadalomban való, élő jelenléte fölvet.

Ma Franciaországban a muszlim vallás terjeszkedése figyelhető meg. Különösen erőteljes ez a terjeszkedés a külvárosokban. Mivel azonban különböző formákat ölt, ezért kevésbé jogos „iszlám térhódítást” emlegetni. Franciaországban a muszlim kisebbséghez tartozók létszáma nagy-

20 Lásd Luc Randolph és Christophe Soulez: *Insécurité, la vérité*, Paris, J.-C. Lattès, 2002.

21 R. Draï és J.-F. Mattéi idézett munkájukban gazdag tárházat nyújtnak ezeknek az értelmezéseknek, amelyekben eltérő arányban keveredik egymással a köztársaság féltése és az iszlamista barbárság elítélése. Nem állhatom meg, hogy kötetükből ne idézzem ide kedvtelve Mezzi Haddad tanulmányát („Violence anémique et violence atavique”). A 2005-ös év eseményei – szerinte – mint olyan tömegmozgalom értelmezendők, „amelynek részvevői a primitív mentalitás állapotába regrediálnak, nem ismernek többé sem korlátot, sem szokást, sem törvényt, a gyűlölet hajtja őket, s az a tudat, hogy megúszhatják a rajtakapást is, a tettenérést is, s a büntetést. Egyfajta fanatizmus vezérli cselekedeteiket, s úgy gondolják, hogy a gyűjtogatás és a rombolás önmagában vett érték.” (42. old.) Ez lenne tehát e kiváló filozófus számára az arab-izlám örökség „atavisztikus” súlya. Ennek fényében azonban legalábbis kérdéses, hogy melyik oldal képviselőinél találkozunk visszafoghatatlan gyűlölettel. Ugyanebben a tenorban nyilatkozik Charles Pellegrini is, aki, igaz, valaha a Banditizmus Visszaszorítása Központi Ügynökségének volt vezetője. Ő, könyvében (*Banlieues en flamme*, Paris, Éditions Anne Carrière, 2006), „zöld [azaz iszlamista] totalitarizmusról” és „nihilista barbárságról” szónokol.

jából négymillióra tehető, az akár terrorizmusra is hajlandónak mutakozó radikális iszlám jelenléte, a hozzá való csatlakozás azonban kivételesen ritka jelenség.²² A különböző városrészekben az iszlám követése és a vallás gyakorlása lehetővé teszi az emberek számára, hogy kiéljék hajlamaikat, hogy védelmet és biztonságot találjanak a közegben, hogy kölcsönös segítséget nyújtó társadalmi-közösségi hálókat építsenek ki, mindez azonban nem jelenti azt, hogy okunk lenne valamiféle „bezárkózó közösségekkel”, a társadalommal szakítani kívánó *Gemeinschaftok* létrejöttével riogatni. Nem beszélhetünk egyébről, mint erkölcsi támaszt, megerősítést nyújtó közösségekről, melyek léte békésen megfér a Franciaországban létező egyéb életformákkal.²³ Gyakran arról van szó, hogy a szülők vallásához való ragaszkodás (vagy az ehhez való visszatérés) csupán a magánszféra felé való fordulást jelenti, a családiasság és a tiszteletre méltóság olyan vegyületét, amely a hagyományos értékekre támaszkodva kíván építkezni. Ez az attitűd nagyon gyakran azokban az esetekben alakul ki, amikor a közösségbe tartozás más formái, például a munkahelyi közösségbe vagy egy politikai szervezetbe való tartozás elérhetetlenek maradnak az ember számára.²⁴ A „vallásossághoz való visszatérésnek” e modern formája egyébként nemcsak a muzulmán vallás esetében figyelhető meg. Nincsen benne semmiféle felforgató törekvés; a családi közeg és a privátszféra fölértékelődése inkább egy „kispolgári” irányba való elmozdulásra utal.²⁵

A jelenleg rendelkezésünkre állóknál sokkal elmélyültebb elemzésekre lenne szükség, hogy számot adhassunk ezekről a komplex összekapcsolódásokról. Annyi azonban már így is bizonyos, hogy maga ez a komplexitás önmagában cáfolja az „iszlám térhódításról” szajkózott, monolitikus képzeltéket, amelyek azt kívánják sejtetni, hogy emez mindent maga alá gyűrve muszlim enklávékká szándékozik tenni a külvárosokat. Persze csínján kell bánnunk ezzel a kijelentéssel is. Napjainkban az „iszlamizmussal” való riogatózás még nem több olyan „elkötelezett” konstrukciónál, amelynek semmi köze a külvárosok realitásához. Akkor sem,

22 Ezt az utat követte a lyoni külvárosok lakója, Khaled Kelkal, aki terrorista merényletet követett el, s akit a rendőrséggel vívott tűzharc során 1995 októberében lőttek le, illetőleg Zaccarias Massaoui, aki beismerte, hogy volt köze az Egyesült Államokban bekövetkezett 2001. szeptember 11-ei merényletekhez.

23 Lásd Gilles Kepel: *Les Banlieues de l'Islam. Naissance d'une religion en France*, Paris, Le Seuil, 1987, illetve F. Khosrokhavar: *L'Islam des jeunes*, Paris, Flammarion, 1997. Lásd ugyancsak Smâin Laacher: „L'Islam des nouveaux musulmans en terre d'immigration”, *Mouvements*, 38. szám, 2005. március-április. Ez a tanulmány rávilágít arra, hogy a bevándorlás élethelyzete radikálisan átszabja a muzulmán valláshoz mint hivatkozási alaphoz való viszonyulást. Lásd továbbá a „Les musulmans dans la modernité” című tematikus összeállítást (*Mouvements*, 36. szám, 2004. november–december).

24 Lásd Olivier Masclet: *La Gauche et les pauvres, un rendez-vous manqué*, Paris, La Dispute, 2003. Gérard Noiriel ennek éppen a fordítottjára mutat rá, arra, hogy néhány emberöltővel korábban a bevándorlók (s ez főleg az olaszokra igaz) a vallási értékek mellett való elköteleződés helyett, amelyek a jobboldalhoz, a munkáltatókhoz és általában a „burzsoáziához” való tartozást jelentették szemükben, a szakszervezeti és politikai szolidaritások követése mellett voksoltak, amelyek azt juttatták kifejezésre, hogy az ember a munkásosztályhoz tartozik (G. Noiriel, id. mű).

25 A középosztályokba való fölkapaszkodás függvényében a zsidóknál is megfigyelhető a vallásosság átstrukturálódása. Lásd Emmanuelle Saada: „Les territoires de l'identité. Etre juif à Arbreville”, *Genèse*, 11. szám, 1993. március.

ha kedvét leli ebben a sémában a média, s ha szívesen kardoskodik emellett néhány, a média által ugyancsak fölkapott divatos entellektüel, akinek szent meggyőződése, hogy joga van az ország egésze nevében beszélni. Ám az egyáltalán nem biztos, hogy ez mindörökké így marad. A külvárosok e pillanatban még nem tekinthetők etnikailag zárt területeknek, de kétségtelenül egyre inkább etnikai zárványokká alakulnak. Elégé nyilvánvalóan látszik ugyanis – s az utolsó fejezetben erre még vissza fogunk térni –, hogy a hátrányos megkülönböztetés logikáját követve nagyon is létező a hajlandóság arra, hogy *etnikai* problémaként kezeljenek *társadalmi* problémákat, ha azok koncentráltan az etnikai kisebbségek kapcsán merülnek fel. Így aztán nem meglepő, hogy e stigmatizált csoportok erős kísértést éreznek arra, hogy „visszajára fordítsák” a stigmát, „arabnak” vagy „feketének” nevezzék magukat – ha már egyszer nem tarthatnak teljes joggal a francia nemzet közösségébe. Ez a kísértés egyébként jól illusztrálja, milyen apóriákkal terhes a „különböztetéshez való jog” és a másságról szóló diskurzus. A „honosított lakosság” 2005-ben megfogalmazott kiáltványa jól érzékelteti is ezt az attitűdöt, melynek radikalizmusa elsősorban egyfajta kiábrándultságból táplálkozik.²⁶ Ha a hátrányos megkülönböztetés gyakorlata továbbra is valóság marad, ez a radikalizmus tovább erősödhet, s akkor a külvárosok valóban egyre inkább válhatnak majd olyan etnikai enklávékká, amilyeneknek ma még nem tekinthetők.

Ezért kell reagálni a jelenlegi helyzetről adott elhibázott elemzésekre, amelyek stigmatizálják az etnikai hovatartozást. Ezek ugyanis az önmagát beteljesítő jóslat szerepét tölthetik be, ha nem vigyázunk. Azt a szemléletet pedig, amely következetesen az etnikai hovatartozásnak egy adott vallással való egybemosására törekszik, azért kell különösen határozottan visszautasítanunk, mert nemcsak hamis, de igazságtalan is. Válogatás nélkül azzal gyanúsítja ugyanis egy adott közösség tagjait (akik épp úgy lehetnek nem-hívők, mint hívők, s azon belül vallásukat különféle, változatos módokon megélő és gyakorló individuumok), hogy egy eszmeáramlatnak, az iszlamizmusnak az elkötelezettjei, ami manapság nagyon sokak számára egyfajta elítéléssel egyenértékű. Ez a vallásos meggyőződésükért kijutó stigmatizálás így tehát hozzá kapcsolódik a hátrányos megkülönböztetés egyéb formáihoz, melyeket az etnikai kisebbségek tagjai elszenvedni kénytelenek. Súlyosbítja az etnikai-rasszi sajátosságaikhoz kötődő hátrányhelyzeteket, s nem értelmezhető másként, mint jogalanyként való elismerésük szándéka tagadásának.

26 A „posztkolonialista antikolonializmus” sorainak összeállítására fölhívó kiáltvány szövegét lásd Sadri Khiari könyvének függelékében (*Pour une politique de la racaille*, Paris, Textuel, 2006).

A perifériáról a centrumba

A 2005 őszén tetőző városi zavargások a szereplőknek egy olyan típusát állították reflektorfénybe, akikre vonatkozóan nem egészen pontos a „ki-rekesztett” vagy a „marginális” elnevezés. Nem feltétlenül rendelkeznek kevesebb erőforrással, mint azok, akik nem lázadtak fel és nem kezdtek „mozgolódni” (ezt már csak azért is le kell szögeznünk, mert a „francia mélyvalóság” tele van olyan bugyrokkal, amelyekben a szegénység fokozataiban, a lakáshelyzet terén, a közsegélyekhez való hozzáférés terén semmivel sem jobb az ott élők helyzete, mint azoké, akik a sokat emlegetett „érzékeny övezetekben” laknak). Hogy helyzetüket megértsük, egy további változót kell bevonnunk az elemzésbe, ez pedig az állampolgárságban való csalódottság változója. Túl azon, hogy esetenként valóban lehetett szó arról, hogy a zendülők szociális helyzete katasztrofális, ők elsősorban mégis azért vágytak visszavágni a francia társadalomnak, és kamatostul megfizetni neki, mert az – hitük szerint – becsapta őket, nem tartotta be az ígéreteit. Ezért tulajdoníthatunk még akkor is politikai jelentést az eseményeknek, ha a politikai követelések klasszikus repertoárjának egyetlen elemével sem éltek.

Ezek a fiatalok azonban nem csupán a politikai legitimitás vagy az erőforrások hiányától érzik magukat rosszul. Nincs pillanat az életükben, amikor ne kellene szenvedniük attól, hogy kisémmizik őket. Így aztán senki sem bizonyulhat náluk alkalmasabbnak arra, hogy mindennapi életményekként kapják meg a félelmeket, amelyek a társadalom egészét átjárják. A társadalom peremére taszítottság (annak a dinamikának a megértésével együtt, amely ide juttatja az erre a sorsra kárhoztatottakat) sokat mondhat arról, hogy mi is játszódik le egy adott társadalmi formáció legbelsejében. Meg kell próbálni földeríteni, milyen is az a dinamika, melynek eredményeként a centrumban bekövetkező kudarcok, bomlás-folyamatok a társadalom peremére vetik azok elszenvetőit, miközben elsősorban őket, a diszfunkcionalitás elszenvetőit teszik felelőssé a társadalom diszfunkcionális működéséért.

Politikai illegitimitás és társadalmi érvénytelenség

Lehet-e a jogra hivatkozva bűnelkövetővé lenni? Egyfajta értelemben igen, ha ennek valóban az az alapja, hogy valaki a jogfosztás ténye vagy a jogkövetelés elutasítása fölötti kiábrándultság hatására a jogrendet föl-rúgó magatartással kívánja kivívni jogainak tiszteletben tartását. Úgy látszik, hogy a fiatal zendülőkben munkálhatott ilyesfajta motiváció (is). A törvény előtti egyenlőség, az iskolai és munkavállalási esélyegyenlőség elve felől nézve, az etnikai-rasszi alapú különbségek foltot ejtenek a valóság „ártatlanságán”. Ha az ember azzal találja magát szembe, hogy azért nem alkalmazzák, mert színes a bőre, vagy mert idegen hangzású neve van, akkor ezt nem feltétlenül egyszerűen egy balszerencsés helyzetnek fogja fel, melyben neki véletlenül sincs állása, kereső munkája.

Felfoghatja a vele szemben elkövetett igazságtalansággként és annak az emberi méltóságnak a megsértéseként is, amelyet mindenki megkövetelhet magának, aki olyan társadalomban él, ahol úgy mondják: nincs fontosabb alapérték, mint tisztelni az egyént. „Vegyenek emberszámba!” – ez a mondat sokszor hangzott el a külvárosokban. A „Becsület a Külvárosoknak” Tömörülés (*Banlieues-respect*), mely mintegy 20, az „alsóbb rétegek” által lakott külvárosokban született egyesületet fog össze, s vállalta, hogy szóvivője legyen a zendülőknek, már a fölfordulások másnapján kinyilvánította: „Ebben az erőszakban az a frusztráltság fejeződik ki, hogy harminc éve nem hajlandó senki tudomást venni az ezekben a városrészekben élőkről.”²⁷

Ebben az értelemben tulajdoníthatunk politikai jelentéstartalmat ezeknek az erőszakos cselekedeteknek. Kétségtelen, a zendülők semmiféle közvetlenül politikai követelést nem fogalmaztak meg. Olyan közegekből jöttek, amelyeknek sosem volt hozzáférésük az érdekképviselet legitim csatornáihoz – még a baloldali önkormányzatok vezetése alatt álló városrészekben sem, és azokban a pártokban sem, amelyeknek pedig feladata lett volna, hogy empátiával fogadják azokat a fiatalokat, akik mára napjaink „egyszerű embereinek” jelentős hányadát teszik ki, és fölkészítik őket a rájuk váró feladatokra.²⁸ Persze, történelmünk során a népi lázadások sosem várták ki türelmesen, hogy szert tehessenek az ahhoz szükséges legitimitásra, hogy nagyon is politikai karakterű követeléseknek adjanak hangot (amelyek egyébként nem is egyszer fontos változtatásokat hívtak életre a közintézmények szerkezetében). A kollektív erőszak gyakran azoknak a társadalmi csoportoknak az önkifejezési módja a politika világában, amelyeknek létezéséről a politika világa nem kíván tudomást venni. Amikor az embernek nem nyílik lehetősége arra, hogy közvetlenül, választások révén, vagy közvetve, a hatalomgyakorlás legitim intézményekre való átruházásával képviseltesse magát, rákényszerülhet arra, hogy „az utcakövek nyelvén” beszéljen.²⁹ Abdelmalek Sayad, aki a bevándorlók életkörülményeinek, létfeltételeinek talán legérzékenyebb elemzője – s akiről bizonyosan állítható, hogy igen messze állott attól, hogy szélsőségesnek tekinthessük –, már 1985-ben (s ekkor, ugye, még éppen csak túl voltunk a „beur”-ök a jogegyenlőségért és a rasszizmus ellen 1983-ban lezajlott demonstratív tüntetésén valamint egy sor olyan mozgalom kibontakozásán, amelyek nyomán azt lehetett remélni, hogy a bevándoroltak gyermekeit a társadalom teljes jogú polgáraiként fogja elismerni az ország), tehát Sayad már ekkor arról a „minden eddigi erőszakot fölülmúló erőszakról” beszélt, amelyhez egy olyan ifjúság lesz kénytelen folyamodni, amelybe nincs alkalom, hogy „bele ne fojtanák a szót”, s el ne vennék tőle annak minden lehetőségét, hogy politikai megoldásokat keresessen.³⁰

A 2005-ös lázongások idején senki nem tett *semmiféle* kísérletet arra,

27 Lásd Michel Kokoreff: „Les émeutiers de l’injustice”, *Mouvements*, 44. szám, 2006. március–április.

28 Lásd O. Masclat, id. mű.

29 Denis Merklen: „Paroles de pierre, images de feu”, *Mouvements*, 43. szám, 2006. január.

30 Abdelmalek Sayad: „Exister, c’est exister politiquement. Pour une défense des droits civiques des immigrés”, *Presse et immigrés en France*, CIGM 135. szám, Paris, 1985. október.

hogy a fiatalok erőszakhullámával szemben valamiféle politikai dimenziójú közvetítés jöjjön létre. Az egyetlen, fölmerülő „kötelezettség” a rendfönntartása volt. Még a szélsőbaloldali szervezetek is (kivételek nélkül) távol tartották magukat attól, hogy ilyesmiben részük legyen. Ezzel az „úrrel”, a tudomásul-vételnek ezzel a teljes hiányával szemben talán nem jogosulatlan csíra formájú politikának, a politika szintjéig el nem jutó politizálásnak minősíteni azokat az akció-formákat, amelyekben semmi több nem található, mint az üres és cél nélküli erőszak, s így nem mutatnak fel semmiféle kifutási lehetőséget.³¹ Ez azonban túlságosan is korlátozó szándékú megfogalmazás, hiszen az rejlik mögötte, hogy csak a kellő módon definiált, nyilvántartott és legitimált cselekvésformák érdekelhetik ki a „politizálás” nevet. Illelnek ezt annyival kiegészíteni, hogy nagyon is lehetnek olyan gyakorlati cselekedetek, amelyek bár formájukban igen csak innen esnek a „közösségi követelés-megfogalmazás” kritériumain, ennek ellenére nagyon is világos politikai jelentéstartalmuk van, mert kényszerítő erővel helyeznek a nyilvánosság homlokterébe valamilyen, tovább nem megkerülhető problémát, illetve felszínre hozzák és megvilágítják a fölkaparó igazságtalanságokat. Innen nézve, látszólag tökéletesen irracionális cselekedetek is (mint például autók fölgyújtása) hordozhatnak olyan üzenetet, amely magára irányítja a közfigyelmet, és mozgósítani képes az érintett városrészt. Ahogyan azt Lee Rainwater az amerikai gettók a hatvanas években rendre megisméltlődő vad zendülései kapcsán mondta: „Minél nagyobb dollárban kifejezhető károkat okoznak a fosztogatások és gyújtogatások, annál világosabban rajzolódik ki, hogy miről is van szó.”³²

De mi is „rajzolódott ki világosabban” a 2005. novemberi események nyomán? Hát, először is, segítettek minket ráébredni, mennyire nagy szerepet kap még társadalmunkban az etnikai-rasszi alapú különbségtevés, és mennyire alapvető a jelentősége még a társadalmi viszonyok alakulásának jelenlegi ökonómiájában. Annak ellenére, hogy hangsúlyos nyilatkozatok hangzanak el a minden egyes állampolgárt megillető egyenlő elbánásról s a hozzá való jogról, Franciaországban ma kétség kívül található olyan társadalmi csoportok, amelyeket hátrányos megkülönböztetés ér, s az ez ellen hozott intézkedések egyelőre még tehetetlenek ezzel szemben. A Francia Alkotmány 2. cikkelye szerint „a köztársaság szavatolja minden egyes polgárának a törvény előtti egyenlőségét, tekintet nélkül származására, etnikumára vagy vallására”. Az Alkotmányban tehát létezik hivatkozás a származási hovatartozásra, tilos azonban erre rákérdezni mindazokban a statisztikai számbavételekben, amelyek ismeretében aztán jellemezni lehetne e vonatkozásban a különböző népesség-csoportokat. Azon tiszteletre méltó ürüggyel, hogy ne adjunk táptalajt a stigmatizáló törekvéseknek, egyszersmind meg is fosztjuk magunkat attól a technikai apparátustól, amely segíthetne számon tartani ezeket, és tenni ellenük. Ebben annak a zavarodottságnak a jelét láthatjuk, amelybe

31 Lásd Didier Lapeyronnie: „Les émeutes urbaines en France, en Grande-Bretagne et aux États-Unis”, *Regards sur l'actualité*, 319. szám, Paris, La Documentation française, 2006. március.

32 Lee Rainwater: „Open Letter on White Justice and the Riots”, in Peter Rossi (szerk.): *Ghetto revolts*, Transaction Books, 1970. Idézi D. Lapeyronnie, id. mű, 9. old.

a republikánus modell valahányszor esik, ha láthatóvá és mérhetővé téve az elveinek ellentmondó gyakorlatokat, kénytelen tudomást szerezni létezésükről.³³ A problémával való szembenézéstől való tartózkodás valószínűleg a migrációs folyamatok múltbéli történetével kapcsolatos, rossz érzésekről árulkodik, hiszen ezek a „látható kisebbségek” egyúttal a gyarmatosítás tényével fémjelzett történelmi múlt terhét hordozzák s idézik föl. Később (az ötödik fejezetben) majd vissza is kell térnünk ahhoz a kérdéshez: lehet-e, hogy a történelemhez való viszonyunk kérdése nem egyéb, mint az emlékezésre való hajlandóság elutasítása. De ezeknek a csoportoknak a hátrányos megkülönböztetése több, mint a múlt továbbélése. Napjaink problémáinak alakítója is egyben. Az etnikai-származási elemek részét képezik napjaink társadalmi és politikai tablójának, magyarázatokkal szolgálnak az „adottra”, és igazolni kívánják a társadalom egészét átható kérdésekre születő válaszokat. Talán mi sem illusztrálja ezt jobban, mint hogy milyen szerepet tulajdonítanak ezeknek az etnikai alapon kirekesztett csoportoknak, amikor arról a problémáról esik szó, amely mára központi elemévé lett a francia politikai élet küzdelmeinek: a biztonságvesztés kérdéséről.

Ennek általánossá válása két forrásból táplálkozik. Egyfelől fokozódik a társadalmi biztonság fenyegetettsége, amit a létfeltételek fokozódó romlása (vagy az attól való félelem) idéz elő a népesség egyre nagyobb csoportjai körében (szociális biztonságvesztés); másfelől pedig egyre gyakoribbá válik a személyek és a javak biztonságának fenyegetettsége (személyes biztonságvesztés). A biztonság elvesztésének érzete e két forrásból táplálkozik.³⁴ Azonban azzal egy időben, hogy a biztonságával való törődés egyre általánosabb foglalatossága a lakosságnak, az ehhez kötődően mobilizált érzelmi töltet egészen különleges módon összpontosult a külvárosokra és az ott lakókra, ezen belül is elsősorban a „külvárosi fiatalokra”. Hogyan állhatott elő az a helyzet, hogy a társadalom egészét fenyegető, diffúz veszedelmek elsődleges felelőseit néhány százezer emberben vélhessük föllelni?

Az kétségtelen, hogy a biztonságvesztés problémája a külvárosokban különösen éles módon vetődik fel, hiszen nap mint nap *mindkét formájában* is megnyilvánul: a szociális biztonság elvesztésében, és a személyes biztonság elvesztésében is. A szociális biztonságvesztés formájában azért, mert – mint arra már utaltunk – a bér munkás létviszonyok általános romlásából következően a létbiztonságot aláásó tényezők a külvárosokban fölerősödve érvényesülnek. A nyomorúságos munka* úgy fogható fel, mint annak a hajdani helyzetnek a mai megnyilvánulási formája, ami-

³³ Ezt illetően lásd Khalid Hamdani: „Visibles pour les discriminations, invisibles pour les statistiques”, illetve Antoine Garapon: „Diversité ethnique: le mot et la chose. Pour une révolution réaliste”, *Esprit*, 2005. december.

³⁴ A kétféle biztonságvesztés közötti különbség összetevőit megpróbáltam másutt részletesen kifejteni. Úgy gondolom, hogy ez lényeges annak megértéséhez, miért is következik be a biztonságokkal való törődés jelenleg tapasztalt inflációja a kétféle biztonságvesztés keveredése okozta zavarok, félreértések miatt. Lásd Robert Castel: *L'Insécurité sociale. Qu'est-ce qu'être protégé?*, Paris, La République des Idées/Seuil, 2003. (Magyarul: Esély, 2005, 4–6. szám.)

*A gályarabságot jelentő „galère” szót használják előszeretettel az ilyen munka minősítésére (a ford.).

kor az emberek „egyik napról a másikra tengették életüket”, sosem tudva biztosan, megélik-e a másnapot. Az is igaz, hogy a személyes biztonság (emezen a saját személyünk és személyes javaink biztonságát értve) elvesztésének kockázata magasabbnak bizonyul az „érzékeny övezetekben”, mint a városok más típusú negyedeiben. Mindazon fönntartások ellenére, melyeket az erre vonatkozó statisztikai adatokkal és fölhasználásuk módjával szemben fölhozhatunk, nem nagyon tagadható, hogy nagy általánosságban a bűnözési statisztikák rosszabb képet mutatnak a külvárosokról, mint az egyéb városrészekről, mint ahogy az sem tagadható, hogy – különösen a nyolcvanas évek közepétől – egyre romló képet mutatnak.³⁵ A kétféle folyamat tehát mintegy összegeződik, s azt eredményezi, hogy az „érzékeny övezetekben” a hétköznapi életvitel egyre inkább ellehetetlenül, legfőképp talán azért, mert éppen a szociális biztonságukat elveszítők azok, akiknek a személyes biztonsága rendszeresen fenyegetettnek látszik. Jól tudjuk: a szegények elsősorban a magukhoz hasonlókra támadnak rá, hiszen azokkal találkoznak a leggyakrabban. Ebből következően ezek a csoportok mutatkoznak a leginkább sebezhetőnek. Nekik nincs módjuk „jobb helyre” költözni, így azután őket naponta fenyegeti fizikai erőszak, rablótámadás.³⁶ Eggyel több ok arra, hogy elveszük az éteri szellemiségű megközelítéseket, s fenntartás nélkül hangoztassuk, hogy a bűnözés elleni küzdelem mindenhol – a külvárosokban is, másutt is – kategorikus imperatívusz, s hogy a jogállamnak nemcsak előjoga, de kötelessége is mindenütt fönntartani a társadalom békéjét. Nem lehet társadalmat alkotva élni embertársainkkal, ha az erőszak állandó fenyegetésének légkörében kell élnünk.

Mindazonáltal föl kell tennünk a kérdést, hogy miként valósulnak meg e követelmények a jelenlegi biztonság-politikák keretei között, s hogy milyen szerep is jut az etnikai kisebbségeknek az életbe léptetésük során. Nem kérdés, hogy föl kell venni a küzdelmet a bűnözés ellen. Az sem kérdés, hogy az etnikai kisebbségeknek igenis megvan a maguk felelőssége a bűnözésben. Az a kérdés, vajon szabad-e a biztonságok megrendülésének problémáját egyedül bennük keresni, s arra a következtetésre jutni, hogy ha az úgymond bennük megtestesülő fenyegetést föl

35 Ha a bűnelkövetések aránya a nyolcvanas évek közepétől fogva egyre növekvőnek mutatkozik is, fontos rámutatni arra, hogy a tulajdon ellen elkövetett bűncselekmények (lopások) aránya végig csökkent az adott időszakban. A bűncselekmények arányának növekedése tehát a személyek ellen elkövetett bűncselekményekből adódik, illetve, még sokkal inkább az *intézmények és hatóságok* ellen elkövetettek számának növekedéséből (rongálás és pusztítás, erőszakos cselekmények és kihágások). Lásd Francis Baulleau: „Consummation de masse ou prédation de masse. La délinquance des mineurs en France, 1972–2002”, in R. Levy, L. Mucchielli és R. Zauberman (szerk.): *Crimes et insécurité, un demi-siècle de bouleversements*, Paris, L'Harmattan, 2007. A szerzők statisztikai adatai 2002-ig terjednek, tehát a közelmúlt eseményei ezekben még nem tükröződhetnek. Azt azonban nyomatékosan alá kell húznunk, hogy amikor a bűnelkövetések gyakoriságának növekedéséről beszélünk, nem a tulajdon ellen elkövetett cselekményekről, tehát a lopásokról van szó, s hogy az erőszak-megnyilvánulások gyakoribbá válása döntő mértékben az intézmények és alkalmazottaik ellen elkövetett erőszak elszaporodását jelenti. A 2005-ös év őszének eseményei is ide sorolhatók. Ez bizonyos értelemben ok nélküli, öncélú erőszak, amelynek elkövetésével inkább szimbolikus hatást akarnak gyakorolni az elkövetők, mintsem valamilyen anyagi haszonra szert tenni.

36 Lásd Didier Peyrat: *Éloge de la sécurité*, Paris, Gallimard/Le Monde, 2005.

tudjuk számolni, akkor tulajdonképpen mindent meg is oldottunk – az a dolgunk tehát, hogy azt számoljuk föl.

A veszélyes néposztályok hasznosságáról

Megfogalmazhatjuk azt a hipotézist, hogy a biztonságvesztés problémájának a külvárosokra koncentrációja csak a „veszélyes néposztályok” témájához való visszatérést jelenti. Régi nóta ez, lényege voltaképp abban foglalható össze, hogy bizonyos konkrét társadalmi csoportokra vetíti rá mindazokat a fenyegetéseket és fenyegetettségeket, amelyek a társadalom egészére nehezednek. Történelmünk több példával is szolgál a társadalmi konfliktusokat a társadalom peremvidékére kilökő dinamikák működésére. Így a preindusztriális társadalmak a csavargókban látták megtestesülni a társadalmon-kívüliség jellemzőit; ők vetették föl koncentráltan a társadalmi rendnek azokat az apóriáit, melyek miatt képtelennek bizonyult mit kezdeni a társadalmi mobilitás kényszerűen fölvetődött és megoldásra váró problematikájával. „A csavargók a vidék népére Isten legkeményb csapását jelentik. Falánk sáskaként lepik el a földet, megfertőztetvén s letarolván azt. Naponta felfalják a földműves munkájának minden gyümölcsét. Túlozás nélkül nevezhetjük hát őket ellenséges seregnek, mely a honn földjén, hanem hogy mint meghódított ellenséges országban, mindenütt ott tanyáz s kénye-kedve szerént portyáz. Alamizsna, adomány címén valósággal adót vesznek a népen.”³⁷

E tanúságtétel a felvilágosodás időszakának szülötte. A hasonló tanúságtételek százaival és ezreivel együtt, melyek mintegy négy évszázad (a 14. századtól az Ancien Régime végéig terjedő időszak) termésének tekinthetők, ez is a rend *belső* ellenségeit, a nyomorult csavargókat bélyegzi meg, akikre könyörületes nem ismerő megtorlás várt. Pedig ha – utólag – megpróbáljuk „földézni” szociológiai profiljukat, az esetek 90 százalékában azt tapasztaljuk, hogy ezek a „falánk sáskák” valójában szerencsétlen nyomorultak, akik a siker minden esélye nélkül próbálnak maguknak valamiféle megélhetést biztosító munkát találni. Mint pl. annak a túlságosan népes családnak a legkisebb gyermeke is, aki odahagyja a családi birtokot, amely őt már nem képes eltartani, vagy az a napszámos, aki a saját szülőfaluján belül nem tud munkát találni magának, s így az országutak vándorává lesz, hogy valahol máshol próbáljon szerencsét... S akit azután rövid időn belül lefülel a csendőrség vagy a „rongyos-hajhászok” (ekkoriban ők képviselik a „rendőrséget”, vagyis a városok fenntartotta rendfenntartó erőket).³⁸ Ami azt illeti, a csavargó tragédiáját az okozza, hogy a társadalom, amelyben él, a céhes rendszer szerkezetéhez igazodik, s ez alkalmatlannak bizonyul arra, hogy benne a szabad bér-munka helyét találjon magának.

37 J.-F. Le Trosne: *Mémoire sur les vagabonds et les mendiants*, Soissons, 1764.

38 Ezt a fajta, nyilvánvalóan közelítőleges helyzetelemzést a korabeli dokumentumok, illetve a koldus-menhelyeken való tartózkodásra ítélt csavargók földéríthető profilja alapján kíséreltem meg. Lásd Robert Castel: *Les Métamorphoses de la question sociale. Une chronique du salariat* (II. fejezet), Flammarion, 1995. Magyarul: *A szociális kérdés alakváltozásai. A bér-munka krónikája*, 1998.

A csavargó bűnössé nyilvánítása ily módon annak az alapvető társadalmi kérdésnek az elhárítása, amit a preindusztriális társadalom számára a csak a kezük munkájából megélni tudó, ámde munka híján lévő tömegek színre lépése jelent, s amely kérdésre a munkaszervezet társadalmilag elfogadott keretei között egyszerűen nem található válasz. A csavargók „féken tartása” olyan válasznak bizonyult erre a problémára, amelyet minden ország, minden város közigazgatása nagy elszántsággal tett magáévá, ha már egyszer ezek között a társadalmi és politikai keretek között nem választhatta a másik kínálkozó választ, a munkaerőpiac föltszabadítását.³⁹ Még 1764-ben is királyi rendelet – Camille Bloch minősítésében „a régi monarchia eszméinek utolsó ünnepélyes megnyilvánulási formája” – összegzi, radikálisan megújított formában a csavargás föltszámolására hivatott évszázados múltú intézkedések összességét.⁴⁰ Huszonöt évvel a francia forradalom előtt azok a közpolitikák, amelyek a munkához jutás ellehetetlenülése okozta sorsdöntő fontosságú szociális kérdésekre keresnek megoldást, szinte kizárólag csak a csavargókra képesek összpontosítani.⁴¹

Hogy a társadalmi konfliktushelyzetek létét valamilyen veszélyes társadalmi csoporthoz-osztályhoz kössük, ez az eljárás az iparosodási folyamat kezdetétől fogva a proletariátust választja célpontjául. A munkaerőpiac liberalizációja nem bizonyult elegendőnek a társadalmi béke megteremtésére, s most már, a terjedő pauperizmus miatt maguknak a dolgozó embereknek egy része testesíti majd meg a biztonságvesztést, a „fenyegető veszélyt a társadalmi és politikai rendre”.⁴² A proletár kevésbé esik kívülre a társadalom struktúráján, mint a csavargó, ráadásul ez

39 Turgot pontosan átlátta, milyen horderejű kérdéstről van is szó, ámde a céhek föltszámolására tett kísérletének kudarca nagyon világosan megmutatta, hogy mennyire lehetetlen az Ancien Régime keretei között a munkaerőpiac érdemi megreformálása. Ennek végrehajtásához előbb egy forradalomra van szükség. A Forradalom idején az Alkotmányozó Nemzetgyűlés a koldulás eltörlésére létrehozott Bizottsága (mely a Le Chapelier-törvény megfogalmazását is inspirálta) a csavargás társadalmi kérdésére fölkinált megoldásként explicit módon fölveti a munkaerőpiac liberalizálásának szükségességét. Ez a megoldás végét vethetné annak, hogy a csavargóban egy veszélyes néposztály képviselőjét kelljen látni. Más kérdés, hogy aztán a 19. század elején ezt a veszélyes néposztályt a proletariátus fogja megtestesíteni.

40 Camille Bloch: *L'Assistance et l'Etat en France à la veille de la Révolution*, Genf, 1974, 160. old. Az 1764-es királyi rendelet szövegét lásd in Jourdan, Decouzy és Isambert: *Recueil des anciennes lois de la France*, Paris, 1928, 22. kötet, 74. old.

41 Senki ne gondolja, hogy abból, hogy a hivatalos intézmények által kibocsátott, a csavargás és az épkézláb koldusok tevékenységének föltszámolását célzó megtorló rendeletek tekintélyes számuk ellenére is kudarcot vallottak (amit az is mutat, hogy – mindig arra hivatkozva, hogy a csavargók száma nem szűnik meg nőni – sorra-rendre, újra és újra meg kell ismételnünk és nyomatékosítani a bennük foglalt tiltásokat), az következnie, mintha ezek az intézkedések haszontalannak bizonyultak volna. Egyfelől bizonyára elégségesnek bizonyultak arra, hogy a kényszermunka-büntetéssel (gályarabság, dologház, gyarmatokra való száműzés) valamennyire féken tartsák ezeknek a munkát-nem-találókknak a legforrongóbb (vagy legszerencsétlenebb) csoportjait. Másfelől pedig ennek a „véreskező törvénykezésnek” – hogy Marxnak az angliai állapotokra alkalmazott kifejezését kölcsönözzük – bizonyára lehetett preventív hatása, vagyis egy csomó munkát kereső nyomorultat visszatartott attól, hogy csavargóként leljen munkára. Ebben a társadalmi szerkezetben az volt a cél, hogy mindenki maradjon a neki rendeltetett helyen.

42 Jean Paul Alban de Villeneuve-Bargemont: *Economie politique chrétienne ou recherches sur les causes du paupérisme*, Paris, 1834.

a munkásság alkotja a 19. század elején kibontakozó iparfejlődési dinamika „előőrsét”. Ennek ellenére belőle is a társadalom „számkivetettje” lesz, aki „a nyugati társadalom kellős közepén ugyan tanyát vert, de ott otthont nem talált” – ahogyan Auguste Comte fogalmaz.⁴³ Ő maga többnyire vándor ember, még ha az ország határain belül született is. Kiszakad paraszti kötelékeiből, hogy azután a városok környékén telepítse meg annak a falusi kultúrának a gyökereit vesztett elemeit, mely a városlakók és a polgárember számára voltaképp a kultúra hiányát, a kultúrától való megfosztottságot jelenti. Rettenetes életfeltételek között tengődő, szerencsétlen nyomorult, aki „inkább undort, mintsem szájalmat kelt”.⁴⁴ És persze félelmet. „Veszélyes néposztályok... kezük munkájából élnek” – hogy Louis Chevalier-nak a 19. század közepi Párizs népi rétegeinek szentelt könyvétől kölcsönözzük a címkét.⁴⁵ A lyoni takácsok, a *canut*-k felkelése idején, 1831-ben a *Journal des débats* így fogalmaz: „A lyoni felfordulás olyan jellegű, mint a Santo Domingó-i felkelés. (...) A társadalmat fenyegető barbárok nem a Kaukázusban vagy a tatár sztyeppéken laknak, hanem iparvárosaink külső kerületeiben.”⁴⁶

Szögezzük le, hogy a 19. században az uralkodó osztályok és a konzervatív eszméknek elkötelezett polgárság körében mindvégig létezett egyfajta munkás-ellenes rasszizmus, amely igen erősen igyekezett a proletariátus létfeltételeivel és a proletár-sorssal egy, a társadalom kebelén belül kibontakozó aszocialitás elrettentő vízióját társítani. Sugallatuk szerint a proletárok nyugtalanító idegenek. Mélyrehatóan paradox helyzet ez, mely egyszerre próbálja őket a nemzetben belül és azon kívül látni-láttatni. Miközben gazdasági nézőpontból a termelési apparátusba beintegrálódott munkaerőnek tekintendők, szokásaik, viselkedésmódjuk kipécézi őket; akárcsak hajdan a csavargók, ők is „nomád horda”, „gyülelész tömeg”,⁴⁷ amely a társadalmi rend, a rendezett társadalom peremvidékén ólálkodva várja az alkalmat, hogy mindent fölforgathasson.⁴⁸

43 Auguste Comte: *Système de politique positive*, Paris, 1929, 411. old.

44 Eugène Buret: *De la misère des classes laborieuses en France et en Angleterre*, Paris, 1840.

45 Louis Chevalier: *Classes laborieuses et classes dangereuses à Paris pendant la première moitié du XIXe siècle*, Paris, Hachette, 1984 (második kiadás).

46 Saint-Marc Girardin, in *Le Journal des débats*, 1831. december 8.

47 A kifejezés Haussmann bárótól származik. Idézi Louis Chevalier, id. mű, 460. old.

48 Alphonse de Lamartine egy 1844. december 14-ikén a munkához való jog mellett állást foglaló beszédében világosan rámutat erre a paradoxonra. Kifejezésmódjának erőteljes líraisága nem szabad, hogy elfeledtesse velünk a mögötte megbúvó mélyreható szociológiai intuíciót. Azokról a „munkás-seregekről” ír, „akiknek munkája éppoly mértéktelenül hatalmas erejű, mint az őket alkalmazó tőke, éppúgy ki vannak téve a szerencse ingatagságának, mint az őket mozgató spekuláció, éppoly mozgékonyak, mint a divat szeszélye, mely hol igényt tart rájuk, hol nem, s ugyanakkor nincs részük abban az állandó biztonságban, amelyet a családi gazdálkodás nyújtott. (...) A nép soraiból kiszakadt tömeg, külön nemzet a nemzetben belül, hontalanul hanyódozó faj, melynek nincs egyéb tőkéje, mint munkabíró két keze, nincs egyéb birtoka, mint a szakmája, otthona csupán bérbe vett fedél, hazája nem több, mint a műhely, hol dolgozik, élete nem több, mint a munkájáért kapott bér. Hányódozó kaszt ez, melynek nincs, mi tartást kölcsönözne, mely csak egyetlen dologhoz ért, s mikor szaktudására nincs szükség, s megélhetésére nincs mód, egyszer csak terjeszkedni kezd, szétszivárog a nemzet testében – ocsmány szövetkezésekbe tömörül, melyek nyomában lázadás, csavargás, elvetemült vétkek, fertőző ragály, nyomor üti fel a fejét. Az ide tartozókat jó okkal nevezhetjük proletároknak; olyan faj ez, amelynek rendeltetése, hogy benépesítse a földet; az ipar rabszolganépe ez, akik fölött a legnyersebb

A proletárnak ebből a stigmatizálásából egyértelműen következik, hogy vele kapcsolatban „szociálpolitikán” két dolgot szokás érteni. Egyfelől az általa jelentett veszélyek elfojtását (ha kell, akár a hadsereg bevetésével – mint 1848 júniusában), illetve egy olyan erkölcsnemesítő stratégiát, amely különféle formákat ölthet. „Pallérozni kell a munkás osztály erkölcsét, mely fekély fertőzte része a társadalom testének.”⁴⁹ A „felvilágosult osztály” gyámkodik azok fölött, akik „homályban botorkálnak”, a „derék emberek” azok fölött, akik „tökéletlen erkölcsűek”.⁵⁰ A filantropiának föltett szándéka politikai cselekvésformává lennie, melynek felelősségét a társadalom „jóra való” rétegeinek, az egyház embereinek és a munkások számára munkát adóknak kell magukra vállalniuk. E feladatuk teljesítése során nem kell törődniük azzal, hogy mik a strukturális okai a nép keserveinek. Mindazok számára, akik a pauperizmus poklában szenvednek, ki *kell* jelölni a követendő erkölcsöket, ez egyszersmind *elegendőnek* is fog bizonyulni. „Az alsóbb néposztályok, a dolgozó néposztályok rendbe tétele korunk nagy problémája.”⁵¹ Azokkal pedig, akik érzéketlennek bizonyulnak az erkölcsjobbító receptekre (vagy lázadónak ellenük), bánjon el a rendőrségi vagy katonai megtorlás.

Ha proletár, ha csavargó: erkölcsi stigmatizálásuk – mely határesetben kriminalizálásukba torkollhat – azt jelenti, hogy rájuk, társadalmon kívülinek bélyegzett csoportokra terhelik rá a társadalmat szétfeszítő szociális kérdés minden lehetséges terhét, s a megoldására hivatott módzatokét is. Ha sikerülne hatékonyan kordában tartani a csavargókat, erkölcsileg följavítani a proletárokat, illetve – ha netán ellenállnának – arra kényszeríteni őket, hogy nyugton maradjanak, az azt jelentené, hogy anélkül lehetne biztosítani a civil társadalom békéjét és a társadalmi harmóniát, hogy kelljen már valamit kezdeni végre a strukturális egyensúlyokban bekövetkezett „borulásokkal”. E borulások pedig azzal járnak, hogy megjelennek, és pedig tömegesen jelennek meg a kezük munkájából élő, de „munka nélkül maradt” emberek. Mellettük pedig azok a munkából élő emberek, akik olyan létfeltételekre ítéltettek, amelyek ahelyett, hogy gazdasági és társadalmi függetlenségüket biztosítanák, szüntelenül megalázó körülmények elviselésére kényszerítik őket.

A stigma visszajára fordítása

Nem öncélú kedvtelésként „feledkeztem bele” elmúlt idők történeteinek fölelmesítésébe. Inkább arról van szó, hogy nagyon is hasznos lehet a jelenlegi helyzet megértéséhez hozzásegítő gondolati modellek végigkövetése. Ha ez az értelmezési mód olyan egészen különböző népeiségekre

úr uralkodik: az éhség.” (*La France parlementaire, Oeuvres oratoires et écrits politiques*, 4. kötet, 109. old.)

⁴⁹ A metafora Meysonnier abbétól származik, aki a lyoni „selyemkikészítők kolostorainak” lelkésze, amelyekben apácák irányítása alatt szegény származású lányok dolgoznak embertelen körülmények között. Idézi L. Reybaud: *Études sur le régime des manufactures*, Paris, 1955, 276. old.

⁵⁰ De Gérando báró: *Le Visiteur du pauvre*, Paris, 1820, 9. old.

⁵¹ A. de Villeneuve-Bargemont vicomte, id. mű, 231. old.

is egyaránt alkalmazható (hogymennyire „egyaránt”, az persze megvitatandó), mint amilyenek a preindusztriális társadalmak csavargói és az ipari fejlődés kezdeteinek proletár tömegei, akkor talán nem reménytelen napjaink külvárosi fiataljainak helyzetére is ráhúzni. A veszélyt itt is a „mátság” jelenti, a fölmerült probléma pedig „legbelsőbb” rákfenéje társadalmunknak. Százvalahány évvel ezelőtt „falánk sáskák”, „gyülevész horda”, „új barbárok”. Napjainkban „csőcselék”, „maffia-főnökök” és „suhancok”. Santo Domingó-i rabszolgákra való hivatkozás 1831-ben, csak azért, hogy a föllázadt lyoni takácsok hitelét meg lehessen kérdőjelezni; a „külvárosokban zajló intifádára” való hivatkozás napjainkban, hogy bélyeget lehessen sütni a jelen idejű városi erőszakhullámokra – ezek mögött a rágalmozó metaforák mögött valószínűleg hiába keresnénk szoros, szigorú helyzetazonosságot. De talán föllelhetjük mögöttük a *helyzetek homológiáját*. A csavargókban, a proletároknak és a külvárosi suhancokban az a közös, az is volt mindig, hogy „bélyeges sereg”. Az is közös bennük, hogy peremére vannak vetve egy olyan társadalmi rendnek, amely nem hagyta, hogy integrálódhassanak beléje. S talán, mindezekon túl, az is közös bennük, hogy velük másképp bánnak, nem ugyanúgy, mint ahogyan az az emberek között normális viszonyoknak minősül egy adott társadalomban, lett légyen az preindusztriális, modernkori, vagy posztindusztriális. Meg talán még az is, hogy a vállalkozások nem lehetnek elég erősek annak a tehernek a viseléséhez, amit egy erejüket meghaladó kérdés megoldása jelentene; egy olyan kérdésé, melynek sokkal inkább elszenvedő áldozatai, mintsem okozói.

De hát többek között éppen ez a funkció szabott ki nekik a társadalmi viszonyok gazdaságtanán belül. A csavargó egyszerre jelentette meg s tette egyszersmind felismerhetetlenné a maga személyében a preindusztriális társadalmak munkaszervezetének alapvető, lényegi diszfunkcionalitását, amely lehetetlenné tette a munkaerőpiac fölszabaddítását és a bérmunka kibontakozását. Amikor aztán végül ez a piac kibontakozik, a proletár létfeltételei fognak majd árulkodni annak az ipari kapitalizmusnak a föloldhatatlan belső ellentmondásairól, amely kialakulásának kezdeteikor a profit fékevesztett hajszolásában éppen azokat lehetetleníti el, akikre kibontakozásához és megerősödéséhez a legnagyobb szüksége van. A külvárosok fiataljaira mértéket nem ismerő módon akarják ráverni a felelősséget azért a biztonságvesztésért, amely a francia társadalmat fenekestől felforgatja és megrázza amióta a személyes biztonságnak és a szociális biztonságnak az elvesztése egymással párhuzamosan zajlik. Az ezekre a fönttarthatatlan helyzetekre adott válaszkísérletek minden egyes alkalommal csupán arra képesek, hogy olyan stratégiákat hozzanak működésbe, amelyek „stigmatizáló” létfeltételeik okán ezeket a csoportokat veszik célba, velük szembe elsősorban megtorló intézkedéseket szegezve. Eszünk ágában nincs tagadni, hogy léteztek veszélyes csavargók is, hogy sok proletár bizonyulhatott nem túl szívvidító társaságnak, s azt sem tagadjuk, hogy napjainkban sok külvárosi fiatal lehet bűnöző. Ami kérdéses, az természetesen nem ez, hanem a társadalmi kérdések azon fajta általánosító kezelésmódjának a legitimitása, amely szándékosan összekeveri a részt az egészszel, szándékosan fölcseréli az okot az okozattal, hogy bűnbakokat találhasson. Márpedig

ezek a bűnbakok, ha nem is mind patyolat-ártatlanok, épp oly bizonyosan nem is maguk és csak maguk tehetnek mindenről.

A külvárosi fiatalokkal kapcsolatban szóvá tették, hogy diszkriminatív bánásmódban van részük, különösen akkor, ha kiderül, hogy etnikai kisebbségek tagjai. De ez a stigmatizálás arra is szolgál, hogy erre lehessen alapozni a biztonságvesztés fogalmát is, a biztonságvesztés ellen folytatandó küzdelem fogalmát is. Ehhez ezeket a fiatalokat helyezi a figyelem középpontjába, azt állítva: elsősorban ők felelősek azért, hogy egyre több ember érzi elveszettnek korábbi biztonságát. Ez magyarázza a „zéró tolerancia” szavakban megnyilvánuló, de a gyakorlatot is maga alá gyűrni akaró követelését, s a történelmi „reconquista” megindítását azok ellen a „prédául vetett” övezetek ellen, ahol a jogbiztonság immár nem képes érvényt szerezni magának, s ezt mindenki tudván tudja. Mindazonáltal, még ha sikerülne is így fől számolni a bűnözést (ami azért igencsak valószínűtlen), egyáltalán nem mondhatnánk, hogy sikerült úrrá lennünk a társadalmi biztonságvesztést tápláló tényezők fölött. Az ezt okozó folyamatok húsz évvel ezelőtt bukkantak felszínre. Alapvetően a tömeges munkanélküliség általánossá válásához, a munkakörülmények és a lakáshelyzet leromlásához, azoknak a védelmeknek a meggyengüléséhez kötődnek, amelyeket lényegében a stabil alkalmaztatás garantált. Emellett még ahhoz, hogy egyre nehezebben oldható meg bizonyos társadalmi csoportok békés megférése, egymás szomszédságában: azoké, amelyek helyzetében annyi közös elem mégis található, hogy társadalmilag lejtemenben vannak, s mind egyformán úgy érzik, hogy a nekik jutó jövő nem kecsegtet semmivel. A külvárosi fiataloknak semmi közük ehhez a társadalmi dinamikához, teljesen vétkelenek ez ügyben, s rajtuk e téren semmi nem múlik. Mint sokan mások (s talán jóval nagyobb mértékben, mint mások) egyszerűen áldozatai ennek a helyzetnek. Ha pedig így van, akkor őket tenni meg ama biztonságvesztés felelőseinek, mely mindannyiunkat fenyeget, tehát egész társadalmunkat is, a kérdés olyan fajta elmaszatólását jelenti, amely azt bűncselekmények elszaporodásának problémájává redukálja, s végső elemzésben, néhány ügyes rendőrségi intézkedésen túl semmi egyebet nem igényel.

Ennek az elmaszatólás stratégiának rövid távon persze lehet néhány haszna. A biztonságvesztés folyamatának kérdését könnyedén „fordítja le” az állam arra a nyelvre, mely csak annyit mond, hogy kötelessége biztosítani a közbékét. Ez kétség kívül lényegi szerep, hiszen alapvető alkotóeleme a jogállamnak. Az emberi és polgári szabadságjogok kinyilvánításától fogva minden köztársasági alkotmány tartalmazza azt az elemet, hogy biztosítani kívánja az egyének biztonságát s javaik védelmét. Ez az alapelv alapozza meg a bűnözés elleni, a visszaszorítása érdekében folytatott harc legitimitását, azzal a megszorítással azonban, hogy emez tartsa tiszteletben a jogállam szabályait. Ha viszont a biztonság védelme nem korlátozható egyedül a személyes biztonság védelmére, akkor mint ha az államnak egy másik, semmivel sem kevésbé lényegi alapfeladata erősen háttérbe szorulna. E korlátozásban a szociális államnak az a szerepe számolódik ugyanis föl (melynek korábban megfelelt, s napjainkban is meg kellene felelnie), hogy tudniillik mindenki számára szavatolnia kell mindazokat a védelmeket, amelyek az állam polgárainak kijárnak,

vagyis állampolgár-mivoltukat. Manapság minden olybá tűnik, mintha a felelős politikai instanciák eldöntötték volna: csak az állam hatalmi- és erőszak-apparátusát, a rendőrséget és az igazságszolgáltatást hozzák működésbe a személyes biztonságok védelme érdekében. Mintha a zsandár-állam idejétmúlt figuráját akarnák föltámasztani, azt pedig tökéletesen elfelejteni, hogy lenne azért az államnak egy másik fajta óvó-védő feladata is, az tudniillik, hogy védelmet nyújtson polgárainak a szociális kockázatok ellen. Így tehát kialakul egy feszültség (vagy talán inkább egy ellentmondás) az államnak a maga megtorló funkciójában való megkérdőjelezhetetlen autoritása és a között a lazasága között, mellyel a szociális biztonságvesztés fokozódását tápláló tényezőket kezeli: pl. azoknak a kisembereknek az egyre romló helyzetét, akik nem tudnak mit kezdeni az élesedő konkurenciaharc és versenyhelyzet diktálta új játékszabályokkal.

A külvárosi fiatalokkal szemben érvényesített stratégiák jól illusztrálják ezt a kétlelkűséget. Ők az elsődleges célpontjai az állam azon elszántságának, melynek jegyében kérlelhetetlen szigorral kíván föllépni mindenkiel szemben, aki a viselkedésével zavart okoz. Amikor azonban arról van szó, hogy végig kellene gondolni: melyek is azok a feltételek, amelyek lehetővé teszik, hogy az ember úgy viselkedhessék, mint aki teljes jogú tagja a társadalomnak, s így embertársai annak is fogadják el – mintha senkinek nem jutna eszébe, hogy léteznek ezektől megfosztott emberek. Azok a hátrányos megkülönböztetések, amelyeknek marginalizált rétegek ki vannak téve, s amelyeket elszenvednek, ennek az állampolgári deficitnek a jelei. A bűnözés elleni küzdelem – ha nem kapcsolódik a diszkriminációk elleni harchoz, illetve az egyenlő bánásmód általánossá válását szorgalmazó erőfeszítésekhez – csak alibiként szolgál ahhoz, hogy ne kelljen elismerni létezésük jogosultságát. Ők pedig nap mint nap ezt tapasztalják.

A kizárólag ezeknek a fiataloknak a bűnöző életmódjára koncentráltó figyelem, az őket „veszélyes néposztálynak” beállító törekvés csak fokozza azt a megbélyegzést, amelynek a társadalom mindennapjaiban már amúgy is sokfelé ki vannak téve. Az a logika, amely így követel helyet magának – a köztársaság rendjének védelmére hivatkozva –, könnyűszerrel átfordulhat a gettóba zárás logikájává. Ha ez következik be, ezeknek a fiataloknak nem marad más választásuk, mint hogy befelé forduljanak, a saját közösségeikbe zárkózzanak be, és visszajára fordítsák a rájuk sütni akart stigmát, tudatosan vállalva, hogy a köztársaság hamis ígéretei helyett az etnikai eredetük nyújtotta méltóság mellett kötelezik el magukat.

Fordította Léderer Pál

GØSTA ESPING-ANDERSEN

Egy gyermekközpontú társadalmi beruházási stratégia*

Bevezetés

Miközben Európában a második világháború utáni évtizedekben jellemzően sok volt a fiatal, a szociális jóléti politika leginkább az idősekre koncentrált. A mai, előregedő társadalmainkban egyre sürgetőbbé válik, hogy sokkal több beruházás érvényesüljön, a gyermekjólétbe. Mindez kissé ellentmondásosnak tűnhet.

Ám megszűnik az ellentmondás, ha átgondoljuk a történelmi összefüggéseket. A második világháború után az átlagos kenyérkereső férfi jó álláslehetőségekre és növekvő fizetésre számíthatott. Ennek következtében a legtöbb család megfelelő jólétben élt, és még a munkásosztály családjai számára is elérhetővé vált az a luxus, hogy a feleségek háztartásbeliek legyenek. Röviden szólva a jóléti kapitalizmus a biztos megélhetést és az elégséges gondoskodó-kapacitást is elérhetővé tette a ma hagyományosnak mondott családmoddellen belül. Ha ehhez még hozzáadjuk a házasságok meglehetősen jellemző stabilitását, érthetővé válik a szociálpolitikának az a jogos, akkori feltételezése, hogy a gyermekek és általában a családok helyzetét nem kell besorolni a legsürgősebben megoldandó politikai problémák közé.

Ugyanez nem volt elmondható az idősekről. A kötelező nyugdíj eszméjének terjedésével az idősebb dolgozók és különösen az özvegyek gyakran süllyedtek idős korukra szegénysorba. Részben azért, mert a hagyományos, háromgenerációs háztartásmodell hanyatlóban volt, másrészt azért, mert a háború utáni évtizedekben nyugdíjba vonulók egy történelmileg szerencsétlen sorsú generációba tartoztak. Az első világháború idején voltak fiatalok, felnőttkorukban pedig átéltek a nagy gazdasági válságot és a második világháborút. Ezért, mivel kevés tartalékot tudtak felhalmozni, a megfelelő nyugdíjellátás volt a legfőbb garancia az időskori szegénység ellen.

A fiatal családoknak ma egy teljesen más, de ugyancsak történelmi jellegű ellentmondással kell szembesülniük. Az új gazdaságban egyre meghatározóbbak a jó élet alapvető előfeltételei. Ez azt jelenti, hogy az életesélyek egyre inkább az emberek által felhalmozott kulturális, társadalmi és tudás tőkéktől függenek. A meghatározó életszakasz a gyermekkor, és a döntő kérdés az, hogy milyen a kölcsönhatás a gyermek fejlődésébe való szülői és társadalmi befektetések között. Az új ellentmondás

* Gøsta Esping-Andersen: A Child-Centred Social Investment Strategy. In: Esping-Andersen, G., Gallie, D., Hemerijck, A., Myles, J. (eds.): Why we need a new welfare state. © Oxford University Press 2002. 26–68.

így abban áll, hogy az erős családok egyre hátrányosabban hatnak a jólétünkre, ugyanakkor ők maguk egyre sérülékenyebbek, törékenyebbek és veszélyeztetettebbek lesznek.

A foglalkoztatás változásainak és a demográfiai átalakulásnak az összegzett hatása elsősorban a fiatalokat és fiatal szülőket érinti hátrányosan. Pontosabban fogalmazva: növekvő jóléti polarizáció baljós jeleit látjuk, ahol az egyik oldalon a jövedelemhiányos és alulfoglalkoztatott családok, a másikon pedig az erőforrásokban bővelkedő családok vannak. Ezenkívül a változó családminták nemcsak különböző új háztartásformák kialakulásához vezetnek, hanem a sebezhetőséget és a bizonytalanságot is növelik. Ez már önmagában véve is okot ad a politika figyelmére. A gyermekek jólétébe és erőforrásaiba való befektetés valódi fontosságát azonban csak egy életciklus-keretben érthetjük meg.

A fiatal családokat érintő, új kockázatoknak potenciálisan nagyarányú jóléti és hatékonysági következményei vannak. Ha fontosnak tartjuk az egyenlőséget és társadalmi igazságosságot, figyelmet kell fordítanunk egy alapvető társadalmi tényezőre: a mai társadalomban a lehetőségek és az életésélyek a múlthoz hasonlóan továbbra is erősen a társadalmi örökségben gyökereznek. A huszadik század jóléti reformjai nagyjából sikeresen valósították meg a nagyobb jövedelembiztonságot, a jövedelmek egyenlőtlen elosztásának csökkentését és általánosan elérhetővé tették az oktatást. De a várakozásokkal ellentétben az oktatás kiszélesítése nem gyengítette a társadalmi örökség hatásait. Az oktatási és szakmai képzettségi szint ugyanolyan rétegzett maradt, mint a múltban.¹ Az 1. táblázat mutatja a problémát. Egyértelmű, hogy erős maradt a szülők hatása a gyerekek kognitív képességeire. E hatás erőssége lényeges eltéréseket mutat az országok között, és az eltérések valószínűleg a társadalmi egyenlőtlenségek általános színvonalával állnak kapcsolatban. A hatás szisztematikusan gyengébb a skandináv országokban, mint máshol, és meglehetősen erős az Egyesült Államokban. A tanulmány alapfeltételezése szerint Skandináviában az örökség gyengébb hatása arra vezethető vissza, hogy ezekben az országokban nagyfokú elkötelezettség tapasztalható a gyermekekbe és családokba való beruházás iránt.

A legfőbb probléma, amint már megjegyeztük, hogy az átalakuló társadalom „bünteti” a társadalmilag örökölt hátrányos helyzeteket. Ahhoz, hogy valaki a posztindusztriális korszak „győztese” lehessen, nélkülözhetetlenek az erős kognitív képességek és szociális készségek; akik nem rendelkeznek e képességekkel, valószínűleg egy életre az alacsony fizetés és bizonytalan foglalkoztatottság csapdájában találják magukat. A részvételhez szükséges „alaptőke” folyamatosan emelkedik, ezért a korábbi időszakokhoz képest jóval nagyobb figyelmet kell fordítanunk az életésélyek kiegyenlítésére.

¹ A lehetőségek történelmi (és komparatív) állandóságát bemutató legjobb újkeletű tanulmányok Erikson és Goldthorpe (1992) és Shavit és Blossfeld (1992). Érdekes módon mindkét tanulmány egyetlen kulcsfontosságú kivételt talál a szabály alól: Svédországot, ahol gyengült az öröklési hatás. Bár Dánia nem szerepel ezekben a tanulmányokban, csábító a hipotézis, hogy itt is gyengülés van. Erikson és Goldthorpe tanulmánya szerint az lehet a fő magyarázat, hogy Svédországban különösen erős a beruházás a gyermek- és családjólétbe. A tanulmány a későbbiekben igyekszik igazolni ezt az állítást.

TANULMÁNYOK

1. táblázat *A szülők képzettségi szintje és gyermekeik (16–25 és 25–65 év közötti korosztály) kognitív képességei közötti kapcsolat (standardizált OLS együttható)*

	Együttható, 16–25 év közötti korosztály	Együttható, 25–65 év közötti korosztály
Dánia	0,29	0,31
Norvégia	0,24	0,34
Svédország	0,23	0,39
Belgium	0,39	0,33
Németország	0,27	0,17
Hollandia	0,32	0,35
Portugália	0,32	0,48
Kanada	0,34	0,47
USA	0,48	0,40

Magyarázat: A számítások alapja az apa iskolázottsági szintje

Forrás: International Literacy Survey Data set

Másodszor, a gyermekközpontúság érvényesítése elengedhetetlen feltétele a fenntartható, hatékony és versenyképes tudásalapú termelési rendszernek. A következő munkaképes korú korosztályokban kevesebben lesznek, és hatalmas nyugdíjas népességet kell majd eltartaniuk. Két-három évtized múlva a nyugdíjasok jövedelembiztonsága nagy mértékben attól függ majd, hogy mennyire tudjuk akkor mobilizálni azok termelőképességét, akik ma még gyermekek. Még általánosabban szólva, a legtöbb fejlett ország egyetlen valódi vagyona a lakosai tudásában és képességeiben rejlik.

Azok az országok, amelyek nem képesek kihasználni lakosaik képességeit, valószínűleg lemaradnak a termelési versenyben. Ezt egy kissé sarkítva, kétféle jövőbeli „tudásalapú gazdaság” forgatókönyvet képzelhetünk el. Az első egy egyenlőtlenségre épülő fejlődés eredményeként a „kiválóság szigeteit hozná létre a tudatlanság tengerében”. Az USA talán éppen ebbe az irányba tart, ha figyelembe vesszük a következőket: egyrészt uralja a világot a tudományos csúcsteljesítmények terén, másrészt viszont ott van az a meghökkentő tény, hogy az amerikai emberek húsz százaléka a kognitív képességek minimális, lényegében diszfunkcionális szintjén áll.² A másik, egalitáriánusabb út inkább úgy fest majd, mint egy „nyugodt tó, néhány fodrozódással a felszínén”. A skandináv országok (ahol ugyan nincs Harvard Egyetem, de a népességnek kevesebb mint öt százaléka tartozik a diszfunkcionális csoportba) közelebb állnak ehhez a jövőképhez.

A „kiválóságok szigetei” megoldásnak kétségtelenül hatásos növekedési hozadéka lesz. A nyitott kérdés azonban az, hogy mennyi ideig lesz dinamikus a fejlődése? A „tudásalapú gazdaságnak” nagy valószínűséggel lesz egy keynesiánus növekedési határa, amit akkor érnek el, amikor a népesség nagy része nem lesz birtokában a tudásalapú termékek fo-

² Ezek a becslések az OECD (2000) nemzetközi iskolázottsági tanulmányából származnak.

gyasztásához szükséges képességeknek. A funkcionális analfabéták valószínűleg nem vesznek majd részt a fejlett internetes kommunikációban.

A család: kulcs a társadalmi beilleszkedéshez és a versenyképes tudásalapú gazdasághoz

Az emberek életésélyeinek fő mozgatóereje gyermekkoruk családi viszonyain alapul. A továbbiakban pedig, felnőttkorban, a háztartás az, amely értelmet ad a kibontakozó egyéni életútnak. A társadalmi előnyök és hátrányok itt adódnak át és itt aktiválódnak; ez a szociális kockázatok és szükségletek elsődleges megjelenési terepe; végül pedig itt található az elsődleges szociális biztonsági háló is. Lehet az ember munkanélküli, vagy alacsony keresetű munkás, de e helyzet valódi következményei a háztartás összetételétől függenek. Nem ugyanaz a helyzet, ha egyetlen alacsony keresettel rendelkező egyén van a családban, vagy ha ő csak egy a háztartás több jövedelemmel rendelkező tagja közül. Ha az emberek életkörülményeinek javítását tűzzük ki célul, elsősorban azt kell megértenünk, hogy a jelenleg is folyó átalakulások hogyan hatnak a jólét és biztonság háztartásokon belüli eloszlására.

Két olyan, folyamatosan érvényesülő trend van, amely erősen érinti a jelenlegi családi jólétet. Az egyik az „új demográfiából” eredeztethető, különösen az egyre ingatagabb párkapcsolatokból, valamint a háztartások növekvő heterogenitásából és sebezhetőségéből. Ezen kívül a házastársi homogámia is hozzájárulhat a háztartások jóléti polarizációjához. Azonnal elénk tűnhet az erőforrásokban gazdag kétkeresős háztartás, illetve a sérülékeny, egyszülős, bizonytalan foglalkoztatottságú háztartás. Mivel a legtöbb ember életésélyeit erőteljes módon befolyásolja a háztartás jellege, a társadalmi beilleszkedést elősegítő intézkedéseket ide kell irányítani.

A társadalmi kirekesztés elleni küzdelem általános célként jelenik meg az Európai Unióban, ennek ellenére nem elég világos a pontos jelentése. Az eredeti francia meghatározás szerint olyan személyekre utal, akik kimaradnak az alapvető szociális védelemből, azaz a társadalombiztosításból. A kirekesztés jelentése ma sokkal szélesebb és számos különféle formát ölelhet fel, a társadalmi elszigetelődéstől a munkaerő-piaci marginalizálódáson át a jövedelemhiányig. Bizonyára mindenki egyetért azzal, hogy akkor jön létre társadalmi kirekesztés, ha az emberek beragadnak a rosszabb életésélyek csapdájába. Ha tényleg ez az alapvető kérdés, akkor vitathatatlanul a gyermekorra és a családi jólétre kell koncentrálnunk. Amint azt a későbbiekben látni fogjuk, minden bizonyíték azt támasztja alá, hogy a (korai) gyermekkor az a kritikus pont, ahol az emberek életésélyei megalapozódnak. A felnőttkorban alkalmazott támogató intézkedések már valószínűleg nem bizonyulnak hatékonyak, kivéve, ha a felnőttek megfelelő kognitív és szociális képességekkel indultak. A társadalmi befogadást célzó bármilyen politika középpontjában a gyermekeket célzó szociális beruházási stratégiának kell állnia.

A tanulmány először azt vizsgálja, hogyan koncentrálnak a jóléti kockázatok a háztartásokban, általában a gyermekes családokban, külö-

nösen pedig a fokozottan veszélyeztetett egyszülős és alacsony foglalkoztatottságú háztartásokban. A továbbiakban a családi jólétnek a – különösen a korai gyermekkor ideje alatt – az életesélyekre gyakorolt hatásával foglalkozunk. A nők fizetett munkavállalása kulcsfontosságú összetevője bármely, a gyermekes családok szegénysége ellen harcoló tervezetnek. Ez köztudottan egy, a nők esélyegyenlőségét javító, sokkal összetettebb stratégiát tesz szükségessé. Fontos megemlíteni, hogy a társadalmi kirekesztés ellen irányuló bármilyen fenntartható és hatékony politikát egy integrált stratégia keretein belül ki kell egészíteni egy gyermekeket, családokat és nőket támogató politikával. A huszonegyedik századi Európa társadalmi minősége és gazdasági hatékonysága nagy mértékben függ egy ilyen stratégia kialakításától.

A háztartások új kockázatszerkezete

Ha behatóbban foglalkozunk az életszínvonallal, akkor aligha kell nosztalgiával gondolnunk a múltra. A hatvanas évek vége óta az OECD-országok egy főre eső GDP-je 50–75 százalékkal emelkedett, és ez drámai javulást hozott szinte minden ember életszínvonalában. De ha az egyenlőséget is fontos szempontnak tekintjük, már nem annyira rózsás a kép.

2. táblázat A jövedelem-egyenlőtlenségben és az állami újraelosztásban bekövetkezett változások, az 1980-as évektől az 1990-es évek közepéig.
Csak a munkaképes korúak háztartásai^a

	Gini százalékos változása: piaci bevétel	Gini százalékos változása: rendelkezésre álló jövedelem	Százalékos változás a kormány újraelosztási erőfeszítéseiben
Belgium (1985/96)	+2	+5	-6
Franciaország (1984/94)	-1	-2	+3
Németország (Ny) (1984/94)	+25	+33	-19
Olaszország (1986/95)	+17	+15	+22
Hollandia (1987/94)	-5	-2	-7
Dánia (1987/97)	+12	+4	+17
Finnország (1987/95)	+29	+16	+18
Norvégia (1987/95)	+23	+4	+50
Svédország (1987/95)	+25	+1	+32
Egyesült Királyság (1986/95)	+9	+14	-11
USA (1986/95)	+11	+10	+4

^a Az egyenlőtlenségi számítások a háztartások 1980-as évek elején és 1990-es évek közepén érvényes Gini együtthatóin alapulnak. Csak 24-55 éves háztartásfőjű háztartások. A módosított OECD ekvivalenciaskála alapján (1 – családfő, 0,5 – többi felnőtt, 0,3 – gyermekek). Számítások a LIS adatokból.

A mai jóléti állam egy kettős egyenlőtlenségnövekedéssel szembesül, mert a sérülékeny háztartások száma demográfiai és munkaerő-piaci okok miatt is növekszik. Miként a 2. táblázat mutatja, az elsődleges jövedelemegyenlőtlenség az elmúlt évtizedek folyamán szinte az összes fejlett országban 10 és 30 százalék közötti mértékben emelkedett. Néhány jóléti állam, így Dánia, Norvégia, Franciaország és Hollandia, redisztribúcióval korlátozta az egyenlőtlenségi impulzusokat; ennek ellenkezője igaz Angliára és Németországra. A legtöbb esetben a jóléti állam csak részben ellensúlyozta ezt a trendet.³

Ez az „átfogó kép” támogathatja a hosszú távú és erőteljes strukturális folyamat által irányított polarizáltabb jövővel kapcsolatos véleményeket. Elméletileg elképzelhető, hogy az új egyenlőtlenségek megfelelnek az igazságos elosztással kapcsolatos széles körben osztott elveknek. Ebben az esetben az egyenlőtlenségek tökéletesen elfogadhatók, sőt üdvözlendők lennének. A posztindusztriális „győztesek” és „vesztesek” közötti szakadék kétségtelenül szélesedik. Ez talán egyszerűen azt a tényt tükrözi, hogy a képességek, a motiváció és a kiválóság jutalmazva, míg ezek hiánya büntetve van.

Az igazságosság mércéjének azonban legalább két további változót kell tartalmaznia, azaz vizsgálni kell, hogy a) a siker előfeltételei mindenki számára egyenlőek-e; b) a kezdeti előnyöket vagy hátrányokat erősítik-e egyenlőtlen társadalmi intézkedések. A válasz sajnálatos módon mindkét esetben a nemleges felé tendál. A tanulmányban tárgyalt egyik fő probléma, hogy a társadalmi szelekció sokkal korábban kezdődik annál, mintsem az emberek egyáltalán valamennyire is tudatában lehetnének annak, mi is történik velük. Egy másik, széles körben tapasztalható probléma, hogy a házassági szokások továbbra is homogám jellegűek. A gyenge a gyengével, az erős az erőssel kerül össze, ezért a párkapcsolatok és háztartások létrejöttékor nagyon valószínű a hátrányok és a siker koncentrációja. Ez pedig nemcsak az adott egyének, hanem a gyermekeik életésélyeit is javítani, illetve rontani fogja.

Egyre inkább a jó élet alapvető feltételének számítanak az erős kognitív képességek és a szakmai képesítések. Azokat például, akiknek rosszak a kognitív képességei és/vagy középiskolánál alacsonyabb végzettségűek, az átlagnál kétszer nagyobb mértékben fenyegeti a munkanélküliség (OECD, 2000). Hasonlóképpen, a család instabilitása komolyan növeli az anyák szegénységének és a jóléti függésének kockázatát, kivéve, ha ők is jól fizető állást találnak. A foglalkoztatottság továbbra is a jó életésélyek elengedhetetlen előfeltétele marad, de nőnek a jó állások megszerzésével kapcsolatos követelmények és ez valószínűleg a jövőben is így marad.

A második világháború utáni évtizedekben kialakított szociális védelmi rendszer visszás módon csökkentés helyett inkább felnagyíthatja ezeket az új kockázatokat. A legtöbb kontinentális európai országban a társadalombiztosítási rendszer majdnem a teljes népességre kiterjed. A tár-

³ Olaszországban a nagymértékű növekedés a nagyon alacsony kiindulópont eredménye lehet. A munkaképes korú háztartások csoportjában Olaszország továbbra is az egyik legkevésbé újraelosztó.

sadalombiztosítási juttatáshoz először is hosszú és stabil munkaviszony kell – olyan feltételről van szó, amely megfelelően működött a férfi kenyérkeresők esetében az általános és biztos foglalkoztatottság korszakában. Ez azonban nem annyira működik a nők esetében, akiknek kevésbé stabil foglalkoztatási karrierjük van és – ez újdonság – most a férfiaknak is bizonytalansággal és instabil alkalmazási feltételekkel kell szembenéznük. Ráadásul a fiatalok munkába állása is egyre hosszabb folyamat, ugyanakkor a dolgozók egyre fiatalabb korban kerülnek ki a munkaerőpiacról. A jelenlegi feltételek közepette a mai pályakezdeők közül sokan gondot okoz majd az elegendő nyugdíjjogosultság megszerzése.

A társadalombiztosítási modell azért sem felel meg az új kockázatstruktúrának, mert szinte definíciószerűen azokat biztosítja – a biztos munkahellyel rendelkezőket –, akiknek már eleve biztos a helyzete, a védelemre szorulókat viszont kizárja. Más szóval elmélyíti a kívülállók és bennfentesek közötti szakadékot. Európában a munkanélküliség főként azokat a fiatalokat érinti, akiknek nincsenek szociális jogosultságaik. Az európai fiatalság tragédiája, hogy könnyen a piac és a jóléti állam kettős kudarcával kell szembesülniük. Dél-Európában a legfőbb megoldás továbbra is a család. Olaszországban a munkanélküli 20-30 évesek 90 százaléka teljes mértékben a szülei támogatásától függ. A fiatalok szociális kockázatainak ilyen jellegű orvoslása problémás másodlagos hatásokhoz vezethet (pl. későbbi függetlenség, családalapítás és munkavállalás).

A családi megoldások mellett a jelenkori Európa legnagyobb részén a felmerülő „atipikus” kockázatokat leginkább rászorultsági alapú segélyezési programokkal igyekeznek kezelni. Ezek hatékonysága a tényleges igénybevételi rátától függ, és attól, hogy létrehoznak-e jóléti csapdákat. A célzott segélyeket gyakran alacsony szinten állapítják meg. Ennek eredményeképpen egyes országokban – például Franciaországban vagy az Egyesült Királyságban (Bison és Esping-Andersen 2000a) – a segélyezett fiatalok körében nagyon magas a szegénységi ráta. Mint látni fogjuk, ugyanez vonatkozik az egyedülálló anyákra is. Továbbá, azok az országok, amelyek előnyben részesítik a célzott juttatásokat (például Anglia és az USA), meglehetősen gyengén teljesítenek az új egyenlőtlenségek kompenzálásában. Ennek következtében új megközelítésre van szükség, hogy hatékonyan kezelhessük az egyre több rendszeres munkaviszony nélküli egyedülálló háztartás problémáját.

A társadalmi kirekesztéssel kapcsolatos tevékenység Európa-szerte mutatkozó erősödését számos ok igazolja. Először is az egyenlőtlenség növekedésével nő a szegénység is. Ezen kívül a szegénység *időtartama* szorosan kapcsolódik a szegénység általános *szintjeihez*. Más szóval nemcsak egyéni, hanem *társadalmi* lefelé haladó, önmagát erősítő spirálról van szó. Másodsorban, a szegénységi kockázatok egyre inkább a gyermekes családokban koncentrálnak. Ezt mutatja a segélyektől való függés gyors emelkedésének baljós jele is, különösen egyedülálló anyák esetében. Harmadsorban, és valószínűleg ez a legsokatmondóbb, nő az alulfoglalkoztatott és kereső nélküli háztartások száma, és a folyamat a munkanélküliség ráta csökkenésekor sem mérséklődik. (European Commis-

sion, 1999). Ez jelzi, hogy egyes népességcsoportok egyre inkább eltávolodnak a munkaerőpiactól.

A kirekesztés gyakorlata gyorsan elterjedhet. Nézzünk egy svédországi példát a problémás 1990-es évekből. A legtöbben egyetértenének abban, hogy a svédek dicsekedhetnek a világ egyik legátfogóbb szociális és foglalkoztatási politikájával, ennek ellenére az 1990–97 közötti gazdasági hanyatlás a legsérülékenyebb rétegek jólétének jelentős gyengüléséhez vezetett. A szegénység főként a bevándorlók és a gyermekes családok körében emelkedett, tükrözve a munkanélküliek magas arányát a szakképzetlenek, a fiatalok és az egyedülálló anyák csoportjaiban. Ez idő alatt közel duplájára nőtt a munkaerőpiachoz gyenge szálakkal kapcsolódó háztartások százalékos aránya, és ugyanilyen növekedést mutatott a komoly gazdasági problémákról beszámolókat részaránya is. (SOU, 2000).

A polarizáció valódi mérete akkor tűnik elő, amikor a kirekesztés állandóvá válik. Az emberek életésélyei nem forognak kockán, ha az alacsony fizetés, a munkanélküliség, vagy a bizonytalan foglalkoztatás csupán átmeneti állapot az iskolából kikerülő fiatalok, az újonnan érkezett bevándorlók, vagy a munkaerőpiacra visszatérő anyák számára. Az igazi veszély az, ha egy jókora kisebbség egy rossz életutat kijelölő csapdában reked. Ezért mindenekfelett meg kell értenünk azokat a mechanizmusokat, amelyek a hiányokat egy tartós kirekesztettség ördögi körébe fordítják át.

3. táblázat A háztartások szegénysége: ráták és trendek^a

	Összes (1990-es évek közepe)	Trend (1980-as és 1990-es évek)	Gyerme- kesek (1990-es évek közepe)	Trend (1980-as és 1990-es évek)	A mély- szegénység trendje (1980-as és 1990-es évek)
Dánia (1987/97)	8,4	-1,3	6,9	+2,6	-0,1
Finnország (1987/95)	4,5	-0,2	3,7	+1,2	-0,1
Svédország (1987/95)	6,2	-1,0	2,2	-1,3	+0,4
Hollandia (1987/94)	8,1	+2,9	7,8	+2,4	+4,1
Franciaország (1984/94)	7,5	0,0	7,0	-0,4	-1,9
Németország (Ny) (1984/94)	12,0	+6,4	14,1	+10,0	+3,3
Olaszország (1986/95)	14,1	+3,6	18,6	+7,4	+6,0
Egyesült Királyság (1986/95)	11,7	+3,5	14,3	+3,8	+2,7
USA (1986/97)	18,7	+0,5	21,4	+2,5	+1,1

^a Az adatok a végső, rendelkezésre álló jövedelemre vonatkoznak. Szegénységi küszöb a medián jövedelem 50%-a (mélyszegénység a medián 33%-a). Módosított OECD ekvivalenciaskála (lásd: 2. táblázat)

Forrás: LIS adatok⁴

4 Itt és az összes soron következő táblázatban az 50 százalékos szegénységi küszöböt használjuk, annak ellenére, hogy ezt az EU nemrégiben 60 százalékra módosította. Ennek oka, hogy az adataink így könnyebben összehasonlíthatók a korábbi kutatásokkal.

A társadalmi kirekesztés kemény és puha magja

Amikor az összes háztartást vizsgáljuk, azt látjuk, hogy a szegénység az 1980–90-es években (Németország kivételével) a legtöbb országban meglehetősen állandó maradt. Ez azonban két ellentétes irányzatot takar. Az idősek körében jelentős mértékben csökkent, míg a gyermekes családok esetében nőtt a szegénység. A 3. táblázat egy, a gyermekes családokra koncentráló áttekintést mutat be.

Világosan látszik, hogy a trend nem egészen egységes, ha a rendelkezésre álló jövedelem alapján vizsgáljuk a szegénységet. A skandináv országokban és Franciaországban a gyermekes családok jobban boldogulnak, mint az átlag; Németországban, Olaszországban, Hollandiában, az Egyesült Királyságban és az USA-ban sokkal rosszabb a helyzet – különösen, ha figyelembe vesszük a „mélyszegénység” növekedését. Amikor ezeket a trendeket összehasonlítjuk a korábbi, 2. táblázatban szereplő „átfogó kép” egyenlőtlenségeivel, meglehetősen egyértelműen kitűnik, hogy az összegzett egyenlőtlenség hajtóerői célzottan és mindenkinél jobban érintik a gyermekes családokat. Ezen nem lepődhetünk meg, ha belegondolunk, hogy ezek a meghatározó erők a munkaerőpiacra és a demográfiai változásokra koncentrálódnak. A legtöbb országban a fiatal felnőtteket sújtják leginkább a munkanélküliség, a csökkenő fizetési szintek, és ebben a korosztályban a legjellemzőbbek az olyan új és sérülékenyebb háztartásszerkezetek, mint például az egyszülős családok.

Az Európai Bizottság kiadványa (1999) szerint a munkanélküliek és a gyermeküket egyedül nevelő anyák körében a legnagyobb mértékű a szegénységkockázat – az EU egészét tekintve mindkét csoportban közel 40 százalékos a szegénységi ráta.⁵ De a kölcsönhatások miatt a valóság sokkal összetettebb. Például, mivel a munkanélküliség és az alacsony jövedelmek leginkább a fiatal dolgozóakra koncentrálódnak, sokkal inkább a fiatal családokon érezhető egy tovagyűrűzési hatás (spill-over effect). Tudjuk, hogy sok országban az elmúlt 10–15 évben csökkent a fiatal családok relatív jövedelme, és nőtt a csoportjukon belüli szegénységi ráta (Oxley *et al.*, 1999). Azt is tudjuk, hogy a fiatalabb dolgozókat és az alacsonyan képzetteket különösen veszélyezteti a gazdasági recesszió.⁶ Magas a háztartások és a gyermekek szegénysége közötti egybeesés és ez azt jelenti, hogy a társadalmi kirekesztésnek problematikus következménye lesz a jövő felnőttjeire nézve is.

Különösen ez a helyzet, ha állandósul a jövedelmi szegénység. A tartós szegénység sokkal nagyobb valószínűséggel meríti ki a család tartalékait és távolítja el fokozatosan a családot a társadalom fogyasztási normáitól. A rendelkezésre álló adatokból tudjuk, hogy a magas szegénységi szintet mutató országokban sokkal elterjedtebb a tartós szegénység. Eu-

⁵ A harmadik csoportot a 3 és több gyermekes házaspárok alkotják, de ez csak a népesség nagyon kis részét jelenti. Az EU-tanulmány 60 százalékos szegénységi küszöböt használ, mi pedig a hagyományos 50 százalékos küszöböt dolgozunk.

⁶ Az 1990-es évek gazdasági válságában Svédországban a foglalkoztatottság csökkenése alapvetően a 25 év alatti fiatalokat, a bevándorlókat és képzetleneket érintette. A bevándorlók foglalkoztatási rátája 18 százalékkal, a fiataloké 24 százalékkal esett. (SOU, Vol. 41. 2000)

rópában a görög, olasz, spanyol és brit gyermekes családok között meglehetősen magas a szegénységi ráta. Ha a tartós szegénység mércéje az, hogy a család 1993–1996 között minden évben szegény volt, akkor ugyanezekben az országokban tapasztalhatunk szokatlanul magas tartós szegénységi szintet (a gyermekes családok 4-6 százaléka maradt szegény négy egymást követő éven át). A másik szélsőség Dánia és Franciaország, ahol különösen alacsony (0,1 és 1,7 százalék) a tartós szegénység⁷. Ha az összehasonlításunkat kiterjesztjük az Egyesült Államokra is, még nyilvánvalóbbá válik az összefüggés. Az OECD (2001) adatai szerint a teljes amerikai szegénységi ráta több mint háromszorosa a dáninak, és kétszerese a hollandnak. De az amerikai tartós szegénységi ráta már tízszerese a dáninak és hatszorosa a hollandnak. A tartós szegénységnek leginkább kitétek között jelentősen felülreprezentáltak az alacsony képzettségű háztartásfőt tartalmazó és a kereső nélküli háztartások (mindenütt), valamint az egyedülálló szülők (néhány országban).

Egyszülős családok

Az egyszülős háztartások (majdnem mindegyik egyedülálló anyja) száma rohamosan nő és most a gyermekes családok 15-20 százalékát teszi ki. Ez az arány alacsonyabb Dél-Európában, de a jelek alapján ők is ebbe az irányba haladnak. Ha a kirekesztésen szegénységet és/vagy munkanélküliséget értünk, akkor az egyedülálló szülők erősen veszélyeztetett csoportot alkotnak, különösen, ha nincsen munkájuk.⁸ Az egyedülálló anyák foglalkoztatása nagyon magas az északi országokban, Belgiumban és Franciaországban, és jelentős még Olaszországban és Spanyolországban. Alacsony azonban Németországban, Írországban, Hollandiában és az Egyesült Királyságban (Bradshaw *et al.*, 1996). E különbségek egyértelműen kapcsolatban vannak a bölcsődei/óvodai ellátással és az elérhető részmunkaidős állásokkal. A magas foglalkoztatottsági arány Olaszországban és Spanyolországban inkább a családi megoldások következménye: a családdal közös otthon lehetővé teszi az anya munkavállalását.⁹

Az egyedülálló anyák szegénysége nemcsak magasabb arányú, de sokkal tartósabb is az átlagnál, különösen Amerikában (Bradbury *et al.*, 2000). Az eltérésekben szerepet játszik a szociális transzferek színvonala, de az anya foglalkoztatása vagy munkanélkülisége kétségtelenül a legmeghatározóbb tényező. A 4. táblázat áttekintést nyújt a helyzetről. Bizonyos esetekben az egyedülálló anyák foglalkoztatásának nagyon jelentős hatása van, majdnem 8 ponttal csökkentve a szegénység esélyét (Francia-

⁷ Becslés az ECHP 1994–6 hullámai alapján.

⁸ Bár a szegénység és a depriváció többdimenziós jelenség, ebben a tanulmányban csak a jövedelmi és foglalkoztatási dimenziót vizsgálom. Mindenesetre a különböző jóléti indikátorok (mint például a lakáshelyzet) és a jövedelem között nagyon erős korreláció van.

⁹ Az egyedülálló anyák foglalkoztatásának meglepően magas rátája a mediterrán országokban a szelektivitásnak is köszönhető: a válás és különélés elterjedtebb a magasabb képzettségűek és jobb anyagi helyzetűek körében.

TANULMÁNYOK

országban és Dániában)¹⁰. A munka hatása máshol sokkal kisebb, ami valószínűleg a részmunkaidős vagy alkalmi munkavállalás jellegével és az ezek révén kapott fizetésekkel magyarázható. Sok országban az egyedülálló anyák között felülreprezentáltak az alacsony iskolázottságúak, és így az alacsony bérek is szerepet játszhatnak. Az egyedülálló anyák gazdasági ciklusok általi sebezhetőségét jól mutatják az 1990-es évek svédországi történései (SOU, 2000). A svéd jóléti állam meg tudta akadályozni az egyedülálló anyák szegénységének növekedését, de a magasabb munkanélküliségi arányuk következtében 50 százalékkal nőtt a szociális segélyektől való függőségük.¹¹

4. táblázat *Egyedülálló szülők szegénysége, a szociális támogatások és az anyák foglalkoztatásának hatása az 1990-es évek közepén*

	Szegénységi ráta		Szegénységi kockázat növekedése, ha az anya nem dolgozik ^a	Szociális transzferek százalékos szegénység-csökkentő hatása ^b
	Dolgozó anya	Inaktív anya		
Belgium	11	23	n. a.	n. a.
Franciaország	13	45	7,6	-31,3
Németország	33	62	2,3	-20,2
Olaszország	25	79	4,6	-13,9
Hollandia	17	41		
Spanyolország (1990)		24	3,3	-20,6
Dánia	10	34	7,8	-
Finnország		5		-38,2
Svédország	4	24	117,6	-49,9
Egyesült Királyság	26	69	6,6	-36,4
Amerika (USA)	39	73	4,6	-12,1

^a A dolgozó anyákhoz viszonyítva, a gyermekek számát állandónak véve.

^b Az egyedülálló anyák szegénységének százalékos csökkenése (*minden* egyedülálló anya), adók és transzferek után. Szegénységi küszöb: az ekvivalens rendelkezésre álló medián jövedelem 50 százaléka.

^c Csak Nyugat-Németország.

Forrás: LIS adatokon alapuló becslések.

A „munka-stratégia” kétségtelenül nagyon hatékony, de az egyedülálló anyák esetében csak feltételesen az. Ha dolgoznak, akkor valószínűleg részmunkaidős vagy bizonytalan állásuk van és alacsony fizetést kapnak. Mindent összevetve kétségtelen, hogy az egyedülálló anyák számára kidolgozott társadalmi befogadást célzó reális politikának kombinálnia

¹⁰ Az itt bemutatott szegénységi esélyek logisztikus regresszióból származnak. A különösen magas svéd arányszám azzal magyarázható, hogy nagyon kevesen vannak a nem dolgozók, és ők kétségtelenül nagyon nem reprezentatívak.

¹¹ Egy másik beszédes jele az egyedülálló anyák üzleti ciklusoknak való kiszolgáltatottságának, hogy 1992 és 1997 között átlagosan 28-ról 44-re nőtt a munkanélküliségben töltött napjaik száma.

kell a szubvencionált (vagy inkább ingyenes) bölcsődei és óvodai ellátást és a jövedelemgaranciákat (akár dolgoznak, akár nem).

Az utóbbi jelentőségére utal, hogy az egyedülálló anyák szegénységében mutatkozó országok közötti különbségek tükrözik a családi jóléti ellátások színvonalában tapasztalható eltéréseket: Németország, Olaszország, Spanyolország és az Egyesült Államok sokkal kevésbé hatékony a szegénységi rés megszüntetésében, mint a skandináv országok. Ezt talán az szemlélteti legjobban, ha összehasonlítjuk a transzferek előtti és utáni szegénységet a különböző országokban. Ez alapján például meglepő mértékű hasonlóságot tapasztalunk a transzferek előtti szegénység terén Svédországban, Franciaországban és Németországban (50–55 százalék), ugyanakkor erős eltérések mutatkoznak a transzferek utáni szegénység mértékében (5, 21, illetve 38 százalék).

A legtöbb országban elegendő lehetőség van az egyedülálló anyák foglalkoztatásának előmozdítására. A skandináv országokban, Ausztriában és Portugáliában közel univerzális (70 és 80 százalék közötti) az aktivitási rátájuk, de nagyon alacsony (30–35 százalék) Írországban, az Egyesült Királyságban és Hollandiában (lásd még OECD, 2001 4.2 táblázat). A megfizethető bölcsőde és óvoda egyértelműen a legfontosabb előfeltétel, de csak a skandináv országokban és Hollandiában biztosított az egyedülálló anyák számára a gyakorlatilag ingyenes bölcsőde a három év alattiak részére. Az Egyesült Királyságban nemrég egy alternatív módszert vezettek be, a „Dolgozó Családok Adókedvezményét”, amely 70 százalékos szinten szubvencionálja az egyedülálló anyák gyermekgondozási kiadásait. Ez azonban a jellemzően alacsony jövedelem és a drága magánóvodák miatt elégtelen megoldásnak tűnik.

A 4. táblázatból kiderül, hogy az északi országokban a közel univerzális foglalkoztatottság mellett az állami újraelosztás is döntő szerepet játszik az egyedülálló anyák jövedelmének alakulásában. A jellemzően korlátozott jövedelemszerzési lehetőségeik miatt az egyedülálló anyáknak a szegénység elkerüléséhez általában jövedelem-kiegészítésre van szükségük. Az egyedülálló anyáknak nyújtott jövedelemtranszfereknek általában három fajtája van: családi pótlék (bizonyos esetekben egyedülálló szülőknek járó kiegészítéssel), gyermekgondozási segély, és szociális segély. Ezekhez hozzájönnek az adókedvezmények, amelyek egyes országokban továbbra is a családpolitika fontos részét képezik, de amelyek természetesen nagyon alacsony hatékonyságú eszközt jelentenek az egyedülálló anyák (illetve általában az alacsony jövedelmű családok) esetén. Nagyon erős érvek vannak a mellett, hogy eltöröljük az adókedvezményeket és a felszabaduló forrásokat közvetlen családi pénzügyi támogatásokra fordítsuk.

A legutóbbi (2000) MISSOC adatok alapján a családi pótlék nem elegendő a szegénység megszüntetéséhez. Dánia és Svédország szokatlanul bőkezű ellátást nyújt, de egy kétgyermekes anya csak az átlagfizetés 20 százalékanak megfelelő juttatást (durván havi 340 eurót) kap. Ha az egyedülálló szülőnek mondjuk az átlagfizetés felének megfelelő munkajövedelme van, akkor ezek a támogatások valószínűleg elegendőek a szegénység elkerülésére. Ha mégsem, akkor pótlólagos segélyekre van szükség. A belga és dán egyedülálló anyák körében alacsony a szegénységi

ráta, még ha nem dolgoznak is, és ez kétségtelenül a nagyvonalú szociális transzfereknek köszönhető: a családi pótlék és szociális segély kombinációja a két gyermekét egyedül nevelő szülő esetén elérheti az 1200 eurót (Belgium) és az 1639 eurót (Dánia). Ez mindkét esetben hatásos garancia a szegénységgel szemben. A másik szélsőség Spanyolország és Olaszország, ahol a kombinált juttatási csomag nemigen éri el a 200 eurót (ami jóval a szegénységi küszöb alatt van). Alább majd bemutatjuk, hogy a költségvetés számára minimális a megfelelő jövedelemgarancia többletköltsége.

A jövedelemteszt alapú támogatás az anyákat a jóléti függőség csapdájába ejtheti. Kétségtelenül ez volt a helyzet a tradicionális amerikai és brit szociális támogatások esetében, de ez nem a támogatás bőkezűségétől, hanem inkább az ellátórendszer szerkezetétől és a rászorulóktól függ. Gustafsson *et al.* (2000) összehasonlította a segélyezés időtartamát nyolc európai városban, és sokkal hosszabb időtartamot figyelt meg a spanyol, portugál és olasz egyedülálló anyák körében (ahol a segélyek meglehetősen alacsonyak), mint a svédeknél. Az egyik magyarázat erre, hogy Dél-Európában az egyedülálló anyáknak kevesebb munkaerő-piaci képességük és tapasztalatuk van, mint máshol. Egy másik magyarázat, hogy a munkába állás jóval alacsonyabb költségekkel jár Svédországban, mint másutt (az ingyenes bölcsőde/óvoda miatt és a jobb kereseteknek köszönhetően). A jóléti csapdahelyzet kialakulását a bölcsődék és az elhelyezkedési lehetőségek, és nem a protestáns etika akadályozzák meg.

Már pusztán ezek az adatok is egyértelműen az anyák foglalkoztatásának támogatásából és a számukra nyújtott hatékony jövedelemgaranciákból álló, kettős stratégia mellett szólnak. A foglalkoztatás egyértelműen államilag támogatott bölcsődéket és óvodákat feltételez. De olyan munkalehetőségeket is, amelyek összhangba hozhatók a kisgyermeket egyedül nevelő anyák lehetőségeivel, például a flexibilitást és biztos munkát jelentő részmunkaidős állások. A készpénztámogatási garancia elsősorban azért szükséges, mert irreális elképzelés a jelen nem lévő apa gyermektartási átutalásaira támaszkodni. Sok távollévő apa szintén rossz anyagi körülmények között él és a fizetési készség ellenőrzése is túl nagy költséggel járna. A jövedelemgarancia szükségességének másik indoka az, hogy az egyedülálló anyák munkahelye nagyon ingatag lehet (ahogyan azt most Svédországban láthatjuk). Tehát jelentős kockázatai vannak az „érje meg dolgozni” elv túlhangsúlyozásának.

Alulfoglalkoztatott háztartások

A háztartások polarizálódnak a foglalkoztatottság intenzitása alapján is. E téren egyrészt a fiatalabb férfiak magasabb munkanélkülisége, másrészt a nők foglalkoztatási jellemzői érdemelnek figyelmet. A házas nők között mindenhol először a képzettebbek foglalkoztatottsága kezdett emelkedni Skandináviában és Észak-Amerikában, ezt követte a kevésbé tanultak foglalkoztatásának növekedése is. A nők sokkal alacsonyabb ak-

tivitási rátája Európa nagy részén – különösen Dél-Európában – azt mutatja, hogy itt még nem ment végbe ez a változás.¹²

Néhány országban a háztartások foglalkoztatottsági polarizációja igen erős. Az Egyesült Királyságban például 1983–1994 között a két keresővel rendelkező háztartások száma 54-ről 62 százalékra emelkedett, míg a munkanélküli háztartások száma 6 százalékról 19 százalékra nőtt, és hasonló trendet látunk Belgium, Franciaország és Németország esetében is (OECD, 1995; Gregg *et al.*, 2000; Cantillon and Van den Bosch, 2001). De a polarizáció nem elkerülhetetlen. Dániában majdnem minden gyermek párnak (81%) két keresete van; a munkanélküli háztartások aránya az 1990-es években gyorsan csökkenve 4 százalékra esett (Andersen és Hestbaek, 1999). Vagyis a nők (főleg a kevésbé tanult nők) foglalkoztatottsága okozza a különbséget.¹³

A munkaképes korú népesség körében az EU-n belül 10–15 százalék a munkanélküli háztartások aránya. A számuk egyes országokban tovább nő és az érintettek növekvő mértékben fiatalok.¹⁴ A munkanélküliek nagy része (30–50%) kereső nélküli háztartásokhoz tartozik, ami jelzi, hogy milyen mértékben koncentrálódik a munkanélküliség a házaspárok között. A probléma áttekintése és a kapcsolódó szegénységi kockázatok a 4. táblázatban láthatók.

A munkanélküli háztartások egy szélesebb eloszlás szélső esetei. Bár e háztartások különösen veszélyeztetettek, a gazdaság és társadalom változása ahhoz vezet, hogy a hagyományos, egy keresettel rendelkező családok veszélyeztetettsége is egyre nő. Inkább egy olyan sávban vizsgálhatjuk a háztartásokat, ami a teljesen munkanélkülitől az alulfoglalkoztatottakon át a jól foglalkoztatottakig terjed.

Sokak szerint a „kereső nélküli háztartás” fogalma önmagában zavaros, egyszerűen azért, mert túl sok különbözőséget takar. Ide tartoznak a nem foglalkoztatott egyedülálló szülők, de az ő arányuk általában elég csekély. Skandináviában azért, mert az egyedülálló anyák döntő része dolgozik, Dél-Európában pedig azért, mert a rokonaikkal élnek. Általánosabban szólva, a „kereső nélküli háztartások” körébe tartozik a tartós, sőt, krónikus kirekesztettség csalhatalatlan jeleit mutató „kemény mag”, és egy puhább alkotórész is, amely csak időlegesen távolodott el a mun-

12 A magasan képzett anyák foglalkoztatottsági aránya körülbelül 80 százalék Észak-Amerikában, Skandináviában és Belgiumban, de Franciaországban, Németországban és Európa déli részén csak 60–70 százalék. Az alacsonyan képzettek között 40–50 százalékos az arány Észak-Amerikában és Észak-Európában, de csak 20–25 százalék az olyan országokban, mint Olaszország vagy Spanyolország (OECD, 2001 4.1 táblázat).

13 Két keresővel rendelkező, teljes munkaidőben foglalkoztatott családok alkotják a többséget (61 százalék), a többi (20 százalék) családban egy teljes munkaidős és egy részmunkaidős családtag található.

14 A 20–59 éves korú népességre vonatkozóan. Ha az OECD adatokhoz hasonlóan bevesszük a 60–65 éves korosztályt, az arány majdnem 5 százalékkal magasabb. A dán (és finn) kereső nélküli háztartások LIS adatokból származó meglepően magas száma a körülmények összjátásából adódik. A dán adat 1992-re vonatkozik, amely egy recessziós időszak hullámvölgye volt. Az OECD (1999) adatai 1986 és 1996 között csökkenést mutatnak.

TANULMÁNYOK

kaerőpiactól. Az európai kereső nélküli háztartás prototípusa a következő tulajdonságok erős felülreprezentáltságát mutatja:¹⁵

- Nagyon alacsony iskolázottság (EU szinten 45 százaléknak kevesebb, mint középiskola)
- Egyedülálló, soha házasságot nem kötött személyek (EU szinten 55 százalék)
- Soha nem foglalkoztatott nők (EU szinten a nők 49 százaléka)
- Munkanélküli férfiak (EU szinten a férfiak 50 százaléka)
- Egy felnőtt tartós rokkantsággal vagy betegséggel (EU szinten 33 százalék)
- Munkát nem kereső személyek (EU szinten 65 százalék)

Ezek a számok lényeges heterogenitást jeleznek. Egy nagyon nagy csoport olyan nőkből áll, akik még sohasem dolgoztak. Egy másik csoport (túlnyomórészt férfiak) eltávolodott a munkaerőpiactól. A munkanélküliek kétharmada tartós (egy éven felüli) munkanélküli, egyharmadának több mint 3 éve nincs munkája. A rossz egészségi állapot is gyakran fordul elő. Mivel kétharmaduk egyáltalán nem is keres munkát, néhez automatikusan „kirekesztettként” kezelni őket.¹⁶ Úgy tűnik, hogy ezek az indikátorok mind az idősök túlsúlyát jelzik, de nem így van. A kereső nélküli háztartások körülbelül felében az emberek 39 évesek vagy fiatalabbak, és 33 százalékuk 25 és 39 év között van.¹⁷ Bár az egyszemélyes háztartások gyakoriak (32 százalék), az összes háztartás 18 százalékában van gyermek. Ez azt jelenti, hogy számos egyéb tényező is szerepet játszik:

1. Van egy nagyobb csoport (többnyire nők), amely tagjainak nagy valószínűséggel soha nem volt kapcsolata a munkaerőpiaccal.
2. Van egy másik, rokkantság vagy betegség miatt egyértelműen a munkaerőn kívül levő csoport.
3. Van egy harmadik (többnyire férfiakból és általában alacsony képzettségűekből álló) csoport, amely eredendően a tartós munkanélküliség miatt kirekesztett. A munkatapasztalattal rendelkezők (legalább egyszer már dolgozók) húsz százaléka nem dolgozott az elmúlt öt évben.
4. Van egy negyedik csoport is, szintén munkanélküliek, akik inkább a „puha maghoz” tartoznak, mivel az év egy részében volt munkájuk.

Röviden: a kétharmad rész teljesen inaktív, és valamivel kevesebb mint 30 százalékuk munkanélküli és keres állást. De hatalmas az európai országok közötti különbség. Nagyon kevés olyan nő van Skandináviában, aki még soha nem dolgozott, de számos ilyen találni a dél-európai

15 A következő adatok az Európai Közösségi Háztartás Panel (European Community Household Panel, ECHP) 1996-os hullámából valók. Nem vettük figyelembe a 60 év feletti háztartásfőjű háztartásokat. Az adatok az európai átlagra vonatkoznak és így elfedik a számottevő országos különbségeket. A jelentős átfedések miatt ezek a középértékek nem adhatók össze.

16 Ezek tíz százaléka másokat gondozó nő; körülbelül 25 százalék beteg vagy nyugdíjas (főleg rokkantnyugdíjas), 17 százalék valamilyen oktatási intézmény tanulója, és 39 százalék olyan nő, akinek sohasem volt állása (becslés az ECHP 1996-os hullámából).

17 És mint említettük, arra mutató jelek vannak, hogy a fiatalok körében nő a kereső nélküli háztartásba tartozás kockázata.

országokban. Észak-Európában sok egyszemélyes háztartás található, míg Dél-Európában az egyedülálló személyek általában másokkal (többnyire családtagokkal) laknak.

Az ember joggal gondolná, hogy a kereső nélküli háztartásokban nagy a szegénység. De ez a jóléti ellátások színvonala és kiterjedtsége következtében típusonként és országonként változik. Az 5. táblázat szegénységi számításokat mutat különböző munkaintenzitású háztartások esetében. A kereső nélküli háztartások számának emelkedése és csökkenése csak részben kapcsolható a munkanélküliséghez. Dániában az 1990-es évek elején 12 százalékra emelkedett, 1995-re 8 százalékra csökkent az arányuk, és a csökkenés tovább folytatódott az 1990-es évek végén. Ez olyan háztartás-összetételt mutat, amelyet a gazdasági helyzet javulásakor meglehetősen könnyű reintegrálni.¹⁸ Ezzel szemben az Egyesült Királyságban nemcsak magas a kereső nélküli háztartások aránya, de itt több „hiszterézist” láthatunk. 1980 és 1995 között meglehetősen állandó növekedés volt, amit az elmúlt évek gazdasági fellendülésének éveiben egy kisebb csökkenés követett. Az összetételt itt inkább a „kemény mag” uralja (1996-ban 71 százalék az álláskeresést feladó munkanélküli, vagy teljesen inaktív volt).¹⁹

5. táblázat Háztartások szegénységi rátája, a foglalkoztatottság intenzitása alapján, az 1990-es évek közepén

	Összes kereső nélküli háztartás részesedés (összes %-a)	szegénységi ráta	ebből mély szegénységben	2 szülő/ 1 dolgozó szegénységi ráta	2 szülő/ 2 dolgozó szegénységi ráta
Belgium	13	24	18	3	1
Dánia	8	25	27	4	0
Finnország	15	13	17	4	2
Franciaország	9	34	24	7	2
Németország (Nyugat)	8	46	45	6	1
Olaszország	10	35	52	21	6
Hollandia	14			5	1
Spanyolország (1990)	9	38	44		
Egyesült Királyság	18	38	20	19	3

Megjegyzés: Szegénység: korrigált medián jövedelem 50 százaléka

Mélyszegénység: korrigált medián jövedelem 33 százaléka

Forrás: LIS adatbázis a kereső nélküli háztartásokról, és Oxley *et al.* (2001: 25.5 táblázat)

18 Ez tükrözheti azt is, hogy Dánia erősen hangsúlyozza az „aktiválást”. Nagyrészt az aktiválásnak köszönhetően a tartós szociális segítyt kapó személyek száma 37%-kal csökkent 1994–99 között. (Socialministeriet, 2001:10)

19 Következtetés az Európai Közösségi Háztartás Panel 1996-os hullámából.

A jelenség hosszú távon majdnem minden országban növekedett, a munkaerő-piaci kirekesztés súlyosbodását mutatva. A jövedelmeket tekintve az adatok szerint jobb kereső nélkülinek lenni Észak-Európában és Belgiumban. A „mélyszegénység” indikátora jelzi a jövedelmi rést és néhány esetben (Olaszország, Spanyolország és Németország) a kereső nélküli szegény háztartások különösen szegénynek bizonyulnak. Ez arra utal, hogy gyenge az alapvető szociális biztonsággal kapcsolatos közösségi és családi támogatás. Fontos megemlíteni, hogy ebben az esetben a „családi kudarc” megjelenéséről van szó. A családi támogatás nagyjából megmenti a fiatal munkanélkülieket a szegénységtől Dél-Európában, de ez nem igaz a „kirekesztettebb” felnőttekre. A kereső nélküli háztartások szűkében lehetnek a forrásoknak olyan értelemben is, hogy a családi támogatás nem elérhető a számukra.

Az alulfoglalkoztatott családok nagymértékben függnek a jövedelemteszt alapú támogatásoktól, és ez azt jelenti, hogy a szegénység függ a segélyezési programok bőkezűségétől és igénybevételi rátájától. Ha a kétgyermekes párokat vizsgálva most visszatérünk a MISSOC adatokhoz, azt találjuk, hogy Skandináviában és Belgiumban az alacsonyabb szegénységi ráták egyértelműen a magasabb szociális segélyekkel vannak összefüggésben. Dániában a segély a családot majdnem az átlagkeresetűek közé emeli fel. Franciaországban és Németországban a segélyezett család jövedelme csak az átlagkereset nagyjából 40 százalékára tehető.²⁰ Ahogy várható, a szegénység a foglalkoztatottság intenzitásának növekedésével majdnem nullára csökken a két keresettel rendelkező családokban. Ez megerősíti azt az állítást, hogy a nők foglalkoztatása bármely szegénységellenes stratégia elengedhetetlen feltétele.

A rendelkezésre álló információk alapján lehetetlen akár közelítő pontossággal is meghatározni a kemény és puha mag mértékét; részben azért, mert minden attól függ, mit nevezünk „kemény magnak”. Ha a lehető legtágabb meghatározást fogadjuk el és azokat a személyeket soroljuk ide, akik nagy valószínűséggel nem reagálnak a foglalkoztatást ösztönző intézkedésekre, akkor a kemény mag nagyjából az összes 50-60 százalékát jelentheti. Ez főleg a krónikus betegeket és rokkantakat foglalja magában, valamint azokat a nőket, akiknek soha nem volt munkájuk. Egyértelműen külön kell választanunk tőlük azokat, akik nem tartoznak a vizsgálat tárgyába; ilyenek a tanulók vagy a szakmai gyakorlaton lévők (az összes mintegy 5 százaléka). Ezek után a kereső nélküli háztartások 40 százaléka marad, ők azok, akiket valós eséllyel lehet „integrálni”.²¹

E heterogenitást figyelembe véve egy működőképes társadalmi befogadó stratégiának többoldalúnak kell lennie. A probléma jelentős része egyértelműen a hosszú távú történelmi örökség következménye. Különösen Dél-Európában bőséges tartalék van alacsony képzettségű és kevés munkatapasztalattal rendelkező nőkből. Valószínűleg ugyancsak sok ne-

20 A számítások az Eurostat Yearbook (1988–98: 162) jövedelmi adatain alapulnak.

21 Annak az egyik magyarázata, hogy Dániában a gazdasági fellendülések idején miért feltűnően eredményes a reintegráció, az, hogy nagyon kevés olyan nő van, aki még sosem dolgozott.

hezen reaktiválható férfi van, a helyzetet súlyosbítja, ha összetett problémákkal rendelkeznek (például alacsony képzettség, rossz egészségi állapot, vagy alkoholizmus). Nem valószínű, hogy ez a csoport „munkán belüli” ösztönzőkkel, vagy aktiválással stabil foglalkoztatottá válik, és így az ő esetükben a kielégítő jövedelemgarancia lehet az egyetlen humánus és költséghatékony megoldás. Németországban és az Egyesült Királyságban a magas szegénységi ráták azt jelzik, hogy túl szűkmarkú az alapvető biztonsági háló. A munkaerőpiacról való kizárás könnyen megtörténhet, ha ezeknek a háztartásoknak nincs elegendő pénzük ahhoz, hogy kielégítő módon részt vegyenek a környező társadalmi életben.

Egyértelmű, hogy a kereső nélküli háztartásokban összeadódik a múlt öröksége (alacsony iskolázottság, soha nem foglalkoztatott nők) és az új társadalmi változások negatív hatásainak sora. A demográfiai változás az egyedülálló személyek és egyedülálló szülők számának növekedését idézi majd elő. Mind között a leginkább aggasztó az alacsony iskolázottságúak romló helyzete. A házastársi homogámiát is figyelembe véve azt láthatjuk, hogy a bizonytalan munkaerő-piaci helyzet a párokban koncentrálódik. Ugyanakkor okkal feltételezhetjük, hogy a kirekesztettség „kemény magja” idővel önmagától csökkenni fog. A soha nem foglalkoztatott nők száma természetes módon csökken majd, és minél inkább támogatja a politika a dolgozó anyákat, annál gyorsabb lesz ez a csökkenő tendencia.

Mint korábban már jeleztük, ha a háztartások munkaintenzitás szerinti polarizációját minimalizálni szeretnénk, elengedhetetlen előfeltétel a nők foglalkoztatási szintjének emelése. A megoldás a kevésbé iskolázott nők munkaerő-kínálatának mobilizálásában rejlik. Az olyan térségekben, mint az univerzális női munkavállalás gyakorlatát mutató skandináv országokban, az alacsony iskolázottságú nők aktivitási rátája nagyon magas (62-68 százalék), őket követi az Egyesült Királyság és az Amerikai Egyesült Államok (59 százalék), Franciaországban, Németországban, valamint Hollandiában 46-50 százalékra esik vissza a részvételi arány, és különösen alacsony Olaszországban és Spanyolországban (20-22 százalék). Ha csak az alacsony iskolázottságú, egyedülálló kisgyermekes *anyákat* vizsgáljuk, a foglalkoztatási szakadék jelentős mértékben szélesedik – de nem mindenhol. Belgiumban, Dániában, Svédországban és az Egyesült Államokban az anyaság nem vezet lényeges különbséghez; mindenhol másutt viszont igen. Az Egyesült Királyságban a foglalkoztatási arány 20 százalékpontot zuhan, Németországban pedig kirívó mértékű, 30 százalékos a csökkenés. Dél-Európában e csoport foglalkoztatási rátája 15 százalékra csökken.²²

Mivel mind a férfiak, mind a nők foglalkoztatási esélyei a szakképzettségüktől függenek, a tartós munkanélküliség elkerülésének leghatékonyabb módja az, ha megakadályozzuk, hogy a fiatalok idő előtt hagyják abba tanulmányaikat. Az EU átlagában a mai fiatalok 22 százaléka nem fejezi be a középiskolai tanulmányait. Ez az arány 30 százalékra emel-

22 Az adatok származási helye: Cantillon *et al.* (2000 4. és 5. táblázat). E könyv 3. fejezete (*A new gender contract*) sokkal részletesebb beszámolót ad az anyaság és munkaerő-kínálat harmonizációjáról.

kedik Írországban, Olaszországban, Spanyolországban és az Egyesült Királyságban, de a skandináv országokban csak a fele az átlagértéknek. Továbbá, az alacsony iskolázottságú fiataloknak egy sokkal nehezebb utat kell bejárniuk az iskola és a munkába állás között. A 25 és 29 év közötti fiatalok csoportjában a középfokúnál alacsonyabb végzettséggel rendelkezők körében az átlagos kétszerese a munkanélküliségi ráta. A helyzetüket tovább rontja, hogy másoknál sokkal valószínűbb módon kerülnek tartósan a kirekesztettség csapdájába. Franciaországban például a középfokúnál alacsonyabb végzettségű férfiak 20 százaléka az iskola után öt évig munkanélküli marad (OECD, 1999, 7. és 16. táblázat). Dániában a tartós jóléti függőség többségében azok között tapasztalható, akik nem rendelkeznek szakmai képesítéssel (Socialministeriet, 2001: 14).

Vannak összehasonlító bizonyítékaink a tartós megrekedésre az alacsony bérű, vagy szakképzettség nem igénylő állásokban. Az egyik figyelmeztető jel, hogy Németországban, Svédországban és az Egyesült Királyságban a mai fiatalok sokkal valószínűbben maradnak egy szakképzettség nem igénylő állásban, mint az előző korcsoportok tagjai. Ugyanakkor Svédországban nagyobb eséllyel léphetnek ki az ilyen állásokból (a szakképzettség nélkül kezdők mintegy harmada lép tovább, szemben az Egyesült Királyságban lévő 20 százalékkal). Hasonló összehasonlító képlet tapasztalható az alacsony keresetű csapdahelyzet esetében. A folyamatosan alkalmazott 25–34 évesek között azok, akik 1986-ban alacsony keresettel rendelkeztek, további 4 évnyi alacsony keresetre számíthattak a következő 5 évben az Egyesült Királyságban és Amerikában, míg Németországban, Franciaországban és Olaszországban csak mintegy 2 és fél évre, de ennél sokkal kevesebbre, mindössze 1,7 évre Dániában.²³ Skandinávia sikeresebben szünteti meg a csapdahelyzetet, míg Nagy-Britannia és az Egyesült Államok magas arányai arra utalnak, hogy a nem szabályozott munkaerőpiac nem garantál nagyobb mobilitást.

A kemény mag munkanélküliségével kapcsolatos, legrealisabb rövid távú politika valószínűleg a megfelelő szintű „passzív” jövedelemtámogatás és a képzés kombinációja, vagy védett foglalkoztatás azoknak a fogyatékkal élőknek, akiknek problémát jelent a nyílt munkaerőpiacra való belépés. A leghatékonyabb hosszú távú stratégia a prevenció, amelyet már kisgyermekkorban el kell kezdeni. A 6. táblázat átfogó képet ad arról, hogyan befolyásolják a különböző tényezők a szegénységet a kereső nélküli háztartásokban.

A táblázat becsléseket mutat be az EU egészére és négy reprezentatív jóléti modellre. A vizsgálatok a 20–55 éves korosztályra korlátozódtak, annak érdekében, hogy a korai nyugdíjazásokat kihagyják a számításokból. Az eredmények meglehetősen jól foglalják össze az eddigi megállapításainkat. A szegénység-kockázat nő a fiatalok és kevésbé képzettek körében, de leginkább azokban az esetekben, mikor a háztartásfő tartós munkanélküli, valamint amikor (az egész évben) nincs kereső a háztartásban. Spanyolországban és az Egyesült Királyságban komoly szegénység-kockázatot jelent, ha a családfő tartós munkanélküli, Dániában vi-

²³ A képzetlenség csapdahelyzetére lásd Allmendinger és Hinz (1996) művét; a bérmobilitásra lásd: OECD (1999)

szont ez nem jelentős veszély, mivel a dán jövedelemtámogatás meglehetősen hatékony.

Az a tény, hogy a krónikus betegségek nem befolyásolják a szegénységet, arra utal, hogy a jóléti államok hatékonyan támogatják a munkavégzésben egészségügyi okok miatt korlátozottakat.²⁴

6. táblázat A szegénység valószínűsége a kereső nélküli háztartásokban. Logisztikus regresszió néhány kiválasztott országra és az EU egészére, 1996 (csak a 20–55 éves háztartásfővel rendelkező háztartások esetét vizsgálva)

	Dánia	Német-ország	Spanyol-ország	Egyesült Királyság	Európai Unió
Háztartásfő életkora	0,95***	0,97***	0,99	0,97*	0,98***
Végzettség	1,29	0,86	0,40***	0,76*	0,54***
Háztartásfő krónikus beteg	1,73	0,77	1,33	0,91	0,84**
Háztartásfő tartós munkanélküli	0,30	1,57	4,64***	3,21***	1,74***
Nincs munkajövedelem	5,14***	9,77***	4,74***	5,34***	7,70***
Gyermekek	0,44*	1,05	1,62**	1,52**	1,03
Egyedülálló anya	0,93	1,37	0,70	2,05**	1,04

Magyarázat: Az 1.0 alatti értékek jelentik azt, hogy csökken a szegénység kockázata, az 1.0 feletti értékek pedig azt jelentik, hogy az adott tényező növeli a szegénység valószínűségét.

*** szignifikáns: 0.001-nél

** szignifikáns: 0.01-nél

* szignifikáns: 0.05-nél

Forrás: ECHP, 1996.

A gyermekek jelenléte a háztartásban jelentős mértékben emeli a szegénység kockázatát Spanyolországban és az Egyesült Királyságban, míg Dániában ugyanezen tényező hatása a szegénység csökkenése. Ez azt mutatja, hogy meghatározó lehet a családtámogatások mértéke. Az egyedülálló anyaság kizárólag az Egyesült Királyságban járul hozzá a szegénységhez. A legfontosabb hatóerő mindenütt a „munkából származó jövedelem (egész éves) hiánya”. Ez jelzi a probléma gyökerét: a háztartások mindenütt nagyon sebezhetővé válnak, ha kiesnek a munkaerőpiacról.

A közeljövőben a kereső nélküli háztartások társadalmi kirekesztettségének enyhítése szükségképpen tartalmazza majd a „kemény mag” számára nyújtott jövedelemtámogatást, de milyen reális lehetőségünk van a „puha mag” esetében? E téren a mai politika két, egymást kölcsönösen nem kizáró gyógymódot támogat: az „érje meg dolgozni” stratégiát, valamint az aktiválást.

24 Bár ezt ellensúlyozhatják a fogyatékos vagy súlyos beteg tagot tartalmazó háztartások potenciálisan magasabb kiadásai. Egyértelmű, hogy az egészségügy kiadásszerkezete meghatározó a tekintetben, hogy megfelelő jövedelmek valóban „megfelelőek”-e.

„Érje meg dolgozni” („Make-work-pay”)

Az „érje meg dolgozni” stratégia a munkaösztönzést célozza meg. A munkaösztönzés problémája megjelenhet a szegénységi csapdában, vagy a fizetett állás elfogadhatatlanul magas használdozati költségében (ilyen lehet például a dolgozó anyákat sújtó magas bölcsődei „adó”). Kérdés, hogy meg tudjuk-e világosan határozni a kínálati oldal ellenösztönzőit az EU-ban?

Egészében véve kevés tudományos bizonyíték van arra, hogy a szociális támogatások *önmagukban* csökkentik a munkára való ösztönzést.²⁵ A legtöbb EU-országban a munkanélküli juttatások, vagy szociális segélyek egyszerűen túl alacsonyok ahhoz, hogy a legalacsonyabb fizetésű munkásokat kivéve hatással legyenek a munkakereséssel kapcsolatos motivációkra. Érdekes tény, hogy a kiemelkedően magas munkanélküli támogatásokat biztosító országokban általában sokkal alacsonyabb a tartós munkanélküliek aránya, és legalábbis Dánia esetében, Európa-szerte az egyik legmagasabb a munkanélküliségből való kilépési arány (Esping-Andersen és Regini, 2000).²⁶ És fordítva, a tartós munkanélküliség különösen hangsúlyos Olaszországban, ahol az összes munkanélküli többségének (főleg a fiataloknak) egyáltalán nincs jogosultsága szociális támogatásokra.²⁷ Ha megvizsgáljuk a munkanélküliek gazdasági helyzetét a kereső nélküli háztartásokban, azt látjuk, hogy általában magas, némely országban pedig kirívóan magas a szegénységi ráta.

Ezzel nem állítjuk azt, hogy nem létezik a munkaösztönzés problémája. Ez gyakran az egyes politikák kölcsönhatásaitól függ. A magas szociális támogatások valószínűleg nem csökkentik a munkaösztönzést, ha, mint Dániában, aktiváló intézkedésekkel kombinálják őket. És fordítva, ha a partner munkába állásakor csökkentjük a szociális támogatásokat, annak negatív hatása lehet a házastárs munkavállalására. Az 1990-es években az EU-tagállamok tettek bizonyos lépéseket annak érdekében, hogy orvosolják ezeket a függőségi csapdákat. Belgium és Németország például engedélyez bizonyos mennyiségű munkából származó jövedelmet a szociális segélyek mellett. A skandináv országokban, ahol a munkanélküli támogatások egyénre szabottak, a negatív házastársi hatás eltűnik. Írország és az Egyesült Királyság, más angolszász országokat követve, az alacsony keresettel rendelkezők jövedelmének kiegészítésére az adójóváírás módszerével próbálkozik.

Az ilyen intézkedések csökkenthetik a kereső nélküli háztartások számát, de a „munkával járó támogatások” valószínűleg nem hatékony meg-

25 Lásd még e könyv 4. fejezetében (Duncan Gallie: *The Quality of Working Life in Welfare Strategy*).

26 A Dániában 1992 után bekövetkezett drasztikus csökkenés a munkanélküliségben és a kereső nélküli háztartások számában részben a teljes foglalkoztatás megújulásának, részben pedig az új foglalkoztatás-aktiváló politikának köszönhető.

27 Ezért ők továbbra is a szüleikkel élnek (és így elkerülik a szegénységet). Ez a tény indirekt módon ösztönző hatásokat válthat ki, mivel a munkanélküli fiatalok megélhetéséhez szükséges bére megegyezik azzal az életszínvonalal, amelyet szüleik otthonában élvezhetnek. Ennek megfelelően a munkanélküli fiatalok nem hajlamosak máshová költözni, még akkor sem, ha állásajánlatot kapnak. Az európai fiatalok jövedelmi helyzetének áttekintéséhez lásd: Bison and Esping-Andersen (2000a).

oldások akkor, ha a kereső nélküli háztartások fele *de facto* képtelen a munkapiacba integrálódni.

Aktiválás

Az „aktiválás” minden olyan politikára vonatkozik, ami fokozza az emberek lehetőségeit (capabilities). Ebben az értelemben „aktiválás” az anyák számára biztosított bölcsőde is. Az aktiválás a svéd „aktív munkaerő-piaci politika” hosszú gyakorlatából ered. Az aktiválás politikájának filozófiája az utóbbi években megváltozott. Ma jellemzően egy munka-motivációs elemet kombinál egyénre szabott reintegrációs tervekkel. Az elképzelések szerint az adott helyzetet javító intézkedések csak abban az esetben bizonyulnak hatékonyak, ha hosszú távú célokat tűznek ki és az általános képességek fejlesztésére koncentrálnak. Ebből adódóan szükségképpen költségesek. A skandináv országok (és különösen Dánia) kivételével az EU-tagországok kevésbé átfogó aktiválási módszereket alkalmaznak. Három nagyobb módszert különböztethetünk meg. Az egyik a célzott (különösen fiataloknak szóló) álláskeresési támogatásokat részesíti előnyben, némi képzést is hozzárendelve a támogatásokhoz. Franciaországban az alacsony iskolázottságú fiatalok harmadának első állása támogatott munkahelyen van (OECD, 1999: 2.5 táblázat). Olaszországban a támogatott gyakornoki állások a fiatalok munkaerőpiacon elfoglalt első munkahelyének mintegy 60-65 százalékát teszik ki. Nem világos, hogy ténylegesen mennyi képzést biztosítanak, de a politika elkönnyvelhet egy sikert, nevezetesen azt, hogy az ilyen ideiglenes képzési viszonyok jelentős része válik később állandó munkaviszonnyá. Sajnos ez a politika ugyanakkor nem képes csökkenteni a (fiatalkori) munkanélküliséget (Samek Lodovici, 2000). A másik, már tárgyalt módszer arra helyezi a hangsúlyt, hogy a munkaviszonytól függő támogatásokon keresztül megváltoztassa a munkaösztönzőket.

A harmadik módszer, amelyet az utóbbi évek dán politikája testesít meg, a mindenkit megcélzó (de a fiatalokat kiemelten kezelő) reintegrációt helyezi a középpontba. Röviden összefoglalva az a célja, hogy a 29 év alattiaknak maximum 6 hónapig (idősebbeknek hosszabb ideig) nyújtott munkanélküli támogatással, vagy szociális segéllyel megakadályozza a tartós kirekesztettséget. A támogatás lejártá után a további juttatás feltétele a munkavállalás, vagy az oktatásban való részvétel. Az állások gyakran védett, vagy támogatott munkahelyeken vannak. A képzési ajánlatok a jelöltektől függenek, és jelenthetnek hosszabb idejű (általában egészen 18 hónapig tartó) iskoláztatást is. A dolog lényege az, hogy az integráció az egyén személyére, szükségleteire és lehetőségeire van szabva, továbbá, hogy intenzív és folyamatos utánkövetést is magában foglal. Ez szükségképpen költséges, de úgy tekintik, mint beruházást a jövőbeli termelékenységbe és az önbizalom fokozásába.

Kifizetődik az aktiválás? Ezt a kérdést szinte lehetetlen megválaszolni, mert sohasem tudjuk meg, hogy az „aktivált” személyek sikeresek (vagy sikertelenek) lettek volna-e ilyen jellegű segítség nélkül. A dán aktiválási politika utánkövetéses vizsgálata vegyes eredményeket mutat. Először is

van egy érdekes eredmény, amely szerint az „aktivált” személyek jellemzően elégedettebbek lesznek, mikor a passzív jóléti támogatások helyett aktiváló programok résztvevőivé válnak. Ez sokkal jelentősebb dolog annál, mint amilyennek első pillantásra tűnik: nem csupán arra utal, hogy a jóléti függőség nem az ösztönzéssel kapcsolatos probléma, hanem arra is, hogy egy oktatási vagy munkateremtő, beilleszkedési programba való bekerülés növeli a kliensek társadalomhoz tartozásának és abban való részvételének érzését. Továbbá arra is vannak bizonyítékok, hogy az aktiválás (és a maximum hat hónapig folyósított munkanélküli támogatás) arra ösztönzi a munkanélkülieket, hogy intenzívebben keressenek állást.

Szilárd bizonyíték van arra is, hogy az aktiválás csökkenti a segélyektől való tartós függőséget. Az aktiválás hatékonyságának szélesebb körű értékelései azonban sokkal korlátozottabb sikereket mutatnak. A legtöbb vizsgálat egy nagyon hasonló „30–30–30-as” eredményre jut, azaz az esetek körülbelül egyharmada egyértelműen sikeresnek mondható abban az értelemben, hogy teljesen megszűnt a jóléti függőség; a másik egyharmad csak részben, vagy időszakosan szakad el a jóléti támogatásoktól; a maradék egyharmaduk azonban továbbra is a segélyekre van utalva. Mindehhez fontos hozzátenni, hogy a siker jóval nagyobb a fiatalok (25 év alattiak) körében.²⁸

Egy preventív stratégia felé

Egy alapvető, az összes többi háttérbe szorító megállapítás szerint a felnőttekre irányuló támogató intézkedések meglehetősen gyenge (és költséges) pótmegoldásai a gyermekkorban történő beavatkozásoknak (Heckman és Lochner, 2000). Mivel egy személy munkahelye és karrierkilátásai egyre inkább a kognitív képességeitől függenek, ez a meghatározó kiindulópont. A felnőttek aktiválása vagy átképzése akkor kifizetődő és reális megoldás, ha ugyanezek a felnőttek megfelelő tanulási képességgel rendelkeznek. Valószínűleg mindig lesznek elégtelen forrásokkal rendelkező háztartások, de relatív arányuk minimalizálható, és ez a legnagyobb kihívás számunkra. E célkitűzést szem előtt tartva felmerül a kérdés: hogyan értelmezhetjük a tudományos adatokat?

Mindenekelőtt meg kell jegyezni, hogy az egész történet a kisgyermekkorban kezdődik. Ebben a korban három tényezőnek van döntő szerepe: az egészségi állapotnak, az alacsony jövedelemnek, és az olyan „fejlődést segítő eszközöknek”, mint a gyermekeknek való felolvasás, a szociális ösztönzők és tanácsok.²⁹ A korlátozott forrásokkal rendelkező családok mindhárom területen rosszabb helyzetben vannak. Egy hagyományos értelemben vett erős jóléti állam sikereket érhet el az első két területen, de ha a kognitív ösztönzésnek kulcsszerepe van, akkor újra kell

28 Áttekintésért lásd: Ploug és Sondergaard (1999) és Socialministeriet (2001). Ezek az eredmények megerősítik azt az elképzelést, hogy létezik (és valószínűleg mindig létezni fog) az embereknek egy kemény magja, akik számára az egyetlen reális jóléti politika a megfelelő (passzív) jövedelemtámogatás.

29 A tudományos kutatás áttekintéséhez lásd: Karoly *et al.* (1998), valamint Danziger és Waldvogel (2000). További részletek a tanulmány későbbi részében.

gondolnunk ezt a politikát. Nem hozhatunk olyan törvényeket, amelyek arra kényszerítik a szülőket, hogy olvassanak fel a gyermekeiknek, de eszköztelenek sem vagyunk. Az egyik lehetőség annak biztosítása, hogy a kisgyermekes szülőknek megadassék az alacsony stresszel járó munka lehetősége és a szabadidő, amit gyermeikkel tölthetnek.³⁰ Egy másik, talán még hatékonyabb megoldás az univerzális, jó minőségű bölcsődék-óvodák biztosítása.

Tehát kitüntetett fontosságot kell tulajdonítanunk annak, hogy a sebezhető családok gyermekei minőségi bölcsődékhez-óvodákhoz jussanak.³¹ A kihívás utána folytatódik iskolás korban is. Itt az adatok két fő faktorra mutatnak rá. Egyrészt a család szegénysége (és instabilitása) meghatározó marad, különösen az iskolalátogatás, a motiváció és a lemorzsolódás viszonylatában. Másrészt az iskolák minősége és a helyi közösség jellege erős kölcsönhatásban vannak (ez különösen Amerikában probléma, de átkerülhet Európába is, a szegregált bevándorló közösségek elszaporodásával). Mindenképpen kerülendő, hogy a deprivált kerületekben rosszabb iskolák legyenek. Az oktatási szakértők hangsúlyozzák az iskolai oktatáson kívüli programok fejlesztését, amelyek kettős előnyt biztosítanak: a gyermekek intellektuális fejlődésének támogatását, valamint a dolgozó anyák terheinek enyhítését.

Még ha a társadalmi kirekesztés számos gyökere származik is a gyermekkorból, határozott bizonyítékok mutatják, hogy a szegénységnek *per se* összetett, önmegegerősítő hatása van a marginalizálódásra. Whelan *et al.* (2001) kimutatják, hogy a tartós jövedelmi szegénység felgyorsítja a források erózióját, amely viszont súlyosbítja a nélkülözést.³² A szegénységet, mint ahogyan láthattuk, általában a munkából származó jövedelem hiánya okozza, tehát ez az a terület, amelyre a politikának általában koncentrálnia kell. De azt is fel kell ismernünk, hogy a munkával kapcsolatos stratégia önmagában messze nem hatékony eszköz. Más szóval, egy komoly társadalmi befogadást célzó politika nem nélkülözheti a halmozódó tartalékfelélést megakadályozó jövedelemgaranciákat.

Európában a társadalmi befogadást célzó stratégia, az azonnali intézkedéseket tekintve, a munkavállalás elősegítésének és a jövedelemtámogatásnak a kombinációját igényli. A jövedelemtámogatás szükségessége erőteljesen csökkenni fog, amint emelkedik a nők foglalkoztatási rátája. Ez a stratégia, amint láthattuk, különösen hatékony lehet az alacsony végzettségű nők és anyák között. Mivel ők valószínűleg alacsony végzettségű férfikkal házasodnak és mivel az utóbbiak egyre gyorsabban veszítenek teret, az alacsonyabb végzettségű női munkaerő mobilizálása meglehetősen sürgető. Ha távolabbra tekintünk a jövőbe, az egyértelmű-

30 Amint alább tárgyaljuk, elegendő bizonyíték van arra, hogy az anyák munkavállalása *per se* nem befolyásolja negatívan a gyermekek jólétét vagy fejlődését, de arra is van bizonyíték, hogy ez így történik, ha az anyáknak stresszes munkakörülményei vannak.

31 Amint a továbbiakban világossá válik, egyértelműen az univerzális gyermekvédelmi politika mellett vagyunk, ekkor azonban felmerül a speciális intézkedések (például pénzbeli támogatások) szükségessége a leginkább veszélyeztetettek számára. Továbbá, egy átfogó gyermekgondozási rendszer létrehozása évekig, vagy akár évtizedekig tart, közben a leginkább rászorulókat segítő szelektív támogatásokat kell alkalmazni.

32 A deprivációjuk mértékének megállapítása a szükségletek és a társadalmi integráció indikátorain alapul.

en leghatékonyabb preventív stratégia a mai gyermekekbe történő nagyarányú beruházás. A legtöbb mai jóléti állam nem teszi ezt meg, és ha nem változtatnak ezen, a jövőben súlyos árat fizetnek érte.

Beruházás a gyermekekbe

Az előttünk álló korszakkal kapcsolatban egyaránt okunk van az optimizmusra és az aggodalomra. Összességében profitálni fogunk a munkahely-szerkezet jelentős minőségi javulásából, bár ezzel egyidejűleg kiterjedt, alacsony képzettséget igénylő munkaerőpiacok is lesznek majd az olyan területeken, mint a személyes szolgáltatások vagy a kiskereskedelem. A szakképzettséggel kapcsolatos igények jelentős megnövekedése azt jelenti, hogy a jó élethez való esélyek előfeltételei is emelkedni fognak. A nem megfelelő képzettséggel vagy forrásokkal rendelkezőknek a bizonytalan élet és a kirekesztettség veszélyeivel kell számolniuk. Következésképpen a legfőbb feladat a mai kisgyermekes családok és fiatalok jóléti problémáira való összpontosítás. Ha gazdaságilag hatékony és társadalmilag integrált jövőbeli társadalmat akarunk, a politikai prioritásaink központjában a mai gyermekeknek és fiataloknak kell állniuk. A gyermekekbe történő mai jelentős befektetés csökkenteni majd a jövő felnőtteinek jóléti problémáit.

Sokan azt hiszik, hogy pusztán egy generációs összeütközéssel van dolgunk, amikor a gyermekeknek adott nagyobb szociális juttatások az idősek kárára történnek vagy fordítva. Nagy általánosságban azt mondhatjuk, hogy ez téves következtetés. Először is nincs olyan arany szabály, hogy az egyik fél jóléte a másik fél szegénységét okozná. Ellenkezőleg, az idősek közötti szegénység és a gyermekek szegénysége egyaránt nagyon alacsony a skandináv országokban és Belgiumban; egyidejűleg nagyon magas az Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában. Ez még világosabban megmutatkozik, ha a hosszabb távú tendenciákat vizsgáljuk. Az idősek közötti szegénység csökkenése nemzetközileg konvergencia, azonban a gyermekek szegénységével kapcsolatos hosszú távú (1970-es és 1990-es évek közötti) tendenciák divergensek. A szegénység folyamatosan csökken a skandináv országokban, meglehetősen stabil a legtöbb kontinentális európai országban, míg jelentősen emelkedik Olaszországban, az Egyesült Királyságban és az Egyesült Államokban. Az idősekre költött kiadások természetesen csökkenthetik a fiatalokra fordítható források összegét, de ez a forgatókönyv elkerülhető az 5. fejezetben javasolt döntési szabályok alkalmazásával.³³

Nem feledkezhetünk meg a családokon belüli generációk közötti társadalmi szerződés változatlan jelentőségéről sem. A családon belüli forrásáramlás hagyományos formája szerint a gyermekek támogatják az idős szüleiket, de ez a folyamat mára nagyrészt megfordult. A magas jövedelmű nyugdíjasok a nyugdíjuk jelentős részét gyermekeiknek és unokáiknak adják (Esping-Andersen, 1999; Kohli, 1999). A hagyományos

³³ A hivatkozott fejezet: John Myles: A New Social Contract for the Elderly? Magyarul lásd Új társadalmi szerződés az idősekkel? *Esély* 2007/6. 3–46. (a szerk.).

generációk közötti megállapodás két okból is problémássá válik. Pénzügyi oldalról az örökség ütemezése a megnövekedett várható élettartamnak köszönhetően elodázódik. Így ahelyett, hogy akkor érkezne, amikor a leszármazottaknak igazán szükségük van rá (fiatal családként), akkor várható, amikor a gyermekek már életük virágában vannak. Általánosabban szemlélve, egy eltorzult életciklus redisztribúció kialakulását figyelhetjük meg. Ha a többlet nyugdíjat újraosztják a családokon belül a fiatalabbak között, a redisztributív hatás regresszív lesz: a gazdagabb nyugdíjasok gyermekei előnyben részesülnek. Valójában itt a társadalmilag örökölt, a jóléti állam által részben támogatott kiváltság egy különösen problematikus példájával állunk szemben. Bármely jövőbeli jóléti szerkezetnek erősebben kell koncentrálnia a gyermekekbe és fiatalokba való beruházásokra, de ez csak akkor hajtható végre, ha ezt az intergenerációs szolidaritás igazságos és életképes modelljének összefüggésébe helyezzük.

A mai jóléti államok néhány figyelemreméltó kivételtől eltekintve kevés hangsúlyt fektetnek a gyermekes családokra. Ennek történelmi gyökerei vannak. A hagyományos családpolitika közvettebb jellegű volt, és a férfi kenyérkereső keresőképességének fenntartására helyezte a hangsúlyt. Ameddig a házasságok stabilak voltak és a kenyérkeresőknek biztonságos, jól fizető munkahelyük volt, a kormányok a jövedelemszerzés és a gondozási szükségletek kielégítése terén is joggal számíthattak a családok önfenntartására. A házasságos férfiak munkásoknak gyakran fizettek kiegészítő házassági pótlékot, amely általában 5-10 százalékkal növelte a bérüket (Montanari, 2000). A gyermekgondozási támogatásokat és az egyéb juttatásokat a legtöbb esetben a sokgyermekes háztartásoknak címezték (nagy százalékban 3-nál több gyermekkel rendelkeztek az 1960-as évekig).

Ezen kívül a családtámogató politikák a csökkenő termékenységgel és növekvő reálbérekkel párhuzamosan a hanyatlás hosszú korszakába léptek (Gauthier, 1996; Wennemo, 1994; Kamerman és Kahn, 1997).³⁴ Az 1970-es évektől kezdve a nemzetek egy kisebb csoportja aktívabb családpolitikát kezdett folytatni, és az 1990-es évek folyamán tanúi lehetünk egy arra irányuló átfogóbb összeurópai kísérletnek, hogy jobban hozzájáruljanak a családok szükségleteinek kielégítéséhez (lásd 7. táblázat³⁵).

Látható, hogy a gyermekes családok jövedelmi helyzete a *gyermekenkénti* juttatások emelkedésétől függetlenül sok országban folyamatosan romlik. Amint már említettük, ez a különösen veszélyeztetett háztartások számának növekedésével, valamint a fiatal felnőttek gyakran problematikus munkaerő-piaci helyzetével van kapcsolatban. Például a kereső nélküli háztartásokban élő gyermekek számaránya az EU-ban 32 százalékkal

34 1960-ban az EU termékenységi átlaga 2.61 volt, 1990-ben ez az érték 1.54-re esett. Kamerman és Kahn (1997: 4.9 táblázat) adatai azt mutatják, hogy a családi készpénztámogatások értéke (a felhasználható jövedelem százalékában, egy keresettel rendelkező, kétgyermekes házaspár esetében) 18 ország közül 14-ben csökkent 1975 és 1990 között.

35 Ahogy a 6. táblázat mutatja, az *egy gyermekre jutó* jóléti juttatások emelkedni kezdtek az 1990-es évek folyamán számos országban, legjelentősebb mértékben Ausztráliában és Skandináviában. Mégis, mint majd láthatjuk, ettől függetlenül tovább nőtt a gyermekszegénység.

emelkedett az 1980-as évek közepe óta (Micklewright és Stewart, 2000: A4 táblázat). A gyermekek szegénységének növekedése a szélesedő általános egyenlőtlenség következménye.³⁶

A kérdés az, hogy a politikai intézkedések hozhatnak-e változást. Skandinávia egyértelműen jó viszonyítási pont az összehasonlításhoz. A skandináv országokban a szegénységi ráták szisztematikusan alacsonyak, és még ennél is többet árul el, hogy folyamatosan csökkennek; elsősorban nem a szociális transferek miatt, hanem mert *mindkét* szülőnek megfelelően fizetett teljes munkaidős állása van.

7. táblázat A jövedelmek és szociális transferek alakulása a gyermekes családok körében, az 1980-as évek közepétől az 1990-es évek közepéig (a népesség változásai alapján korrigálva)

	Rendelkezésre álló jövedelem alakulása	Juttatások alakulása
Ausztrália	-3,4	+6,3
Kanada	+1,5	+2,9
UK	-3,4	+1,3
USA	+2,4	+1,3
Dánia	-0,6	+2,0
Finnország	+1,6	+5,5
Norvégia	-0,3	+3,5
Svédország	-1,9	+2,0
Franciaország	+3,6	-0,4
Németország	-1,8	-3,5
Olaszország	+0,6	0,0
Hollandia	+2,4	+0,3

Forrás: Oxley *et al.* (1999). A becslések ekvivalencia skálán alapulnak ($e = 0.5$)

Ez a kombináció máshol nem létezik. Az angolszász országok a célzott támogatás hívei, mostanában munkához kötött adójóváíráson keresztül. Az ausztrál és a kanadai rendszer bőkezűbb, és így a gyermekek körében tapasztalható szegénység sokkal nagyobb mértékben csökkent, mint az Egyesült Királyságban vagy az Egyesült Államokban.³⁷ Ehhez hasonlóan, a gyermekszegénység aggasztó mértékű növekedése számos kontinentális európai országban kapcsolatban van a szociálpolitikával. A kontinentális társadalombiztosítási modell csak reziduális szociális segílyt nyújt a munkaviszony nélküli rászoruló családoknak. Néhány kivételtől eltekintve a családi pótlék rendszerek fejletlenek és szűkmarkúak, az állami gyermekgondozó ellátások pedig gyakorlatilag nem léteznek. A fiatalok körében sehol nem olyan súlyos a munkanélküliség, mint a kontinentális országokban és Dél-Európában. Még ha a mediterrán családok sokkal

³⁶ A bivariáns korreláció az elsődleges Gini jövedelem és gyermekszegénység változásai között (1985–95) +0,691 a 15 OECD-országban. Az OLS-regresszióban minden egyes növekedési pont a Giniben 1.1 ponttal emeli a gyermekek körében a szegénységet (a becslés alapja: Oxley *et al.* (1999)).

³⁷ Anglia nemrégiben javította ezeket a támogatásokat, de nincsenek naprakész adataink, hogy felbecsüljük ennek hatását a szegénységre.

stabilabbak maradtak is, a piaci egyenlőtlenségek akkor is szegénységet generálnak.³⁸

A gyermekszegénység felszámolása

Már láthattuk, hogy egyes országokban a gyermekes családok relatív helyzete az egy évtizeddel korábbi jövedelmükhöz képest és másokhoz viszonyítva is romlik. Kevesebb, mint egy évtized alatt a gyermekszegénység a vizsgált 10 ország közül 6-ban emelkedett, az Egyesült Királyságban, Németországban és Olaszországban (mintegy 7 százalékponttal) kifejezetten nyugtalanító mértékben.

A gyermekes családokat súlyosabban érinti a munkanélküliség, és nem egyszerű meghatározni, hogy a munkanélküliségből adódó jövedelmi szegénységnek milyen változatos hatásai vannak a gyermekek jólétére. Szilárd bizonyítékok vannak arra is, hogy a munkanélküliségnek, még ha nem is jár együtt szegénységgel, jelentős másodlagos hatásai vannak. Egy új keletű dán felmérés szerint a munkanélküliség megkétszerezi a családok szétválásának a valószínűségét, sokkal később pedig a gyermekek munkanélküliségének esélyeit. Ezenkívül szoros kapcsolatban van a szülők alkoholizmusával, erőszakosságával és bebörtönzésével (Christoffersen, 1996). Az életesélyeket és a családi jólétet érintő hasonló hosszú távú következmények eredeztethetők a gyermekszegénységből is. Kutatások igazolják, hogy ezek a következmények átgyűrűznek a társadalmon. Amerikai kutatásokból tudjuk, hogy a gyermekkori szegénység szoros összefüggésben van az alacsonyabb (két évvel kevesebb) iskolázottsággal, magasabb bűnözési aránnyal, számos pszichológiai patológiával, valamint a felnőttkori (30 százalékkal) alacsonyabb jövedelemmel. A szegény családokból származó gyermekek nagyobb valószínűséggel válnak maguk is szegény szülőkké a későbbiekben, és így generációkon át reprodukálják a szegénységi szindrómát (Haveman and Wolfe, 1994; 1995; Duncan and Brooks-Gunn, 1997; Danziger and Waldvogel, 2000). Európai kutatások (Gregg és Machin, 2001) hasonló eredményre jutnak, bár kevésbé drasztikus végkövetkeztetésekkel.³⁹ Mivel a gyermekkori szegénység ténylegesen kapcsolatban áll a rossz életesélyekkel, prioritást kell biztosítani a gyermekszegénység elleni küzdelemnek.

Ha a gyermekszegénység átalakul alacsony iskolázottsággá, szegényes kognitív képességekkel, nagyobb bűnözési hajlammá és rossz élettel,

³⁸ Spanyolországban azonban a gyermekszegénység alapvetően stabilan 10–12 százalék között maradt 1980 és 1990 között. Megjegyzés: a számításaink (LIS adatokból) kizárólag a 25–55 év közötti családfővel rendelkező háztartásokra vonatkoznak.

³⁹ Az amerikai adatok azt mutatják, hogy a legszegényebb kvintilisből származó (16–24 éves) gyermekek háromszor nagyobb valószínűséggel morzsolódnak le a középiskolából (Cornia and Danziger, 1997: 201). Buchel *et al.* (2001) adatai Németországról azt mutatják, hogy az alsó két kvintilisbe (vagyis a szegény családokba) tartozó gyermekek közül az átlagnak csupán a fele tanul tovább gimnáziumban. Gregg és Machin (2001) Angliában úgy találták, hogy a gyermekkori szegényes anyagi körülmények férfiak esetében 5 százalékkal, nők esetében pedig 9 százalékkal nagyobb arányban vezetnek munkanélküliséghez, vagy rendőrségi ügyekhez. Tanulmányukban úgy vélik, hogy a gyermekkori szegénység negatív hatásának kulcsszerepe van az iskolázottságban.

a másodlagos hatás egy alacsony termelékenységgű tömeg kialakulása, amely alacsony fizetést kap és könnyen munkanélkülivé válik az „új gazdaságban”. Kevesebb adót fognak fizetni, és nagy valószínűséggel több támogatást igényelnek majd aktív éveik alatt. Röviden, itt azonosíthatjuk a szociális kirekesztettség alapjait a jövő Európájában. Egyre több bizonyíték van arra vonatkozóan, hogy a gyermekkori ártalmakat nagyon nehéz a későbbiekben helyrehozni. A javítást célzó „második esély” politikák sokkal költségesebbek és sokkal kevésbé hatékonyak, mint az elsősorban a *kisgyermek*ek jólétének fejlesztését célzó intézkedések (Heckman and Lochner, 2000). Ha a szülői környezetnek meghatározó hatása van a későbbi tanulásra és a kognitív képességek megszerzésére, akkor a szociálpolitika egyértelmű célja kell, hogy legyen a potenciális káros hatások csökkentése.

A kognitív képességek terén meglévő egyenlőtlenségek általánosabb módon szoros összefüggésben vannak a szegénységgel és a jövedelmi egyenlőtlenségekkel.⁴⁰ A regressziós elemzés szerint a gyermekszegénység 10 százalékos emelkedése 8,5 százalékos növekedést von maga után azon felnőttek között, akik a legalacsonyabb (alapvetően diszfunkcionális) kognitív képességi szintű csoportba esnek.⁴¹ Másfelől, az olyan alacsony kognitív képességek, mint az alacsony iskolázottság, határozott előjelei a munkanélküliségnek.

Ha a szegénység veszélyezteti a gyermekek életesélyeit és emellett negatív externáliákat is okoz, akkor kirajzolódna egy pozitív összegű stratégia kontúrjai: a gyermekkori szegénység mai minimalizálásának pozitív egyéni és társadalmi hozadéka lesz a jövőben. És a még távolabbi jövőben csökkentheti az időskori szegénység veszélyét (és valószínűleg a korai nyugdíjazás szükségességét is).

Egyértelmű, hogy fontos az aktiválás és az egész életen át tartó tanulás. De, és ez döntő megállapítás, *az ilyen stratégiák valószínűleg nem működnek, ha nem kíséri őket a gyermekkori depriváció elleni átfogó küzdelem*. Ha nem avatkozunk be azokba a folyamatokba, amelyek révén a szülőktől a gyermekekhez öröklődnek a – például a kognitív képességek terén mutatkozó – erőforrás-hiányos helyzetek, akkor a stratégia valószínűleg soha nem lesz hatékony. Néhány országban sikeresen csökkentették a gyermekek kognitív képességeire gyakorolt szülői hatást, más országokban azonban ez kevésbé sikerült (OECD, 2000b). Az első csoportban található a skandináv országok és Ausztrália. Ezekben az országokban a szülők iskolázottsági szintjének viszonylag gyenge a hatása a gyermekek kognitív képességeire, és még lényegesebb, hogy e hatás csökken. A második csoportban található Belgium, Németország és az Egyesült Álla-

40 Kulcsfontosságú megállapítás ez Gottschalk *et al.* (1994), valamint Gregg and Machin (2001) tanulmányában is. Egy még átfogóbb tanulmányért lásd: Huston (1991).

41 Az OECD műveltséget vizsgáló tanulmányai 5 kognitív szintet különböztetnek meg. A legalacsonyabb (1.) diszfunkcionálisnak tekinthető, olyan szintre utal, mikor az emberek generikusan képezhetetlenek és csak a rutinszerű segédmunkákat képesek elvégezni. T-statisztikai adatok = 4,38 és $R^2 = 0,635$ (N=12). Egy hasonló, alacsony kognitív képességeket és általános egyenlőtlenséget jósoló egyenlet (a munkaképes korú népességre vonatkozó Gini-koefficiens) még erősebb elaszticitást eredményez: minden egyes Gini-pont növekedéssel a 1. kognitív szint százalékos aránya 1,3 ponttal emelkedik. (T=5,81 és $R^2=0,772$).

mok. Ezekben az országokban a szülői hatás nagyon erős és, de ennél is rosszabb, hogy emelkedőben van.

Lehetetlen megnevezni az intergenerációs kognitív öröklésben szerepet játszó összes fontos tényezőt, de némelyek világosak és a politika kitüntetett tárgyai lehetnek. Mindenekelőtt a szülők közötti iskolázottsági egyenlőtlenségek nagyon fontosak, és ezért a politikának elsősorban a mostani fiatalok közötti iskolázottsági réseket kell betömnüik. Ez a középiskolából való lemorzsolódási arány minimalizálását jelenti, esetleg valamilyen speciális ösztönzőrendszerrel, és egy szerteágazóbb (és integráltabb) középfokú iskolázási kínálattal. Ha, mint ahogy ez számos európai országban megesik, a fiatalok mintegy harmada végzettség megszerzése nélkül hagyja el a középfokú intézményeket, ez egy kétharmados társadalomhoz vezet két évtizeden belül. Az iskolai lemorzsolódás csökkentésének konkrét lépése lehet a munkavégzéshez kötött támogatások logikájának alkalmazása, azaz az *iskolátogatáshoz kötött támogatási rendszer bevezetése* a szülők részére. Például bevezethető olyan kiegészítő szociális támogatás a családok számára, amely a gyermekeik iskoláztatásának igazolásától függ.⁴²

Egy másik, jól dokumentált probléma a család instabilitása. Az egy-szülős családok különösen problémás esetnek számítanak, mert ezekben az alacsony jövedelem a gyermekekre fordítható kevesebb figyelemmel párosul (ha az anya dolgozik). A probléma az, hogy az anyák munkavállalása – különösen az egyedülálló anyáké – jelenti a kulcsot a szegénységi kockázatok csökkentéséhez. Fontos azonban megjegyeznünk, hogy az (egyedülálló) anyák munkavállalása *önmagában* nem jelent gyermekkori hátrányt. A hatás pozitív, ha az anyáknak megfelelő (jövedelmű) munkája van, de negatív, ha az anya munkája stresszes és fárasztó (Lynch, 2000; Haveman and Wolfe, 1995; Duncan and Brooks-Gunn, 1997). Tehát a gyermekkori depriváció elleni küzdelem módszerének egy komplex stratégiát kell követnie, amely (a) megfelelő családi bevételt biztosít, (b) segít csökkenteni a szülőknek a gyermekeik kognitív fejlődésére tett közvetlen hatását, és (c) javítja az alkalmazásban lévő anyák munkakörülményeit.

A gyermekszegénység minimalizálásának stratégiája

A szegénység lehet rövid idejű, alkalomszerű, vagy tartós.⁴³ Előfordulhat akkor, amikor a gyermekek kicsik (és a szülők keresete általában alacsonyabb), vagy későbbi gyermekkorban (a családok széthullása, munkanél-

42 E téren Európa tanulhat a brazil példából, ahol a Cardoso-kormány azzal próbálja csökkenteni a gyermekek iskolából való elcsavargását, hogy támogatást ad azoknak a szülőknek, akiknek a gyermekei igazoltan iskolába járnak.

43 A gyermekszegénység időtartama egyértelműen káros a jóléti dinamikában. A tárgykörben rendelkezésre álló meglehetősen kevés számú tanulmány alapján elég egyértelmű, hogy a szegénység állandósága pozitív kapcsolatban van az általános szegénységi szinttel. Annak valószínűsége, hogy valaki 3-ból 3 éven át (és 5-ből 5 éven át) szegény marad, az Egyesült Államokban lényegesen nagyobb, mint Európában (Duncan and Brooks-Gunn, 1997; Duncan *et al.*, 1998; Bradbury *et al.*, 2000). Ennek megfelelően a szegénységből való kilépés valószínűsége bármely adott évben alacsonyabb az USA-ban, mint Európában.

küliség, vagy az anyák munkaképességének hiánya miatt). Bármely esetben minél hosszabb ideig tart, annál károsabb. Erősödő konszenzus van a tekintetben, hogy a *korai* gyermekkor a kulcs a későbbi fejlődéshez. Ezenkívül a háztartás deprivációs kontextusának is hatása lehet. A válás komoly problémák forrása, és az egyedülálló anyák szegénységének lényegesen rosszabb következményei vannak, mint a hasonló szegénységnek egy stabil, kétszülős családban (Haveman and Wolfe, 1995; Duncan and Brooks-Gunn, 1997). Másrészt a gyermekek jóléte erőteljesen javul, ha az egyedülálló anyák újraraházasodnak, vagy élettársi kapcsolatba lépnek – bármelyik esetben ez majdnem megkétszerezi a háztartás bevételét (Morrison and Ritualo, 2000).⁴⁴

A korábbiakhoz hasonlóan ma is a munkából származó jövedelem a leghatékonyabb védelem a szegénység ellen. De a kereseti lista alsó végén, és különösen, ha a háztartások kiszorultak a munkaerőpiacról, felerősödik a szociális juttatásoktól való függőség. A szociális transzferektől való függőség azonban – mint néhány ország gyakorlata mutatja – hatékonyan csökkenthető gyermekgondozó szolgáltatások nyújtásával. A megfizethetetlen gyermekgondozás komoly szegénységi csapda lehet az alacsony keresettel rendelkező háztartások számára. Ha – ahogyan ez Európa nagy részén tipikus – a teljes idős, minőségi gondozás *gyermekenkénti* díja meghaladja az anya várható keresetének harmadát, a keletkező kiadások ellenőztönzéseként hatnak a munkavállalásra. A végeredmény megosztó lehet: a magas jövedelmű iskolázott nők megengedhetik maguknak a bölcsődét; az alacsony iskolai végzettségű és alacsony keresettel rendelkező nők meg nem, pedig a megfizethető bölcsőde fontosabb az utóbbiak számára.

Az elemzés érdekében csökkentjük a témát két fő tényezőre: a gyermekes háztartások kereseti lehetőségeire (amely a megfizethető bölcsődéhez kapcsolódik), és a szociális juttatások szintjére, amelyre jogosultak (amely segíthet enyhíteni a gyermeknevelés költségeit). Bármelyik eset relatív túlhangsúlyozásának elkerülése érdekében külön vizsgáljuk a kétszülős és egyszülős háztartásokat. Az előző részhez hasonlóan megbecsülhetjük a gyermekkori szegénység valószínű arányát a szülői munkavállalási státus és a szociális juttatások nagysága alapján. A 8. táblázat most kétszülős, gyermekes háztartásokkal megismétli a korábban már egyszülős családokkal kapcsolatban bemutatott elemzést.

A táblázat a korábban tárgyalt általános szociális támogatási jellemzőik alapján csoportosítja az országokat. A gyermekek számának erős hatása van a szegénységre, különösen ott, ahol alacsony szintűek a családi támogatások, vagyis a Ditch *et al.* (1998) által alkalmazott országos átlag alá esnek (a becslések nincsenek feltüntetve a táblázatban). A gyermekszám hatása gyakorlatilag eltűnik a transzferek nélkül vizsgált sze-

44 Bár teljesen hiányzik az erre vonatkozó információ, az a Dél-Európában általános gyakorlat, hogy az egyedülálló anyák a rokonaikkal költöznek össze, pozitív hatással lehet a gyermekek jólétére.

gény családokban, jelezve, hogy az alacsony keresettel rendelkező családoknak adott támogatás inkább a háztartás méretével van összhangban.⁴⁵

8. táblázat A szegénység valószínűsége. A szülők munkavállalásának és a szociális juttatásoknak a szegénységre gyakorolt hatása a kétszülős gyermekes családokban. Logisztikus arányszámok, 1990-es évek közepe

	Az apa nem dolgozik	Az anya nem dolgozik	A szociális juttatások hatása összes	csak előzetesen szegény családokban ^a
Dánia	2,3	3,0	0,7	0,07
Svédország	4,2	20,3	0,4	0,05
Franciaország	8,3	4,1	0,9	0,18
Németország	12,0	3,0	1,0 n. s.	0,23
Olaszország	9,1	5,5	0,9	0,05
Spanyolország	6,2	3,0	1,0 n. s.	0,12
Egyesült Királyság	8,8	2,1	0,8	0,07
USA	1,3	3,1	1,7	0,42

^a Becslések azokra a háztartásokra vonatkozóan, amelyek az adók és juttatások előtt szegények.

n. s.: Statisztikailag nem szignifikáns hatás.

Forrás: LIS adatok

Fontos különbségek vannak a férfi kenyérkeresők függőségi fokában is. Az apák keresetének relatív fontossága tűnik ki az Egyesült Királyságban, Németországban, Olaszországban és Franciaországban, de sokkal kevésbé hangsúlyos Skandináviában és az USA-ban. Általában véve, nincs olyan ország, ahol az anyák foglalkoztatása ne csökkentené lényegesen – jellemzően 4 vagy 5 faktossal – a szegénységet. A kétszülős háztartásokban a hagyományos férfi kenyérkereső modell jelentős mértékben növeli a szegénységi kockázatot, és hasonló következtetésre jutunk, mint korábban az egyedülálló anyák helyzetének elemzése során. Az anyák munkavállalása kulcsfontosságú tényező a gyermekszegénység elleni bármilyen politika számára.

De ez nem jelenti azt, hogy a szociális juttatások lényegtelené válnak. Ha az „összes” családot vizsgáljuk, amelyek többsége nem szegény a szociális transzferek megérkezése előtt, a juttatások hatása kizárólag a skandináv országokban érzékelhető.⁴⁶ Kulcsfontosságúvá válik az „előzetesen is szegény” családok esetében, és itt jó indikátorunk van a családi juttatások hatékonyságáról: minden esetben nagyon hatékony, kivéve az USA-t, és kisebb mértékben Németországot.⁴⁷ Sokatmondó, hogy az anyák munkavállalásának hatása az előzetesen is szegény családok ese-

45 Bradshaw (2000) szerint még Olaszországban is (ahol Európa egyik legkevésbé „gyermekbarát” juttatási rendszere van) a nagycsaládosoknak nyújtott szociális segélyek egy olyan standardot feltételeznek, amely a franciaországihoz vagy az egyesült királyságbelihez hasonló.

46 Amerikában az adó-transzfer kombináció valójában hozzájárul a szegénységhez.

47 Megjegyzés: Németország nemrégiben fejlesztette a családi pótlék rendszerét.

tén messze a legerősebb Svédországban, és egyáltalán nem jelentős az Egyesült Királyságban, Franciaországban, Németországban vagy Olaszországban. Ez azt mutatja, hogy Svédország bőkezű transzferekre és a dolgozó anyák támogatására épülő *kombinált stratégiával* biztosítja a minimális arányú gyermekszegénységet. A kontinentális Európában (és az Egyesült Királyságban) a családok sokkal jobban függenek a kenyérkereső férfi jövedelmétől, vagy a szociális juttatásoktól.

A gyermekszegénység felszámolásának költségei

Mennyibe kerül egy gyerek? Először is ott vannak a közvetlen kiadások, egy további családtag etetése és ruházása. Ezeknek a kiadásoknak marginális hatása lehet az alacsony keresettel rendelkező háztartásokban. A használdozati költséggel kapcsolatos kiadások viszont nagymértékben változnak. Ezek a legjobban azzal a (kumulatív) bérhátránnyal mérhetők, amely az anyaság esetében merül fel. Ez a költségterheknek az a része, amelyeket a mai családok egyre inkább vonakodnak megfizetni. A politikai döntéshozók hajlamosak azt feltételezni, hogy a használdozati költségek ellensúlyozására elegendő pusztán a több gyermekgondozó intézmény és a fizetett gyermekgondozási szabadság. Ez nem érvényes azokra az országokra, ahol a munkáltatók nagy költségeket terhelnek az alkalmazottakra, gyermekvállalás esetén.⁴⁸ Ha az „életkezdes” egy nő számára megköveteli az anyaságról való lemondást, a gyermekek költsége közel egyenlővé válik a nők gazdasági függetlenségével.

Napjaink egyik politikai ellentmondása, hogy bár a gyermekkori depriváció költségei nagyon magasak lehetnek, a probléma viszonylag alacsony költségekkel megszüntethető. A példa kedvéért hagyjuk egy pillanatra figyelmen kívül az apák hozzájárulását a családi jóléthez, és koncentráljunk egyszerűen a két fő alternatívára: a szegénység csökkentése az anyák munkavállalása révén és/vagy a bőkezűbb családi juttatások által. A gyermekek számától függetlenül vajon melyik megoldás biztosítja hatékonyabban a gyermekkori szegénység megszüntetését?

Spanyolország minden bizonnyal kitűnő példa, mert itt egyszerre van jelen a nők nagyon alacsony foglalkoztatási aránya, a családoknak nyújtott egyedülállóan szerény szociális támogatás, és a meglehetősen magas gyermekszegénységi ráta: röviden szólva, ez a legtökéletesebb negatív példa az összehasonlításhoz.

⁴⁸ Olaszországban és Spanyolországban általánosan elterjedt módon a munkáltatók a munkaszerződésekben elfogadtatják a női alkalmazottaikkal, hogy terhesség esetén felmondanak nekik. Svédországban ez talán ritkán történik meg, de a versenyszférában a svéd munkáltatók is szívesebben alkalmaznak férfiakat.

9. táblázat A gyermekszegénység megszüntetésének költsége. Országtanulmányok becslései alapján, 1990^a

	Szegény gyermekes háztartások (ezer)	Szegénységi rés (vásárlóerő- paritáson 1995-ös USA-dollárban)	Többletkiadások a GDP százalékában
Dánia (1992)	19	3952	0.01
Svédország (1995)	25	3403	0.01
Franciaország (1994)	315	1460	0.08
Olaszország (1995)	1033	2497	0.29
Spanyolország (1990)	531	1319	0.16
UK (1995)	1210	1927	0.26
USA (1997)	6665	3481	0.30

^a A becslések alapja az a cél, hogy a szegénygyermekes családokat a korrigált rendelkezésre álló medián jövedelem 50 százaléka fölé emeljék. A számítások figyelmen kívül hagyják azt a tényt, hogy ez önmagában megváltoztatja az általános elosztást és így a mediánt is.

Forrás: LIS adatbázisok és OECD országtanulmányok

A Spanyolországra vonatkozó regressziós szimulációk azt mutatják, hogy az anyák foglalkoztatása csökkentené, de nem szüntetné meg a szegénységet. Ha minden anya dolgozna, Spanyolországban a gyermekszegénység 3-4 százalékra csökkenne. Ezért az államilag támogatott gyermekgondozásra és a szokásos „nőbarát” jóléti csomagra épülő, az anyák foglalkoztatásának emelését célzó stratégia ha nem is oldana meg mindent, de nagyon hatékony lenne. Egy második, kiegészítő politika olyan szintre növelhetné a családi juttatásokat, amely a létminimum fölé emelné a családokat .

Ha kizárólag állami juttatásokkal akarjuk a szegénységet megszüntetni, akkor a költségszámítás egy egyszerű matematikai képlet lenne [(szegény háztartások x szegénységi rés)/GDP]. A legtöbb országban olcsó lenne minden gyermekes családot felhozni az átlagos szegénységi szint fölé.⁴⁹ Mivel a skandináv szegénységi arányok már most közel állnak a nullához, a többletköltségek itt nyilvánvalóan alacsonyak lesznek. A másik végtel, amikor a magas szegénységi ráták óriási szegénységi résekkel párosulnak (mint az USA-ban), jelentősebb anyagi támogatást igényel. Mindenesetre a szükséges transzferkiadások mindenütt meglepően alacsonyak (lásd 9. táblázat).

A transzferekre épülő stratégia olcsóbb lenne és annál kevésbé sürgető, minél többen dolgoznak az anyák közül, de ez másutt feltételez ráfordításokat: szubvencionálni kellene a gyermekgondozást. Mi lenne a foglalkoztatás-alapú stratégia közkölsége? Első lépésként meg kell határozni egy viszonyítási pontot a „megfizethetőséghez”. Költségvetési támogatás nélkül a gyermekgondozó intézményeknek fizetendő térítési díj egyszerűen az anyák foglalkoztatására kivetett regresszív adó. Mivel az anyák foglalkoztatása Dániában és Svédországban majdnem univerzális,

⁴⁹ Természetesen ezzel az egész elosztást megváltoztatjuk, beleértve a számításainkhoz használt mediánt is.

a költségstruktúra ezekben az országokban jó viszonyítási alapot szolgáltathat egy reális „megfizethetőségi” számításához. A szülők az összköltség körülbelül egyharmadát fizetik Dániában (valamint Belgiumban és Franciaországban is), amely a családi bevétel 6-11 százalékának felel meg (Meyers and Gornick, 2001).⁵⁰ Más szavakkal normaként fogadjuk el, hogy az állami támogatások a költségek kétharmadát fedezik.

Ezt a viszonyítási mértéket használva vajon mennyi lenne máshol az összehasonlítható állami kiadás? A magánbölcsődék és magánóvodák térítési díjai egész Európában meglepően hasonlóak. A működési engedéllyel rendelkező városi gyermekgondozó központokban az egész napos ellátásra vonatkozó éves költség gyermekenként (0–3 év) Olaszországban 8–9 millió líra, Spanyolországban 5-600.000 peseta, Nagy-Britanniában pedig 4000 £.⁵¹ Ez felemésztené az anyák várható *nettó* jövedelmének mintegy egyharmadát. Ahhoz, hogy elérjük a 66 százalékos dán állami támogatási viszonyítási alapot, hozzávetőleges számítás szerint (továbbra is Spanyolországnál maradva) egy kétgyermekes anya esetében további 3,5–4 millió peseta költségvetési kiadásra van szükség. Nagyon hasonló kiadási értékek várhatók a többi olyan ország esetében is, amelyekben Spanyolországhoz hasonlóan szinte kizárólag csak magán gyermekgondozó intézmények vannak. A tényleges nettó kiadás természetesen a meglévő adókedvezmények eltörlésével csökkenthető.

Ha a gyermekes családok szegénységének megszüntetése a cél, a „szolgáltatói stratégia” egyértelműen költségesebb (és látszólag kevésbé hatékony), mint a „transzfer alapú stratégia”. Fontos azonban megjegyeznünk, hogy a kettő egymással összefügg. A családi juttatások növelik a háztartás felhasználható jövedelmét. Minél bőkezűbbek, annál kisebb gyermekgondozási szubvenció szükséges, és viszont: minél többet dolgoznak az anyák, annál kevesebb gyermekgondozási szubvencióra van szükség. A kívánatos stratégia a kettő kombinálása, de meg kell jegyezni, hogy a két politika eltérő másodlagos hatásokkal járó különböző filozófiákat közvetít. A mi „transzfer stratégiánk” kizárólag a medián 50 százalékánál kevesebb felhasználható jövedelemmel rendelkező háztartásokat célozta (azzal a szerény céllal, hogy a családokat az 50 százalékos érték fölé emeljük). Az ilyen célzás alapulhat a negatív jövedelemadó módszerén, vagy mint némely országban, közvetlen univerzális juttatásokon. Két erős érv szól az utóbbi mellett. Az első, hogy megszilárdítja a családi juttatások társadalmi támogatottságát. A másik, hogy mivel ezzel a gyermektelen családok hozzájárulnak a gyermeknevelés költségeihez, bürkoltan elismeri, hogy a gyermekek minden ember számára értéket képviselnek. Az életciklus alapú szemlélet alapján a gyermektelen emberek potyautasok. Ha az állam a leginkább rászoruló háztartások érdekében megvalósított *redisztribúcióra* törekszik, pótlékot adhat az alacsony keresetű háztartásoknak.⁵²

50 A szülők által fizetett rész ennek mintegy a fele Svédországban.

51 A költségbecslések az adott országok egy vagy két nagyobb városában levő bölcsődékkal folytatott telefonos interjúk alapján készültek.

52 Egyes országok pótlékok (Dánia, Finnország, Franciaország, Írország), vagy garantált fenntartási támogatás (Finnország, Norvégia, Németország és Svédország) formájában külön támogatást adnak az egyedülálló anyáknak.

Jelenleg a gyermekjuttatások színvonala nagymértékben különbözik. Nem meglepő módon Skandinávia (Ausztriával, Belgiummal és újabban Németországgal) bőkezű, nagyjából évi 2400-3000 eurót biztosít a két-gyermekes családoknak. A másik véglet Görögország, Olaszország és Spanyolország, ahol a támogatások rendkívül alacsonyak és/vagy jövedelemteszteltek. Az előző, spanyol példához visszatérve, egy skandináv szintű gyermekgondozási támogatás az átlagos jövedelmű családok számára szükséges gyermekgondozási pótlék felét kompenzálná.

A „szolgáltató stratégia” nyílt univerzalizmuson alapul, egyaránt szubvencionálva a szegényeket és gazdagokat. Persze célzottá lehet tenni a gyermekgondozási támogatásokat, és ez csökkentheti az állami kiadásokat.⁵³ A célzással kapcsolatos, ismeretes externáliakon és morális veszélyeken kívül erős beruházás alapú érv is szól az univerzalizmus mellett. Először is a megfizethető gyermekgondozás csökkenteni fogja a halmozott kereseti büntetést, amely a munkakarrierjüket megszakító anyákat érinti. Másodszor, a társadalomnak maximálisan mobilizálnia kell a női munkaerő-tartalékokat. Harmadsorban pedig igen valószínű, hogy a dolgozó anyák a munkájukkal szerzett keresetükből magasabb adók formájában visszafizetik majd az állami támogatást. Ha a bölcsőde és óvoda minimalizálja a nők kiesését a munkából, akkor az életciklusuk során halmozódó keresetük lényegesen magasabb lesz, és ez lényegesen magasabb adóbevételeket eredményez majd a jövőben.⁵⁴

Azokban az európai országokban, ahol a nők foglalkoztatása alacsony szintű, nemigen kell biztosítási matematikai számításokkal igazolni az univerzális gyermekgondozási politika fontosságát. A 2010-ig a nők körében 60 százalékos foglalkoztatási ráta elérését kitűző új uniós irányvonal teljesítéséhez az olyan országoknak, mint Olaszország vagy Spanyolország csaknem 25 százalékpontos növekedést kell megvalósítaniuk az elkövetkezendő 10 évben. A regressziós szimulációk szerint minden 10 százalékpontnyi növekedés a bölcsődei és óvodai ellátásban körülbelül 5,3 százalékponttal emeli az anyák foglalkoztatási rátáját. Így Olaszország és Spanyolország a 60 százalékos célt a bölcsődei lefedettség megtízszerezésével (a jelenlegi 3-5 százalékról mintegy 40-45 százalékra emelve) érheti el. Ha számításba vesszük, hogy a dán 57 százalékos bölcsődei lefedettségi rátát több mint három évtized alatt érték el, Spanyolországnak és Olaszországnak háromszor akkora éves növekedést kellene produkálniuk, mint Dániának.

A kettős stratégia Európa nagy részében illene a jelenlegi politikai forgatókönyvhöz, mivel az „anyák foglalkoztatásának” stratégiája már napirenden van, és az elemzéseink szerint önmagában is lényegesen segít

⁵³ De ebben az esetben az adminisztratív költségek magasak, valószínűleg gyakori a csalás, és ami a legrosszabb, szegénységi csapdát eredményezhet. A célzott szolgáltatói stratégia magában hordozza a családok közötti osztálydualizmus megerősödését is. Egy nagyon nyomós érv az univerzális gyermekgondozási programok mellett, hogy segítik az egyenlőtlen társadalmi tőkék kiegyensúlyozását a gyermekek között. Megjegyzendő azonban, hogy korábban azzal érveltek a szelektív politika mellett, hogy csak rövid távú intézkedés, amelyre azért van szükség, hogy a leginkább sebezhető csoportok gyermekgondozási fogyasztóként „felzárkózhassanak”.

⁵⁴ Megpróbáltam ezt a hatást kiszámolni Dánia példáján. Az eredmény az, hogy a költségvetés hosszú távon egy (kevés) nettó bevételhez jut (Esping-Andersen, 2000).

TANULMÁNYOK

majd csökkenteni a gyermekes családok szegénységét. A bizonyára ezek után is megmaradó szegénységet már nagyon alacsony költséggel meg lehet szüntetni.

Termékenység és családi jólét

Eddig a családi jólét monetáris dimenzióira koncentráltunk. De minden társadalom jóléti teljesítménye alapvető fokmérőjének elsődlegesen az emberek azon jogosultságának kell lennie, hogy saját elképzeléseiknek megfelelően alapítsanak családot. Nyilvánvaló, hogy az emberek új és változatosabb háztartásformákat választanak, és az egyszemélyes háztartások számának növekedése, valamint a házasságok gyengülő stabilitása bizonyítja az egyre nagyobb individualizmust. Ennek ellenére határozott bizonyítékok vannak arra nézve, hogy az emberek gyermek utáni vágya nem csökkent. A (25 és 34 év közötti) európai férfiak és nők véleménye feltűnően egyezik arról, hogy hány gyermeket tartanak optimálisnak. Az EU átlag 2,4 gyermek, gyakorlatilag eltérés nélkül – az egyetlen kivétel Írország, ahol 2,8 gyermeket tekintenek ideálisnak (Bien, 2000; Hank and Kohler, 2000). A tényleges termékenységi rátákat vizsgálva (1998-ra) csak azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a legtöbb ország nagymértékű jóléti deficitet mutat. A szakadék a „kívánt” és a megszületett gyerekek között (child gap) Dél-Európában óriási (a kívánt gyermekszámának pontosan a fele) és csak kis mértékben kevesebb a kontinentális Európa többi részében. Mindössze két esetben, Dániában és az Egyesült Királyságban közelítik a vágyak a valóságot. Áttekintésképpen lásd a 10. táblázatot.

10. táblázat A családi jóléti deficit: a „child gap”

A ténylegesen megszületett és a tervezett gyermekek aránya

EU átlag	0,6
Dánia	0,8
Finnország	0,7
Svédország	0,7
Belgium	0,7
Franciaország	0,7
Németország	0,7
Hollandia	0,6
Görögország	0,5
Olaszország	0,5
Spanyolország	0,5
Írország	0,7
UK	0,8

Forrás: a tervezett gyermekszámmal kapcsolatban a Nemzetközi Szociális Adatfelvételi Program (International Social Survey Programme, Bien, 2000), a tényleges termékenységi adatokra (1998-ra): Brewster and Rindfuss (2000: 2. táblázat).

Itt most nem a termékenység hosszú távú történelmi csökkenése, vagy a pronatalista célok érdekesek számunkra, hanem az, hogy a családok szemmel láthatóan képtelenek elérni az általuk kívánt jóléti szintet. Ezért azt kell megvizsgáljunk, hogy az embereknek milyen akadályokkal kell szembenézniük az általuk ideálisnak gondolt család megalapításakor. A legutóbbi kutatások három kulcsfontosságú tényezőre mutatnak rá. Az első a gyermekvállalással járó alapvető „költségek”. A gyermekvállalás drága lehet, és az alacsony keresetű leendő szülők ezt a maguk számára megengedhetetlennek gondolhatják. Blau *et al.* (1998) becslése szerint például az USA-ban egy gyermek a születésétől 18 éves koráig mintegy 136 320 dollárba kerül. Természetesen magas szintű családi támogatások esetén a nettó költség alacsonyabb. Hoem and Hoem (1997) szerint a nyolcvanas években Svédországban a pénzübeli támogatások megemelésének hatására nőtt a születések száma, és csak a kilencvenes években csökkent a megszorítások miatt. A svéd termékenység kilencvenes évekbeli hirtelen esése azonban valószínűleg több különböző dologgal hozható összefüggésbe, például a növekvő munkanélküliséggel és létbizonytalansággal. Valójában a termékenység csökkenése a második és harmadik gyermekre koncentrált, a gyermektelen nők száma nem nőtt. Általában véve elmondható, hogy nincsen egyértelmű bizonyíték arra, hogy a családtámogatások (vagy a fizetett szülési szabadság) befolyásolnák a termékenységet (Brewster and Rindfuss, 2000; Gauthier, 1996). A jövedelem hatással lehet a gyermekvállalással kapcsolatos döntésekre, de ezeket jobbra egyéb tényezők befolyásolják.

A második, és sokkal nagyobb fontosságú tényező, hogy a fiatal felnőtteknek egyre nagyobb nehézségekkel kell megküzdeniük az „életkezdetkor”. Az „aranykorban” viszonylag fiatalon alapítottak családot, mivel a nők rögtön háziasszonyok lettek, a férfiak pedig az iskolapadból azonnal munkába álltak. A mai fiatalok sokkal több évet töltenek el az iskolában, és azután az állandó munkaviszony keresésével. Észak-Európában és Amerikában a fiatalok az átmenet idején kezdik meg a független életüket, általában átmeneti állásokra és alacsony jövedelmekre támaszkodva. Dél-Európában a hosszas álláskeresés és a szülőktől való további függés az általános, gyakran akár 30 éves korig. Az átmenet mindkét esetben a fiatalok munkanélkülisége, az állások bizonytalansága és a lakásszerzés nehézségei következtében egyre inkább elnyúlik, és Livi Bacci (1997) szavaival „halasztási szindrómát” eredményez. A legtöbb EU-tagországban a házasságkötés átlagéletkora, és így az első gyermek születése az elmúlt évtizedekben 2-3 évvel kitolódott.⁵⁵ A halasztási szindróma kétségtelenül sokkal erőteljesebben van jelen az iskolázottabb fiatalok kö-

⁵⁵ A fiatal dánok között sokkal nagyobb a szülési arány, mint bárhol másutt. Ez valószínűleg azért van, mert még a munkanélküli fiatalok is kivételesen magas szintű jövedelmbiztonságot élveznek. Bison and Esping-Andersen (2000a) szerint a 20 és 30 év közötti munkanélküli dánok 40 százalékának van gyereke, szemben az Olaszországban vagy Spanyolországban meglévő kevesebb, mint 5 százalékkal.

rében.⁵⁶ Ahogyan Peter McDonald (2000:21) összefoglalójában megfogalmazza: „a nemek közötti egyenlőséget célzó briliáns programok sorozata is hatástalan lesz, ha a gyermekvállalási korban lévő fiatalok munkanélküliségi rátája magas. A munka-család politikák csak akkor működnek, ha van munka.”

McDonaldhoz hasonlóan meg is fordíthatjuk ezt a képletet és megállapíthatjuk, hogy ha megannyi munka kínálkozik is, a leendő fiatal szülők lemondhatnak a gyermekvállalásról, ha nem tudják azt összeegyeztetni a karrierjükkel. Ez elvezet a harmadik, és egyben az alacsony termékenységi ráták mögött álló meghatározó tényezőhöz, az anyaság és a munkavállalás összeegyeztetésének nehézségeihez, amellyel a fiatal nők szembesülnek a mai társadalomban.

A női munkavállalás és a termékenység közötti hagyományosan negatív korreláció mára pozitívvá változott. Paradoxnak tűnhet, hogy a nagyobb termékenység a nők foglalkoztatásának magasabb szintjével párosul. Az ezt irányító folyamatot kell megértenünk ahhoz, hogy kialakíthassunk egy olyan családpolitikát és a nemek közötti egyenlőséget célzó politikát, amely megfelel a huszonegyedik századnak. Az egyik megoldást azok az országok mutatják, amelyeknek sikerült megállítani a termékenység hanyatlását. Az 1960-70-es évektől kezdődően mindenütt hátrázott csökkenés tapasztalható a születési rátákban, az 1970-es évek végén Észak-Európában, majd kicsit később másutt is minden idők legalacsonyabb értékét (1,4) érték el. Ezen a ponton jön létre a nagy nemzetközi útelágazás. Az országok egy csoportjában, leginkább a skandináv országokban, a nők foglalkoztatottságával egyidejűleg ismét nőtt a termékenység. A legtöbb egyéb európai országban ezen a szinten rekedt a termékenységi ráta, annak ellenére, hogy a nők munkaerő-piaci részvétele alacsony maradt. Igazán sokatmondó a svéd termékenységben bekövetkezett gyors csökkenés az 1990-es években, amely egybeesett a nők foglalkoztatásának 7 százalékpontos visszaesésével. A legfőbb kérdés nyilvánvalóan az, hogy miként tudják a nők összeegyeztetni a fizetett munkát a gyermekvállalással. Most már eljutottunk ahhoz a felismeréshez, hogy az újrafoglalmazott nemek közötti szerződés bármilyen posztindusztriális jóléti berendezkedés nélkülözhetetlen eleme.

Következtetés

A tudósok fatális betegsége, hogy szeretik túlkomplikálni a dolgokat. Olykor jó okaik lehetnek erre, mert a jelenlegi politika hajlamos a szabvány megoldást használni minden problémára. A társadalmi kirekesztés ellen túlságosan hajlamos az aktiválásra, az „érje meg dolgozni” elvre és az élethosszig tartó tanulásra támaszkodni.

⁵⁶ Egy nem publikált tanulmányban Bison and Esping-Andersen (2000b) úgy becsüli, hogy az iskolázott olasz nők egyenlő mértékben hajlamosak az első gyermek vállalására 25 és 35 éves korban. Nahn and Mira (2001) kimutatja, hogy Olaszországban és Spanyolországban a halasztás elsődleges oka – főként az iskolázott nők esetében – a stabil munkahely megszerzésének különösen nehéz volta. Spanyolországban az iskolázott nők 80 százaléka inkább lemond a gyermekvállalásról, hogy karriert építhessen.

Az első következtetés az, hogy a családok előtt álló kihívásokkal kapcsolatos hitelt érdemlő megoldások *kombinált stratégiát* igényelnek. A társadalmi kirekesztést számos tényező táplálja, amelyek közül az egyik a foglalkoztatottság bizonytalansága. Ha a kereső nélküli háztartások több mint felében él krónikus beteg, vagy olyan személy, aki még soha nem dolgozott, akkor egyértelmű, hogy még a legjobb aktiváló programokkal sem orvosolható a probléma. Az ilyen esetekben hatékonyabb válasz a jövedelemtámogatás, hosszabb távon pedig sokkal nagyobb szerepet kell szánni a szociális prevenciónak, annak érdekében, hogy a jövőben jelentősen kisebb legyen a „foglalkoztathatatlanok” száma. Mivel a hosszú távú prevenciós stratégia akkor működik legjobban, ha a gyermekeket megóvjuk a szegénységtől és a bizonytalanságtól, az egyik alapvető következtetés a következő: a megfelelő jövedelemtámogatás a hosszú távú preventív és kompenzáló stratégiáknak egyaránt az első számú *előfeltétele*.

Minden adat arra utal, hogy az anyagi források hiányának és a rossz életesélyeknek a gyermekkorban van az alapvető oka, ezért a társadalmi beruházási stratégiának ide kell összpontosítania. A hatómechanizmusok meglehetősen világosak, de nem minden befolyásolható közpolitikával. Tudjuk azonban, hogy a gyermekkori szegénység döntő tényező, csakúgy, mint a szülők munkanélkülisége és a házasságok felbomlása. Az adatok vizsgálata után újból arra a következtetésre jutunk, hogy *kombinált stratégiára* van szükség. A gyermekes családoknak biztosított megfelelő jövedelemgarancia kétségkívül elengedhetetlen feltétel, és nagyon helyes elhelyezkedni a gyermekszegénység teljes megszüntetését célzó általános európai célkitűzés. Ezt a célt az anyák foglalkoztatásának a szegénységi kockázatot nagymértékben csökkentő támogatásával, valamint egy megfelelő családtámogatási csomaggal lehet elérni. Egyik sem helyettesítheti a másikat, tehát a politikai megoldásnak kétirányúnak kell lennie. Az anyák gyakran kiszolgáltatottak a munkaerőpiacon. Ez is növeli egy megfelelő alapjövedelem-garancia fontosságát a gyermekes családok számára.

Ezen kívül ki kell dolgozni egy kreatív „megerősítő politikát” (affirmative action) a gyermekek megsegítésére. Az elkövetkezendő évtizedekben az alapos kognitív képességek és a „társadalmi tőke” lesznek a jólét előfeltételei. Következésképpen mindennél fontosabb, hogy minimalizáljuk az iskolából lemorzsolódó gyermekek számát és biztosítsuk a gyerekeknek a lehető leghosszabb ideig tartó tanulást. Ez itt most nem az oktatáspolitikai elemzésének a helye. De ha a gyermekek nem részesülnek megfelelő oktatásban és nem kapnak megfelelő intellektuális ösztönzést a szüleiktől, akkor sürgősen ellenintézkedéseket kell tennünk az örökölt hátrányok hatásainak gyengítésére. Először is azt kell biztosítani, hogy a gyermekek hozzájussanak a minőségi óvodához és bölcsődéhez. Ez a hátrányos helyzetű gyermekek számára különösen fontos. Itt kaphat helyet a megerősítő intézkedés. A második lépés annak biztosítása, hogy a gyermekek legalább a középfokú iskolát elvégezzék. Az ezt megelőző lemorzsolódás jórészt a szegény családokban koncentrálódik. Az egyik lehetséges válasz lehet az „érje meg dolgozni” elvének alkalmazása és a családtámogatásoknak a gyermekek igazolt iskolalátogatásához kötése.

A rendelkezések, a társadalmi kirekesztettség, a családi szegénység

és a nemek közötti egyenlőség szorosan összekapcsolódnak. Mindezek a nők foglalkoztatottságában kristályosodnak ki. Itt két alapvető következtetés adódik. Az egyik, hogy a nők lehetőségeinek javítása elengedhetetlen a családok és általában a társadalom jólétének fejlesztése érdekében. A másik, hogy ezért újra kell gondolnunk a nemek közötti egyenlőség politikáját mint társadalompolitikát. A következtetések túlmennek a retorikán, mert ahogyan láthattuk, a foglalkoztatási politika egyidejű újragondolása nélkül valószínűleg nem kezelhetők hatékonyan a nemek közötti egyenlőtlenlégek.

Semmi sem bizonyítja, hogy az anyák munkába állása rossz hatással lenne a gyermekek fejlődésére. Ellenkezőleg, minél jobban teljesítenek az anyák a munkaerőpiacon, annál pozitívabb ennek a pszichológiai hatása a családban. Az anyák túlzott munkaterhelése negatívan hathat a gyerekekre, különösen, ha bizonytalan vagy stresszes az állásuk, de ennél sokkal rosszabb a munkanélküliség. Végezetül egy gyermekekkel kapcsolatos dán kutatásból származó adatot említünk, amely szerint maguk a gyermekek is egyértelműen azt tartják jónak, ha mindkét szülő dolgozik (Christoffersen, 1996).

Fordította Nyilas Mihály

Irodalom

- Allmendinger, J., and Hinz, T. (1996): 'Mobilitat und Lebensverlauf.' Unpublished paper, University of Munich (January)
- Andersen, D., and Hestbaek, A. (1999): *Ansvar og Vaerdier. En Undersoegelse Boernefamilier*. Copenhagen: SFI
- Bien, W. (2000): 'Changing Values among the Future Parents of Europe.' Paper presented at European Observatory on Family Matters, Seville, 15–16 September
- Bison, I. and Esping-Andersen, G. (2000a): 'Unemployment, Welfare Regime and Income Packaging.' In D. Gallie and S. Paugam (eds.): *Welfare Regimes and the Experience of Unemployment*. Oxford: Oxford University Press, 69–86.
- Bison, I. and Esping-Andersen, G. (2000b): 'The Transformation of Life Course Dynamics in Italy.' Unpublished paper, Facolta di Sociologica, Universita di Trento (October)
- Blau, F., Ferber, M., and Winkler, A. (1998): *The Economics of Women, Men, and Work*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall
- Bradbury, B., Jenkins, S., and Micklewright, J. (2000): 'Child Poverty Dynamics in Seven Nations'. Paper prepared for Conference on Families, Labour Markets, and the Well-being of Children. University of Vancouver, June
- Bradshaw, J. (2000): 'How Effective Are Minimum Income Schemes in Reducing Child Poverty?' Paper presented at the Coloque Comparer les Systemes de Protection Social en Europe (June). Paris: Ministry of Social Affairs
- Bradshaw, J. et al. (1996): *The Employment of Lone Parents: A Comparison of Policy in 20 Countries*. London: Family Policy Centre
- Brewster, K., and Rindfuss, R. (2000): 'Fertility and Women's Employment in Industrialised Nations.' *Annual Review of Sociology*, 271–96.
- Buchel, F., Frick, J., Krause, P., and Wagner, G. (2001): 'The Impact of Poverty on Children's School Attendance. Evidence from West Germany.' In K. Vleminckx

- and T. Smeeding (eds.), *Child Well-being in Modern Nations*. Bristol: The Policy Press, 151–174.
- Cantillon, B., Ghysels, J., van Dam, R., and Mussche, N. (2000): 'Skills, Gender Equality and the Distributional Impact of Female Labour Force Participation in the Three Worlds of Welfare Capitalism.' Unpublished paper, Centre for Social Policy, University of Antwerp
- Cantillon, B. and Van den Bosch, K. (2001): 'Back to Basics: Safeguarding an Adequate Minimum Income in the Active Welfare State.' Unpublished paper, Centre for Social Policy, University of Antwerp
- Christoffersen, M. (1996): *Opvækst med Arbejdsloshed*. Copenhagen: SFI
- Cornia, A., and Danziger, S. (1997): *Child Poverty and Deprivation in Industrialized Countries*. Oxford, Clarendon Press
- Danziger, S., and Waldvogel, J. (2000): *Securing the Future. Investing in Children from Birth to College*. New York: Russell Sage
- Ditch, J., Barnes, H., and Bradshaw, J. (1998): *A Synthesis of National Family Policies in 1996*. European Commission: European Observatory on National Family Policies, vol. i
- Duncan, G., and Brooks-Gunn, J. (1997): *Consequences of Growing up Poor*. New York: Russell Sage
- Duncan, G., Yeung, J., Brooks-Gunn, J., and Smith, J. (1998): 'How Much does Childhood Poverty Affect the Life Chances of Children?' *American Sociological Review*, 63: 406–23.
- Erikson, R. and Goldthorpe, J. H. (1992): *The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies*. Oxford: Oxford University Press
- Esping-Andersen, G. (1999): *Social Foundations of Post-industrial Economies*. Oxford: Oxford University Press
- Esping-Andersen, G. (2000): *A Welfare State for the 21st Century*. Report to the Portuguese Presidency of the European Union, Lisbon
- Esping-Andersen, G., and Regini, M. (2000): *Why Deregulate Labour Markets?* Oxford: Oxford University Press
- European Commission (1999): *Social Protection Report*. Brussels: DGV
- Gauthier, A. (1996): *The State and the Family*. Oxford: Clarendon Press
- Gottschalk, P., McLanahan, S., and Sandefur, G. (1994): 'The Dynamics of Intergenerational Transmission of Poverty and Welfare Participation.' In S. Danziger, G. Sandefur, and D. Weinberg (eds.) *Confronting Poverty*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 85–108.
- Gregg, P., Hansen, K., and Wadsworth, J. (2000): 'Measuring the Polarisation of Work across Households.' Working Paper, Department of Economics, University of Essex
- Gregg, P. and Machin, S. (2001): 'The Relationship between Childhood Experiences, Subsequent Educational Attainment and Adult Labour Market Performance.' In K. Vleminckx and T. Smeeding (eds.), *Child Well-being in Modern Nations*. Bristol: The Policy Press, 129–50.
- Gustafsson, B., Muller, R., Negri, N., and Voss, W. (2000): 'Paths Through and Out of Social Assistance.' Unpublished manuscript, University of Turin
- Hank, K., and Kohler, H. P. (2000): 'Gender Preferences for Children in Europe.' *Demographic Research*, 2.
- Haveman, R., and Wolfe, B. (1994): *Succeeding Generations. On the Effects of Investments in Children*. New York: Russell Sage
- Haveman, R., and Wolfe, B. (1995): 'The Determinants of Children's Attainments.' *Journal of Economic Literature*, 33: 1829–78.
- Heckman, J., and Lochner, L. (2000): 'Rethinking Education and Training Policy.' In S. Danziger and J. Waldvogel (eds.), *Securing the Future. Investing in Children from Birth to College*. New York: Russell Sage, 47–86.

TANULMÁNYOK

- Hoem, B. and Hoem, J. (1997): 'Fertility Trends in Sweden up to 1996.' Department of Demography, Stockholm University
- Huston, A. (1991): *Child Poverty, Child Development and Public Policy*. Cambridge: Cambridge University Press
- Kammerman, S., and Kahn, H. (1997): 'Investing in Children.' In A. Cornia and S. Danziger (eds.), *Child Poverty and Deprivation in Industrialized Countries*. Oxford, Clarendon Press
- Karoly, L., and Burtless, G. (1995): 'Demographic Change, Rising Earnings Inequality, and the Distribution of Personal Well-being, 1959-1989.', *Demography*, 32-33: 379-405.
- Kohli, M. (1999): 'Private and Public Transfers between Generations.' *European Societies*, I: 81-104.
- Livi Bacci, M. (1997): 'Scarsita e abbondanza. Le popolazioni d'Italia e d'Europa al passaggio di millennio.' *Il Mulino*, 6: 993-1009.
- Lynch, L. (2000): 'Trends in and Consequences of Investments in Children.' In S. Danziger, and J. Waldvogel (2000): *Securing the Future. Investing in Children from Birth to College*. New York: Russell Sage, 19-46.
- McDonald, P. (2000): 'The Toolbox of Public Policies to Impact on Fertility.' Paper presented at European Observatory on Family Matters, Seville, 15-16 September
- Meyers, M., and Gornick, J. (2001): 'Public or Private Responsibilities?' Unpublished paper, Columbia University School of Social Work, January
- Micklewright, J., and Stewart, K. (2000): *The Welfare of Europe's Children*. Florence: UNICEF
- Montanari, I. (2000): 'From Family Wage to Marriage Subsidy and Child Benefits.' *Journal of European Social Policy*, 10: 307-33.
- Morrison, D., and Ritualo, A. (2000): 'Routes to Children's Economic Recovery after Divorce.' *American Sociological Review*, 65: 560-80.
- Nahn, N., and Mira, P. (2001): 'Job Bust, Baby Bust? Evidence from Spain.' *Journal of Population Economics*, 14: 505-22.
- OECD (1995): *Employment Outlook*. Paris: OECD
- OECD (1999): *Employment Outlook*. Paris: OECD
- OECD (2000): *Literacy in the Information Age*. Paris: OECD
- OECD (2001): *Employment Outlook*. Paris: OECD
- Oxley, H., Dang, T., Forster, M., and Pellizzari, M. (1999): 'Income Inequalities and Poverty among Children and Households with Children in Selected OECD Countries'. Luxembourg: LIS Working Paper Series
- Ploug, N., and Sondergaard, J. (1999): *Velfaerdsamfundets Fremtid*. Copenhagen: Socialforskningsinstituttet
- Samek Lodovici, M. (2000): The Dynamics of Labour Market Reform in European Countries. In G. Esping-Andersen, and M. Regini (2000): *Why Deregulate Labour Markets?* Oxford: Oxford University Press, 30-66.
- Shavit, Y. and Blossfeld, H. P. (1992): *Persistent Inequalities*. Boulder, Colorado: Westview Press
- Socialministeriet (2001): *Socialpolitik som Investering. Socialpolitisk Redegoerelse 2000*. Copenhagen: Ministry of Social Affairs
- SOU (2000): *Valfard vid vagskal. Utvecklingen under 1990-talet*. Stockholm: SOU (Sveriges Offentliga Utredningar)
- Wennemo, I. (1994): *Sharing the Costs of Children*. Stockholm: Swedish Institute for Social Research
- Whelan, C. T., Layte, R., Maitre, B., and Nolan, B. (2001): 'Persistent Income Poverty and Deprivation in the European Union.' The Economic and Social Research Institute working paper (EPAG, no. 17), Dublin

BÉRES TIBOR – LUKÁCS GYÖRGY

Kamatós pénz a Csereháton

A tanulmány a Cserehát aprófalvaiban az ún. kamatos pénzzel kapcsolatban lefolytatott kutatás eredményeit összegzi. A vizsgált háztartások a magyar társadalom legszegényebb 20 százalékába tartoznak; a háztartásgazdálkodást meghatározza, hogy a roma háztartásokat jellemző havi deficit általános és magas: 30–100 ezer forint között szóródott. A háztartások szinte folyamatos krízishelyzetben élnek, gazdálkodásukat a források és a kiszámíthatóság hiánya jellemzi. Az általunk vizsgált uzsorakölcsönt, kamatos pénzt elsősorban a passzív és motiválatlan csoport tagjai veszik fel. A tanulmány elemzi a kamatos pénzt felvevők gazdasági lehetőségeit és hátterét, illetve megpróbál választ adni a „mit lehet tenni ellene” kérdésre.

Az Autonómia Alapítvány vezetésével 2005 és 2008 között egy roma munkanélkülieknek szóló foglalkoztatási programot¹ vittünk végig a Cserehát településein. Ennek jegyében építőipari képzések zajlottak, majd egy foglalkoztatási blokk keretében a helyi roma lakosok házainak felújítására került sor. Eredetileg szintén a program része lett volna az a mikro-hitelezési pilot programelem is, melyet azonban végül más forrásból finanszíroztak. A program végrehajtásának három éve alatt folyamatosan beleütköztünk a helyi roma lakosok kiszolgáltatottságába, a pénzügyeik terén. E mögött egyrészt az alacsony szintű háztartási bevételek álltak, másrészt pedig az, hogy egyre nagyobb mértékben terjedtek az uzsorakölcsönök, s egyre jelentősebbé vált az uzsorásoktól való függés.

Az uzsora megjelenése két dolgot jelez: A társadalom lelegelettebb, leghátrányosabb és legkiszolgáltatottabb csoportjai számára a szociális védőháló nem létezik, illetve nem nyújt tényleges védelmet; másrészt, hogy körükben a közösségi értékek és elvek helyett az anómia vált uralkodóvá. Közösségeik sokkal inkább tekinthetők kívülről – a többségi társadalom által – konstruált, rájuk erőltetett normák szerint működő egy-

¹ EQUAL program keretében megvalósult BRIDGE Fejlesztési Partnerség azonos nevű programja. Részletesebb információk a programról a www.equalhungary.hu oldalon találhatóak.

ségeknek, semmint belső, közös értékek mentén szerveződő csoportoknak. A *szegénység* nem új társadalmi jelenség, legfeljebb annak mértéke, a társadalmi különbségek viszonya változik, időről időre. Ugyanakkor annak a társadalmi szolidaritásnak, amely – szociográfiai leírások szerint – hosszú ideig működött, egyfajta sajátos védőhálót alkotva a szegénységben élő csoportokon belül, ma már szinte nyomát sem találjuk.

A szegénység csak az egyik kulcsfogalom az uzsora témáját illetően, a másik, s talán sokkal inkább meghatározó az *anómia*, amely egy társadalmi csoport alapvető szöveteinek meggyengülésére, hiányára utal. Egyre kevésbé jellemző a rokonsági kötelékekre, szomszédságra való támaszkodás, az egymásraultaltságból adódó összetartás; krízishelyzetek vannak, melyekben megoldások helyett az alá-fölérendeltségi viszonyok érvényesítése – vagyis a gyengébbek kihasználása – zajlik. Az uzsorások a szegénység helyi vámszedői, rendszerint maguk is annak a közösségnek a tagjai, ahonnan klienseik verbuválódnak. Az uzsora, a pénz mindenek feletti uralma a legközelebbi családi, rokonsági, baráti kötelékeket is felülírja. Ez nem következik csupán az anyagi szegénységből, ennek a helyzetnek a kialakulásához egy sokkal mélyebb társadalmi szegénységen keresztül vezet az út.

Az alábbiakban a pénzügyi kiszolgáltatottságnak erről az általunk leg-súlyosabbnak ítélt fajtájáról lesz szó.

1. Az uzsora meghatározása

„Uzsora: Kölcsönadott pénz használati díjaként követelt, aránytalanul és jogtalanul nagy kamat. Uzsorás az olyan ember, aki rendszeresen ad kölcsönt ilyen feltételekkel, kihasználva a kölcsönkérők szorult helyzetét. Latin eredetű szó ('usura'). Eredetileg kamatot jelentett.”²

A köznyelvben az uzsora szó jelentése az átlagostól, az általában elfogadottól jelentősen magasabb kamatra adott, általában illegális pénzkölcsönzést jelenti. Mi az alábbiakban a – viszonylag – kis összegű, a szegénykultúrát jellemző kölcsönökhöz kapcsolódó uzsorát fogjuk vizsgálni, míg a kvázi vállalkozási, befektetési célú magánhitelezés nem tárgya kutatásunknak. A továbbiakban az uzsora kifejezésen a szegénykultúrához kapcsolódó pénzkölcsönzést értjük, ebben az értelemben használjuk ezt a szót. S bár az uzsora szónak a magyar nyelvben több szinonimája is létezik, mi a Csereháton általánosan elfogadott „kamatós pénz” kifejezést fogjuk használni.

A következőkben áttekintjük, hogy kutatásunk során milyen és mennyire megbízható adatokat gyűjtöttünk, és hogy mely okok vezetnek annak a helyzetnek a kialakulásához, amelyben az uzsorakölcsön tűnik az egyetlen járható útnak. Elemezzük magát az uzsorát mint pénzügyi szolgáltatást, majd olyan megoldási javaslatokat próbálunk összegyűjteni, melyek ebből a kiszolgáltatott helyzetből kivezethetnek.

² <http://penzugy.uw.hu/fogalomtar.html>

2. Az adatok megbízhatósága és reprezentativitása

A BRIDGE Fejlesztési Partnerség vezetője, az Autonómia Alapítvány a program kezdetén egy kérdőíves adatfelvételt bonyolított le, amely nélkülözhetetlen volt a program tervezéséhez. Ennek keretében 2005-ben felmértük a térség falvaiban élő roma háztartások jövedelmi viszonyait, fogyasztási szokásait, munkaerő-piaci helyzetét és lakáskörülményeit, majd a program végén – 2008 tavaszán – megismételtük az adatfelvételt. A kérdőíves vizsgálatokat kiegészítve, a második adatfelvétellel egy időben fókuszcsoportos vizsgálatot is végeztünk.³ Ez utóbbi célja az uzsora jelenségének mélyebb feltérképezése volt. Az uzsora-jelenség elemzéséhez kétféle adattal rendelkezünk: egyrészt a már említett kérdőíves felmérés háztartási szintű bevételi és fogyasztási adataival, másrészt a fókuszcsoportos vizsgálat keretében felvett, hasonló struktúrájú adatokkal. Mindkét kutatásban ugyanazon kérdéssorokat használtuk a jövedelmi és a kiadási adatok gyűjtéséhez, vagyis ezek ebben a tekintetben összevethetőek.

A két kutatás célcsoportja nem teljesen esik egybe, és bár a különbségek jelentéktelennek tűnhetnek, bizonyos szempontból meghatározóak. A kérdőíves vizsgálatban olyan válaszadók szerepelnek, akik részt vettek vagy az EQUAL, vagy valamilyen hasonló képzési-foglalkoztatási programban;⁴ a fókuszcsoportos vizsgálat válaszadói azonban túlnyomórészt a munkaerő-piaci szempontból passzív csoportból kerültek ki.

A két adatfelvétel – a felvételek jellegével összefüggésben – kétféleképpen torzít. A kérdőíves felmérés személy–személy közötti találkozáson alapult, míg a fókuszcsoportos felmérés – értelemszerűen – csoportos, irányított beszélgetést jelentett. A kérdőíves adatokban jellemzően magasabbak a bevallott jövedelmek és némileg alacsonyabbak a kiadások, a fókuszcsoportos felvétel esetében pedig mindez fordítottnak jelenik meg. Vagyis válaszadóink, egy számukra amúgy mindennapi kapcsolatokat is jelentő referencia-csoport keretében, hajlamosak nem bevallani jövedelmeik egy részét, még ha ez nagyon alacsony is; míg kiadásaikkal, nehéz anyagi helyzetükkel szívesebben büszkélkednek. (A különbségeket az is magyarázhatja, hogy a háztartási kiadások esetében többszöri rákérdezésre jobban felszínre kerültek azok a kiadásnemek, melyekre amúgy a válaszadó nem gondol a háztartás havi költségvetése kapcsán.) Az adatok elemzésekor a kapott válaszokat átlagoltuk. (A fókuszcsoportos kutatásnak természetesen nem kvalitatív adatgyűjtés volt a célja, ugyanakkor a részletesen lekérdezett jövedelmi-kiadási válaszokat nem szerettük volna figyelmen kívül hagyni.)

Adatfelvételeink nem tekinthetőek reprezentatívnak a teljes Cserehát roma lakosságára nézve, kutatásainkban ugyanis nem szerepelnek a tér-

³ 2005-ös felmérés: 30 település, település-szintű kérdőíves felmérés, 200 háztartási szintű kérdőíves felmérés; 2008-as felmérés: 20 település, település-szintű kérdőíves felmérés, 180 háztartási szintű kérdőíves felmérés, fókuszcsoportos vizsgálat 10 településen

⁴ A mintában szerepelt egy olyan kontrollcsoport, amelynek tagjai képzési-foglalkoztatási programokat tekintve passzívak voltak az elmúlt két évben.

ség városai.⁵ Ugyanakkor a legfontosabb jövedelmi és kiadási viszonyokat vizsgálva alapvetően homogénnek tekinthetjük a mintáinkat: a Cserhát kistelepülésein élő, többgyerekes roma háztartások, melyekben jellemzően senki sem rendelkezik stabil, kiszámítható és legális munkajövedelemmel. A munkaerőpiachoz való kapcsolódást a különböző munkaerő-piaci programokban való részvétel (ezek elsősorban közhasznú foglalkoztatási programok), illetve a fekete- és szürkegazdaságban elérhető munka jelenti. A vizsgált háztartások jövedelmeit alapvetően a munkaerő-piaci támogatások és a szociális transferek határozzák meg. Vagyis a háztartások bevételi oldalát – jó közelítéssel – becsülni tudjuk a városok roma lakosait illetően is, a kiadásaikat azonban nem.⁶ Felméréseink adatait a KSH és a Tárki lakossági és háztartási felméréseivel tudjuk egybevetni.

3. A roma háztartások főbb demográfiai jellemzői

A roma háztartások nagyságát vizsgálva azt találjuk, hogy elsődlegesen a nukleáris családmodell a leggyakoribb, melyben átlagosan 3 gyermeket vállalnak a szülők.⁷ Kivételek természetesen vannak, de az 5 vagy 6 gyermeket vállaló családok egyre ritkábbak, csakúgy, mint a több generáció együtt élésével jellemezhető háztartások. Utóbbi elsősorban az életciklusok meghatározott szakaszaiban jellemző: fiatalok költöznek össze, és amíg nem sikerül saját házhoz jutni, addig a szülőkkel közös háztartásban élnek; illetve 50 év körüli, vagy afeletti háztartásfők „vesznek magukhoz” idősebb, gondozásra, ellátásra szoruló rokonokat, ismerősöket. (Fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy egy ilyen adatfelvétel szükségképpen egy időpontról nyújt egyfajta pillanatfelvételt. Kérdéseink között nem szerepeltek a háztartások jövőbeni tervei, így a további gyerekvállalás sem.)

Válaszadóink nagy többsége (95%) saját tulajdonú családi házban él. A lakáshelyzet a legtöbb esetben abban az értelemben megoldott, hogy a gyerekekkel is bíró fiatal párok viszonylag könnyen hozzá tudnak jutni szocpolos házakhoz. Az ingatlan bérlet nagyon alacsony számban fordul elő, és ugyancsak kevés – bár egy kicsit gyakoribb – a rokonok, ismerősök házában szívésségi alapú használata. A fenti alaphelyzetek természetesen időről időre változhatnak – pl. a család egy része elköltözik, vagy különböző élethelyzetek miatt a háztartásfő hosszabb-rövidebb időre nem lakik a családdal –, de ezek a helyzetek ideiglenesek.

⁵ Mivel a BRIDGE program a falvakra koncentrált, ezért a programhoz kapcsolódó kutatások is ehhez a települési szinthez igazodtak. Mindennek elsősorban a számosság jelentette az okát, hiszen jelen foglalkoztatási pilot program kezelhetetlen lett volna a városokat is bevonva. Másrészt a falvak lakosai hátrányosabb helyzetben vannak a városiakhoz képest, még a Cserhát viszonylatában is.

⁶ Azzal az előfeltevéssel élünk, hogy a városokban valamivel könnyebb alkalmi munkákhoz jutni, esetleg magasabb napszámot kialakítani. A kiadási oldal is csökkenhet az utazással kapcsolatos költségekkel, valamint az élelmiszerek is alacsonyabb áron vásárolhatók meg. Ugyanakkor a városi lét magasabb kommunális költségekkel járhat együtt, de ezekről nem rendelkezünk pontos adatokkal.

⁷ A háztartások átlagos nagysága 4,7 fő.

Mint az előzőekben már említettük, a családok többsége saját tulajdonú házban lakik, melyeket jellemzően vagy az elmúlt 10–15 évben építettek szociálpolitikai támogatás igénybevételével, vagy amelyek régi építésű – 100–120 éves – parasztházak. A régió egy-két településen épültek az 1960-as években az ún. „CS”-házas telepek, melyek azonban még a mai napig is állnak. Az átlagosnak mondható családi ház 60–70 m² közötti alapterületű, fürdő és WC nélküli épület. A szigetelés nélküli, rossz minőségű házakat rossz hatékonyságú dobkályhákkal és ún. masinákkal fűtik. A házak túlnyomó többsége nem rendelkezik sem víz-, sem fal-, sem tetőszigeteléssel. S bár a házak többsége komfort nélküli, az utóbbi 5-8 évben egyre többen építenek épületen belüli fürdőt és WC-t. (Ez utóbbi főleg azért jelzi jól válaszadóink kiszolgáltatottságát, mert hivatalosan komfortosnak épültek a házaik; a szocpólos házakat fürdőszobával vette át a helyi építési hatóság. A szocpólos építkezés költségvetésébe azonban a fürdő nem fér bele, ezért ennek kiépítését később, saját erőből, kölcsönökből tudják csak megoldani a tulajdonosok.) Mivel falusi környezetről beszélünk, fontos megjegyezni, hogy a házak túlnyomó többségéhez nem tartozik sem gazdasági épület, sem háztáji föld, sem konyhakert. Vagyis az alapvető infrastrukturális háttere sincs meg egy esetleges háztáji, konyhakerti gazdálkodásnak vagy állattartásnak. (Sajátságos, hogy sok helyen ugyan volna lehetőség a konyhakert művelésére, ezzel mégsem élnek a házak tulajdonosai.)

Az iskolai végzettséget tekintve a férfiak közül egyre többen rendelkeznek szakmával, ami általában OKJ-s képzések elvégzését jelenti. A nők túlnyomó többsége maximum az alapfokú iskolát fejezi be. Gyakori a korai iskolaelhagyás, ami elsősorban a középiskolás generációra jellemző, és rendszerint élettársi kapcsolatok kialakulásához köthetően. A lányok többsége nem jelentkezik, és így nem is vesz részt a középfokú oktatásban, az esetek döntő többségében a korai családalapítás miatt.

Rendszeres és hivatalos munkajövedelemmel a roma háztartások nagy része (90%-a⁸) nem rendelkezik. A munkaerőpiachoz való kapcsolatukat a különböző foglalkoztatási programok, a helyi közhasznú programok, illetve a szürkegazdaság határozza meg. Utóbbi vagy helyi napszámot jelent – a Cseréháton jellemzően erdészeti vagy építőipari munkát –, vagy azt, hogy egy vállalkozó „elviszi” az embereket egy- vagy kéthetes turnusokban Budapestre, illetve Nyugat-Magyarországra dolgozni. Mindez azért inkább szürke árnyalata a gazdaságnak, mert a folyamatos munkaügyi ellenőrzések miatt legalább a napi bélyeg beragasztását (vagy készenlétbe helyezését) az alkalmi munkavállalói könyvbe a munkaadók is szem előtt tartják. A napszám a térségben, a munka típusától és a munkaadótól függően 3,5–6 ezer forint között mozog. A távoli – heti, kétheti hazautazással járó – munkával azonban akár napi 8–12 ezer forintot is meg lehet keresni. Vannak ugyan ennél magasabb napszám-ígéretetek is, elsősorban építőipari szakmunkára, ezen ígéreteket azonban maguk az érintettek is kétségekkel fogadják, magyarán nem hiszik, hogy ezt a pénzt

⁸ E statisztikai adat a mintavételi eljárás miatt nem tekinthető reprezentatívnak. Eleve olyan válaszadókat is kerestünk, akik részt vettek foglalkoztatási programokban, vagyis ez a szám a valóságban még magasabb lehet.

ténylegesen ki is fizetik nekik. Az ugyanis a helyiek munkatörténetének szerves és megkerülhetetlen része, hogy melyik munkán, melyik vállalkozó hogyan nem fizette ki őket, szerződés hiányában pedig futhattak a pénzük után. Ez a mindennapi gyakorlatban annyit jelent, hogy a megállapodott napszámot ki nem fizető vállalkozót megpróbálják felkutatni, ami egy borsodi faluban elő embernek nem annyira egyszerű feladat (pl. Budapesten), így végül fizetés nélkül, vagy az előre kialkudott pénzük egy töredék részével utaznak haza.

A vizsgált térségben egy átlagos háztartás bevételi oldalára a szociális transferek (rendszeres és eseti szociális segélyek, anyasági ellátással kapcsolatos járandóságok, illetve a családi pótlék) túlsúlya jellemző. Mindez azt is jelenthetné, hogy amennyiben a háztartás egy tagja munkához jut, akkor a család jövedelmi viszonyai – és ennek szerkezete – alapvetően megváltozhat, ez azonban csak részben érvényesül. A háztartás jövedelmi szerkezete ugyan némileg megváltozik, de a bevételek nagyságrendje nem. A különböző szociális szabályzások miatt ugyanis amennyiben egy háztartás már rendelkezik munkajövedelemmel is, abban az esetben annak tagjai alacsonyabb szociális támogatásra jogosultak. Mindez jogosnak mondható, ugyanakkor többgyerekes családokról, illetve havi 25 ezer forintos szociális támogatásról és a minimálbért éppen meghaladó munkajövedelmekről van szó. Hasonlóképp visszásnak tűnik, hogy az 500 ezer forintot meghaladó autó tulajdonlása (vagy lízingelése) automatikusan a szociális támogatás megvonását vonhatja maga után. Mindez egy olyan régióban, ahol a munkához jutás egyik legnagyobb akadálya a munkahelyek hiánya (vagyis utazni kell ahhoz, hogy valaki munkához jusson).⁹

A jövedelmi viszonyokat vizsgálva válaszadóink a magyar társadalom legszegényebb 20 százalékába tartoznak: a háztartások egy főre jutó havi bevétele átlagosan 23 800 forint.¹⁰ Lévéen, hogy a munkahelyek nagyon alacsony száma miatt a kétkeresős háztartás inkább csak a kivételt jelenti, ezért sem az alkalmi munkák, sem a hosszabb-rövidebb ideig tartó munkaviszony nem vezet a jövedelmi viszonyok ugrásszerű javulásához. Átlagban napi plusz 2-3 ezer forint a háztartás szintjén összességében csak minimális emelkedést jelent. (A be nem jelentett napszámából befolyó jövedelem ugyanis nem rendszeres, míg a napi kiadások azok. Így könnyen kiszámolható, hogy amennyiben valaki havi 10 napot dolgozik feketén, és így a szociális segélyek mellé plusz 30 ezer forintot keres, az egy öt tagú család esetében fejenként napi 200 forint többletet jelent.)

Nézzük meg, hogy pontosan mennyit is ér ez a jövedelem. Válasz-

⁹ Ez a helyzet idén annyiban változott, hogy az adott értékhatárt 1 millió forintra emelték.

¹⁰ Ez napi 5 USD-nek felel meg. Amennyiben ennek az összegnek a szórását tekintjük, akkor azt találjuk, hogy a „passzívok” között inkább a napi 2-3 dolláros büdzsé az általános. Mindez azért érdekes, mivel az ENSZ szegénységgel kapcsolatos felméréseiben a napi 1-2, illetve a napi 3-4 dolláros jövedelmi szinteket vizsgálják, mint extrémnek tekinthető szegénységi küszöböket. Vagyis a hazai szociális ellátás a legdepresszívabb földrajzi térségben nem elegendő arra, hogy a társadalom egy jelentős része – a rendszeres jövedelmi szinteket nézve – egy nagyon súlyos, a harmadik világ országaira jellemző szegénységi szintet meg tudjon haladni. Lásd: Abhijit V. Banerjee – Esther Duflo: The Economic Lives of the Poor, Journal of Economic Perspectives, 2007/21. 141–167. o.

adóink átlagosan havi 102 ezer forint háztartási szintű jövedelemmel rendelkeznek. Ennek a jövedelemnek a túlnyomó része (90 százaléka) ún. szociális transzfer, aminek közel a felét a családi pótlék jelenti. A kapott adatok értelmezését segítően hasonlítsuk össze ezeket a KSH létminimum-számításaival (1. táblázat). Eszerint az általunk mért háztartási szintű bevételek a létminimumnak mintegy 50-60 százalékát teszik ki.¹¹ A családszerkezet érdemben nem befolyásolja ezt a lemaradást, tehát a „csak a szociális segélyek miatt gyereket vállaló roma családok” hamis sztereotípiája itt megdől: mert ugyan a gyerekek számával együtt emelkedik a háztartás összes bevétele is, de ez ugyanúgy csak a létminimum felét éri el, mint kevesebb gyerekekkel.

1. táblázat A KSH létminimum-számítás, valamint a saját adatfelvétel eredményeinek összehasonlítása

Aktív korúak	KSH számítás* a háztartásra		BAZ* adatfelvétel a háztartásra		BAZ adatok a KSH %-ban a háztartásra	
	Létmi- nimum	Élelmiszer	Bevétel	Élelmiszer	Létmi- nimum	Élelmiszer
1 felnőtt	66 271	17 577	25 850	10 500	39,0	59,7
1 felnőtt 1 gyermekkel	109 347	31 252	80 000	30 000	73,2	96,0
1 felnőtt 2 gyermekkel	142 483	44 927	68 000	35 000	47,7	77,9
2 felnőtt	115 974	35 154	77 663	28 750	67,0	81,8
2 felnőtt 1 gyermekkel	159 050	48 829	85 947	29 000	54,0	59,4
2 felnőtt 2 gyermekkel	192 186	62 504	97 305	44 375	50,6	71,0
3 felnőtt	218 694	76 179	119 291	40 000	54,5	52,5
2 felnőtt 4 gyermekkel	245 203	89 854	129 119	48 182	52,7	53,6
3 felnőtt 1 gyermekkel	208 754	66 406	105 100	45 000	50,3	67,8

* KSH 2007. évi létminimum-számítása

** Az Autonómia Alapítvány adatfelvétele 2008 márciusában

Ezt követően vizsgáljuk meg, hogy miként néz ki a háztartások kiadásainak szerkezete (2. táblázat). Az alapadatok szintjén azt találjuk, hogy a roma háztartások nagyságrendileg közel ugyanannyi pénzt költenek havonta, mint az átlag magyar háztartások: 132 ezer forintot.¹² A különbség a háztartásnagyságban rejlik, ugyanis míg az átlagos háztar-

¹¹ Ez elsősorban abból adódik, hogy az ún. szociális minimum – vagyis az egy család által elérhető szociális segélyek összege nem éri el a KSH által számított létminimum 50%-át.

¹² Tárki Háztartás monitor 2007.

tásokban 2-3 fő él (átlag 2,6), addig a roma háztartások esetében 2 fővel több jut ugyanennyi kiadásra (átlag 4,7).

A roma háztartások esetében a kiadások legnagyobb része az élelmiszerre jut, az összes bevétel 38 százalékát teszi ki, szemben az átlagos 23 százalékkal. Az élelmiszerek kapcsán érdemes egy pillanatra megállnunk, és értelmezni a kapott adatokat. Az, hogy a roma családok a saját bevételeik nagyobb hányadát költik élelmiszerre, nem jelenti azt, hogy nominálisan is közel annyit fordítanak erre, mint az átlagos családok. A KSH létminimum-számítását figyelve azt láthatjuk, hogy a létminimumon belül számolt élelmiszerszükséglet 50-80 százalékát tudják megvásárolni ebből az összegből válaszadóink – magyarán az élelmiszerre költött összeggel nem fedezhető a létminimum szintjén való megélhetés. Ez minden háztartáskategóriára vonatkozóan érvényes, de különösen a több gyerekekkel bírókra. (Itt érdemes kitérni arra az anomáliára is, hogy ugyan a Cseréhát aprófalvairól van szó, az élelmiszer mégis drágább, mint a városokban. Mint arról már írtunk, a házak nagy része vagy nem rendelkezik mezőgazdasági termelési infrastruktúrával, vagy csak egyszerűen nem folytatnak ilyen tevékenységet az itt lakók. Ebből adódik az a furcsa helyzet, hogy a falvakban élők jelentős felárral jutnak hozzá mind a hús-, mind a zöldség-gyümölcs termékekhez, az alapszükségletnek számító kenyérről, tejről nem is beszélve. A transzferköltségek a magasabb áraknak csak egy részét magyarázzák, a monopolhelyzetben levő kiskereskedők, áruházláncok áraiban a kiszolgáltatottság itt is tetten érhető.)

A kiadások következő, nagyobb csoportja a lakásfenntartási költségeket foglalja magába, elsősorban a házak rezsiköltségeit. Ennél a tételnél szintén azt tudjuk elmondani, hogy arányaiban megegyezik az átlagos háztartások kiadás-arányaival, nominálisan azonban annak kevesebb mint felét teszik ki. Ez különösen annak a fényében szomorú, hogy rossz állapotú, szigetelés nélküli házakról van szó, melyeknek a fűtésére azért nem költenek többet, mert nincs miből.

Arányaiban magasabb a roma háztartások élvezeti és ruházati cikkek-re fordított kiadása – az előbbi a szegénykultúra klasszikusnak mondható velejárója.

Nagyon szembeötlő a közlekedési és hírközlési költségekben mutatkozó eltérés, ami az átlagos 21 százaléknyi kiadással szemben mindössze 6 százalék a roma családok esetében. Ez egy újfajta röghözkötöttséget jelez: a klasszikusnak számító havi egy utazás itt csupán a munkaügyi központban való, kötelező jelentkezéssel azonos. Válaszóinknak nincs arra pénzük, hogy elhagyják településüket, társadalmi bezártságuk nagyon erős földrajzi megkötöttséggel párosul. Ez a megállapítás még akkor is igaz, ha a Tárki adatai alapján a 6-7 százaléknyi közlekedési kiadás az „átlagos” – ez esetben valószínűleg kategorizációs problémáról van szó. A módszertani megfontolásokon túl azonban marad a havi egy, maximum két alkalommal jellemezhető utazás a munkaügyi központ kirendeltségébe.

2. táblázat: A háztartások kiadásainak szerkezete a KSH, a Tárki, valamint a saját adatfelvétel eredményei alapján

Megnevezés	KSH %	Tárki % (átlag)	Tárki % (átlag az alsó ötödre)	BAZ adatok %
Élelmiszerek	23	35	28	38
Élvezeti cikkek	5	4	8	9
Ruházkodás	5	5	5	9
Lakásfenntartás	19	25	20	20
Háztartásvitel, lakásfelszerelés	5	2	4	0
Egészségügy, testápolás	6	5	4	4
Közlekedés, hírközlés	21	6	7	6
Művelődés, üdülés, szórakozás	8	2	5	0
Egyéb személyes célú kiadás	3	8	8	9
Lakásberuházás	5	4	11	3
Összes kiadás/fő	64 127 Ft	60 360 Ft	45 737 Ft	28 644 Ft
Összes kiadás/háztartás	166 730 Ft	131 448 Ft		132 400 Ft

1. A KSH 2007 adat átlagos háztartáslétszámmal (2,6) való felszorozása
2. Tárki Háztartásmonitor 2007 adat

4. A pénzügyi krízis formái, az uzsorajelenség „keresleti oldala”

A háztartásgazdálkodás egy következő, nagyon fontos adatát akkor kapjuk meg, ha a bevételi és a kiadási oldalakat összehasonlítjuk egymással. Az egyik legfontosabb eredmény a roma háztartásokat jellemző havi deficit általánossága és mértéke volt. A vizsgálatba bevont háztartások szinte mindegyikének magasabbak voltak a havi kiadásai, mint a bevételek: a deficit 30–100 ezer forint között szóródott.

Bár több tanulmány, elemzés is foglalkozott már azzal a csodával, hogy miként tud(na) egy család megélni évek óta szinte kizárólag szociális transzferekből, mi mégis felhívnánk a figyelmet arra a gazdasági abszurditásra, amely a megkérdezett családok bevételeinek és kiadásainak folyamatos különbségével jellemezhető. Az interjúk során persze megfogalmazódott bennünk, hogy az adatok akár pontatlanok is lehetnek: ha a valóban folyamatos, havi több tízezres deficit jellemzi a háztartások gazdálkodását, akkor még az uzsora nélkül is többszázszoros teljes adósságállományt halmoztak volna fel. Erről azonban adatközlőink nem tettek említést. Tartozásaik csak ritkán lépték túl a százezer forintos küszöböt (ebben az esetben sem a „tőketartozás”, hanem a kamatos pénz uzsorakamat része teszi ki a tartozás zömét), fogyasztási (személyi) hitellel kapcsolatos kereskedelmi banki tartozásról pedig összesen egy-két személy beszélt. Korábban már volt arról szó, hogy adataink miként torzíthatnak, ami természetesen előfordulhat a feketemunka bevallásakor is. Ugyanakkor nem tűnik reálisnak, ha a teljes családi gazdálkodási deficitet a feketemunkából származó jövedelemmel akarnánk betömni. Igaz, pontos statisztikai adatokkal nem rendelkezünk, de azt tudjuk, hogy messze nem minden munkanélküli jut rendszeres és ilyen összegű, be

nem vallott jövedelemhez. Ugyancsak kérdéses lehet a kiadási adatok pontossága. A legtöbb család nem vezet nyilvántartást a napi, illetve havi kiadásairól, ugyanakkor néhány „alapadatot” így is biztosnak lehet tekinteni. A havonta nem változó közüzemi és egyéb szolgáltatási költségek (vízdíj, szemétszállítás, tv-szolgáltatás, busz- vagy vonatjegy) biztosnak tekinthetők, akárcsak a fűtésre fordított pénz. (Azt mindenki tudja, hogy mennyi fát hozatott a téltre, a tűzifa ára is többnyire stabil a térségben, de legalábbis települési szinten.) A szoftnak tekinthető adatok leginkább az élelmiszerre és a ruházkodásra vonatkoznak. Ugyanakkor azt is láttuk, hogy az élelmiszerre fordított, „bevallott” összeg is csak egy része a létminimumhoz szükségesnek, vagyis az sem képzelhető el, hogy annál az összegnél a havi deficitel kevesebbet költsenek. Vagyis a nagyságrendileg jól mért havi háztartási szintű hiányokat valahonnan fedezni kell. Ez mindenképpen valamilyen kölcsönt jelent, akár kamatos pénzt, akár hitelintézetit, akár ún. providentest¹³.

A vizsgálat során nem kaptunk egyértelmű választ arra vonatkozóan, hogyan tudják ezt a deficitet finanszírozni, felhalmozódását megakadályozni. Krízishelyzetben az uzsora maximum havi pár tízezer forint erejéig jelenthet megoldást, de ez a következő hónapban (hetekben) értelemszerűen aránytalanul tovább növeli a háztartási kiadást, így azt mondhatjuk, hogy a vizsgálat nem hozott racionális magyarázatot a problémára.

Mint utaltunk rá, a válaszadók nagy többsége nincs pontosan tisztában a saját, pontos havi kiadásaival (a bevételek tekintetében nincs meg ez a pontatlansági tényező, hiszen a kérdőíves vizsgálatok is kizárták a nagyságrendileg magasabb bevétel lehetőségét). Ugyanígy problémát jelent, hogy a kiadások közül hiányzik egy, sajnos a családok tetemes részét sújtó tétel: a különféle szabálysértési bírságok összege. A többnyire falopás¹⁴, esetleg közlekedési szabálysértés miatt kirótt bírságok több tízezer forintra rúgnak. Bár erre kaphatnak részletfizetési haladékot, de tekintve az egyébként is deficitese háztartási költségvetést, ezek nagyon megterhelik a családok gazdálkodását.

A vizsgálat során is szembesültünk azzal a ténnyel, hogy nagyon nehéz definiálni a krízishelyzetet a megkérdezett családokban, mivel szinte folyamatosan krízishelyzetben élnek. Még azokban a családokban (háztartásokban) is, ahol nem tartoznak az uzsorásoknak, a bevételek messze elmaradnak attól, hogy fedezzék az alapszintű, létfenntartást biztosító

13 A Provident a maga hitelkondícióival és működési módjával különbözik a hagyományos kereskedelmi bankoktól, így külön megkérdeztük, vettek-e föl a kérdezettek hitelt innen. Bár többen is jelezték, hogy vagy a múltban, vagy éppen most kliensei a pénztézetnek, de ez sem jelent általánosan elérhető forrást a deficit finanszírozásában. Fontos megjegyezni, hogy bár a Provident tevékenységéről pontos ismeretei vannak a kérdezetteknek, ez a lehetőség már csak azért sem jelenthet alternatívát az illegális uzsoratevékenységhez képest, mert több faluban is jelezték: a Provident már nem helyez ki hitelt a „cigánysoron”, azaz a Provident hitelbírálati eljárása is kockázatkerülőbb lett, valószínűleg az átlagosnál magasabb bukási kockázat miatt.

14 A fókuszcsoporthoz tartozók során felmerült, hogy a fűtési költség valójában alacsonyabb lehet az eltűntelt fa értékénél, mivel többen is bevallották, hogy kénytelenek illegálisan beszerezni a tüzelőt. Ugyanakkor a falopásért kirótt bírságok összege ezt a „megtakarítást” többé-kevésbé eltünteti.

kiadásokat. Így családnagyságtól, fogyasztásszerkezettől, rendkívüli kiadásoktól függően minden hónapban bekövetkezik a pénzügyi krízis, ami a fogyasztás radikális csökkentését vonja maga után. Ez nem azt jelenti, hogy vállalható minimumra szorítják a kiadásokat, hanem azt, hogy a táplálkozás, ruházkodás, fűtés esetében a lehetőségek már az egészséget kockáztató mérték alá csökkennek. A családok stratégiája nagyjából megegyező: „Visszafogom a kiadást, kamatos pénzt veszek fel. Visszakérem és adom tovább, annak, akinek tartozok. Gomba, falopás és a fa továbbadása.” Az uzsorások számára tehát nem szükséges mindenképpen valamiféle rendkívüli krízishelyzet, hiszen majd’ mindenki rászorul a hó végén, vagy akár már hamarabb is a kölcsöneikre. Ugyanakkor nem volt olyan válaszadó, aki az állandónak mondható háztartási büdzsé-deficit miatt vett volna fel kamatos pénzt. Szinte minden esetben valamilyen speciális krízishelyzet folyományaként kerül erre sor: gyerekek betegségei, családi tragédiák és események is megjelentek a kamatos pénz felvételének okaként. Ez utóbbiak esetében a temetés és a kórházi kezelés volt a leggyakoribb ok, de egy válaszadó a férj börtönbe kerülését is említette. Ha temetésre kerül sor, a pap gyakran csak akkor hajlandó egyházi temetést szolgáltatni, ha a család befizeti az addig elmaradt egyházadót (válaszadói említés: 12 000 forint). A kórházi kezelés esetében főként az egyébként nem utazó család hirtelen megnövekedő útiköltsége jelenti a fedezet nélküli tételt, de a gyógyszerek kiváltása is lehet az uzsorakölcsön felvételének oka. (Több válaszoló állította, hogy képtelen a krónikus betegségére felírt gyógyszerek kiváltására.) A rendkívüli kiadások közt nem szerepelt azonban a korábban valóban kalkulálható kiadásfajta, így nem találkoztunk keresztelőre, esküvőre vagy gyerekek iskoláztatására felvett kölcsönrel.

Mint ahogy az első típusú, „rendszeres krízishelyzet” esetében, úgy a váratlan válság esetében sem számíthatnak a háztartások más forrásra, mint az elég bizonytalan, az önkormányzat által folyósított, rendkívüli szociális segélyre, vagy az uzsorakölcsönre. Minden csoportban szóba került a családi-baráti kölcsön lehetősége, de ennek akadályát jelenti, hogy az érintett települések szinte teljes társadalma – így maguk a rokonok, barátok is – hasonlóan rossz anyagi helyzetben vannak, így jelentősebb összegű kölcsön nyújtására nem képesek.

Mindenesetre arra a kérdésre, hogy mit tennének, ha kétszázezer forint szabad felhasználású forráshoz (nem hitelhez) jutnának, a kérdezettek második legnépszerűbb válasza az volt, hogy a rokonoknak, barátoknak adnának belőle, hogy ők is rendezhessék tartozásukat. A fentiek után nem meglepő, hogy egyetlen háztartás esetében sem találkoztunk a megtakarítás bármiféle formájával sem.

A megtakarítás hiánya mellett a pénzügyi tervezés szinte teljes hiánya, esetleg nagyon rövid távú kalkulációk léte jellemzi a háztartásokat. Mivel a biztosan kalkulálható háztartási jövedelmeket szinte kizárólag a szociális transferek teszik ki, amelyek azonban nem elegendőek a háztartási kiadások fedezésére, a tervezésre legfeljebb az alkalmi munkát biztosító hónapokban, vagy azokban a szerencsésebb időszakokban nyílna lehetőség, amikor – közhasznú foglalkoztatás keretében – kereső van a családban. Megjegyzendő azonban, hogy egy háromgyerekes család esetében

már ebben az esetben sem éri el a háztartás bevétele a KSH által meghatározott létminimum értékét.

A kutatásban szereplő háztartásokban az egy főre jutó, *átlagos havi bevétel* 23 800 forint, ami alig ötezer forinttal több, mint egy átlagosnak tekinthető család egy főre eső *élelmiszerminimum* értéke. Ilyen kondíciók mellett a pénzügyi tervezés gyakorlatilag csak arra szorítkozhat, hogy a kiadásokat csökkentse – de ez nem jelent egyszersmind optimalizálást is. „Mit csinálok, ha elfogy a pénz? Nem eszem. Megveszem a gyerekeknek a kenyeret, mert az kell, én meg csak cigit veszek, mert anélkül nem bírnam. Ha az van, nem vagyok éhes sem annyira. A gyerek meg kap legalább az iskolában enni. Van, hogy nem eszem két napig.”

5. Az uzsora működése, az uzsorajelenség „kínálati oldala”

„Mennek az autóval a falu főutcáján és kiszólnak, hogy kell-e pénz. Mindig tudják, valahogy érzik, hogy kinek kell, ki van megszorulva. És persze, hogy azt mondja az ember, hogy kell.”

Az előző részben bemutattuk, hogy az uzsora áldozatai (azaz a cserhádi aprófalvak háztartásainak zöme) szinte folyamatos pénzügyi krízisben vannak, így az uzsorások piaca gyakorlatilag korlátlan. A „piac” keresletének gyakorlatilag főként az áldozatok visszafizetési képessége (vagy értékesnek tekinthető ingatlanjaik, ingóságaik megléte) szab korlátot. Mielőtt az uzsora működését bemutatnánk, szükséges tennünk némi fogalmi, kategorizációs distinkciót.

Túlságosan is egyszerűsítő lenne az a magyarázat, amely szerint a szegénységgel jellemezhető élethelyzetben élő egyének, családok automatikusan kamatos pénzeket vesznek fel, ezáltal még tovább nehezítve későbbi anyagi helyzetüket. Már maga a kategória – „szegények” – is túlságosan általános, fontos részleteket takar el, ezért nagyon is érdemes további csoportokra bontani. Egy 2008 nyarán lezajlott kutatás keretében¹⁵ arra kértük válaszadóinkat, hogy – a saját maguk által – szegénynek minősített közösségeiken belül csoportosítsák a közösségek tagjait, gazdasági aktivitás, jövedelmi helyzet, pénzügyi forrásokhoz való hozzáférés szerint. Az így kapott társadalmi hierarchia meglehetősen nagy egyezést mutatott, a településtípustól, földrajzi területtől függetlenül.

3. táblázat *Társadalmi ön-kategorizáció a roma közösségeken belül*

	Város (%)	Falu (%)
Vállalkozók	5	5
Kisvállalkozók, piacozók	5-10	1-2
Dolgozók, foglalkoztatottak	10	1-2
Aktív, motivált szegények	30	40
Passzív, motiválatlan szegények	40	50
Hajléktalanok	5	–

¹⁵ Financial market segmentation among the Roma communities in Hungary, OSI-MFC–Autonómia Alapítvány. Kézirat, jelenleg feldolgozás alatt.

A kapott társadalmi kategóriák természetesen nem statikusak, a legmeghatározóbb különbség a gazdasági aktivitás mentén húzódik – ez alapján dől el, hogy ki éppen melyik kategóriába tartozik. Külső pénzügyi források szinte minden csoport számára elérhetőek valamilyen módon, hol hivatalos, hol kevésbé hivatalos formában. A pénzügyi források közé tartoznak a különböző magánkölcsonök, így az uzsora is. Nagyon leegyszerűsítve azt lehetne mondani, hogy különbség van egyrészt a különböző uzsorakölcsonök között (futamidő, kamat, összeg tekintetében); illetve az uzsorakölcson felhasználását tekintve is (kis összegű krízishitel, átmeneti, de betervezett, és így visszafizethető kölcson stb.). Mindezt egy sok visszacsatolással rendelkező folyamatként érdemes elképzelni. Az általunk vizsgált uzsorakölcson, kamatos pénzt elsősorban a passzív és motiválatlan csoport tagjai veszik fel. A felvett kölcsonök teljes, időre teljesített törlesztése vagy eleve reménytelen, vagy automatikusan újabb kölcsonök felvételéhez vezet, és mindezt a kölcsonadók is bekalkulálják. Ebben az esetben nem egyszerű kölcsonról van szó: a kliensek hosszú távú pénzügyi kiszolgáltatottsága és egyfajta függőségi viszony kialakulása szerves része a folyamatnak. Minden külső pénzforsás megszerzése lehet egy adott megélhetési, túlélési stratégia része, vagy akár egyfajta közösségen belüli redisztribúciós és reciprocitási rendszer alapja. Fontosnak tartjuk hangsúlyozni, hogy sok esetben ezt a funkciót is ténylegesen betöltheti a kamatos pénz, de az általunk vizsgált változata nem ezt szolgálja, hanem kiszolgáltatottságra épül és egyoldalú függőséghez, ennek maximális kihasználáshoz kapcsolódik.

A következőkben ennek a típusú uzsorahitelnek a működését próbáljuk bemutatni.

A kamatos pénz elfogadása röviden a következő folyamatot jelenti: a rászorult család kölcsonöt kér, melynek összegét *nagyon rövid határidőre* kell megadnia. Jellemzően 1-2 hónapos futamidejű kölcsonokról van szó, a futamidő leginkább a kölcson nagyságától függ. Az ügyletet *írásban nem rögzítik*, nincs szerződés, hiszen a résztvevők pontosan tudják a részleteket. A visszafizetéskor 50-100% kamatot kell fizetni a kölcson után. A standard banki terminológia – tőke, kamat, fedezet – természetesen szóba sem kerül. Sem az uzsorások, sem a hitelezettek nem számolnak éves kamatot, egyszerűen a felvett hitel és a visszafizetendő összegek kerülnek szóba. A visszafizetés *nem önkéntes*, vagyis a kockázatminimalizálásra törekednek a hitelezők: minden hónapban, segélyosztáskor megjelennek az uzsorások (leginkább a postánál), s a kamatos pénzesek havi első részletét az uzsorásoknak fizetik ki az adósok. A tartozást minden esetben vissza kell fizetni, s ha az előre megbeszélte időpontra ez nem sikerül, akkor a hitelező *a további hónapokra újabb kamatokat számolnak fel*. Általánosnak mondható, hogy valamennyit mindenképpen kell fizetni minden hónapban, de amennyiben ez nem a pontos összeg, akkor az adós egy hosszú, egyre követhetlenebb és reménytelenebb adósságspirálba kerül. Többen említették válaszadóink közül, hogy a gyerekek betegsége miatt kellett felvenni kamatos pénzt, amiből csak több év alatt, nagyon kemény spórolás és nélkülözés eredményeként tudtak kikeveredni.

Az adott településeken a szegénységben élő roma lakosok körülbelül

20 százaléka szorul rá arra, hogy kamatos pénzt vegyen föl. Nem statisztikai érvényességgel, de azt mondhatjuk, hogy minél magasabb egy adott településen a romák aránya, annál nagyobb arányban szorulnak kamatos pénzre, és ezzel arányosan magasabb a helyi uzsorások száma is. Az inkább csak a szabályt erősítő kivételként fordul elő, hogy egy háztartás több uzsorásnak is tartozik, és az uzsorások is kerülnek az effajta helyzeteket. Bár a kérdezettek hangsúlyozták, hogy elő szokott fordulni összetűzéshez vezető konfliktus az egyes uzsorások (és uzsorás családok) közt, de inkább az jellemzi a helyzetet, hogy nem veszik el egymás ügyfélkörét. Sőt, mindegyikük pontosan tudja, hogy melyik család melyik uzsorásnak az ügyfele, és nem adnak pénzt a másik ügyfelének. Olyan azonban előfordulhat – bár ezt csak egy faluban említették –, hogy ha egy alacsonyabb kamattal (30–50%) dolgozó uzsorásnál valaki nem teljesíti a visszafizetést, akkor már csak a száz százalékkal kölcsönző uzsorástól kaphat pénzt. Az egyik uzsorás a másiktól tehát csak akkor vesz át ügyfelet, ha valaki nem fizetett rendesen. Így a másik uzsorástól kapott összegből talán vissza lehet fizetni az elsőnek a tartozást, vagy egy részét, és az ügyféltől megváló uzsorás sem bántózik különösebben, mert már egy kifosztott, teherbíró képességének végéhez ért áldozatot veszít el.

Az uzsorások szinte minden esetben helybéliek, és a kérdezettek szerint romák.¹⁶ Az uzsora nem feltétlenül az egyetlen bevételi forrásuk, bár nyilván az egyik legjelentősebb. Az uzsorások olykor börtönbe kerülnek, az egyéb, erőszakos bűncselekményeik miatt (hiszen a BTK. nem tartalmaz az uzsorára utaló jogállást), az üzlet azonban ilyenkor is megy tovább, mivel a „kockás füzetben” pontosan rögzítve vannak az egyes tételek, hogy ki mennyivel tartozik. Ezekben az esetekben a családtagok veszik át a behajtás feladatát. A kérdezettek szerint még ilyenkor sem szokott előfordulni, hogy egyes uzsorások megsértenék a másik érdekét és rátennék a kezüket az ily módon szabaddá vált ügyfélkörre, mint ahogy az sem, hogy ezen időszak alatt az adósok mentesülnének a fizetés alól.

Az uzsorások tekintélye szinte minden esetben az agresszivitáson, fenyegetésen alapul. Ugyanakkor a fókuszcsoportok összes résztvevőjének egyike sem tudott olyan konkrét esetet említeni, amikor őt is fizikai atrocitás érte volna – jóllehet mintegy 90 százalékuk vagy korábban, vagy jelenleg is tartozik az uzsorásoknak. Olyan történeteket azonban mindenki ismert és említett, amikor valóban tettelegességig fajult az uzsorások tevékenysége. „Éjszaka mentek be a házba és megfenyegették a gyerekeket is. Azt mondták, kinyírják az egész családot, ha nem fizetnek. Azóta el is költözött a család már a faluból.” (Az éjszakai, erőszakos behatolás már itt is elég volt magában, hogy megfélemlítsék az áldozatokat: itt sem történt tettelegesség.) Ugyancsak szinte mindenkinek van a rokonsági, baráti körében olyan, akitől már „hajtottak be erőszakkal”. Az erőszakos akciókat szinte soha nem a helyi uzsorások, hanem az általuk a faluba máshonnan hozott verőemberek követik el. Ezeket a helyiek nem is ismerik, csak azért jönnek, hogy megfenyítsék (közkeletű kifejezéssel: „befenyítsék”) az áldozatokat. A kérdezettek szerint erőszakoskodásra

¹⁶ Mind a fókuszcsoportos, mind a kérdőíves felvételkor a válaszadók túlnyomó többsége roma volt.

csak egy meghatározott összeghatár felett kerülhet sor, s ez körülbelül ötvénezer forint. Ez alatti tartozások esetében megpróbálják kevésbé agresszív úton behajtani a tartozást, de e fölött az adósok már fizikai atrocitásra is számíthatnak. Az agresszivitásnak, a fenyegetésnek nem kell mindenáron megjelennie, bőven elég az a fajta pszichikai nyomás is, hogy amennyiben nem fizetnek, akkor a következő alkalommal nem juthatnak hozzá ehhez a pénzhez. A kliensek többsége ezt sem meri megkockáztatni, hiszen pontosan tudja, hogy a rászorultság életük velejárója. Ha egy uzorásnak ugyanakkor nincs meg ez az erőszakra (pontosabban az erőszakra hivatkozó fenyegetésre) épülő tekintélye, arra a sorsra juthat, mint egyik válaszadónk. Ő kamatra akart kihelyezni pénzt, követve a faluban működő többi uzorás példáját, de egyrészt nem az abban a faluban általános, 100 százalékos kamatra, hanem ötvenre, és még ráadásul nem is volt következetes a pénz behajtásában. Ezt követően már „ügyfelei” nem hitték el, hogy ő maga, vagy felbérelt emberei képesek lennének erőszakkal visszakövetelni a pénzt, így nem is fizették neki vissza. Ez „üzleti” tevékenységének végéhez is vezetett.

Az áldozatok minden esetben fizetnek. Ha ezt nem tudják megtenni, akkor a házukat veszik el az uzorások. Itt azonban fontos megemlíteni, hogy olykor valószínűleg eleve már nem is annyira a tőketartozás és az irreálisan magas, rárakódott kamattartozás beszedése a fő cél, hanem inkább az *ingatlan vagy az ingóságok elvétele*. Válaszadónk szerint az uzorások a pénz visszafizetésekor arra törekcszenek, hogy ne fizessék vissza nekik az egész tartozást, hanem annak egy része (pár tízezer forint) maradjon a kölcsönfelvevőnél. „Felvettem tízezret, azt fizetem már három éve.” Ez logikus is az uzorás oldaláról, hiszen lehetőséget biztosít arra, hogy újabb összeget szedjen be tőle a következő hónapban – adósságcspapdában tartva így az áldozatot. Volt olyan válaszadó, aki arról számolt be, hogy az uzorás akkor is elment a pénzbeszedés napján az áldozathoz, és pénzt követelt tőle, amikor az történetesen nem tartozott neki, mert hiszen az előző hónapban sikerült kifizetnie a tartozást. Korántsem működik tehát mindig pontosan az uzorás-rendszer: ha az uzorásnak pénz kell, akkor a szabályok felrúgásával is elveszi azt az áldozattól. „Nem lehet belőle kikerülni. Fizetni kell, amíg élünk.”

Az uzorás egyfelől gyakorlatilag bárkinek ad kölcsön, hiszen szinte mindenki, minden háztartás rendelkezik valamekkora, a szociális transzferekből származó jövedelemmel. Másfelől azonban valamilyen szinten ismernie kell a klienst, vagy legalább a szomszédait, ismerőseit, rokonait. Olyan esetről nem hallottunk, hogy egy uzorás úgymond előszúrta volna a hitelt felvenni akarókat, vagy bármilyen feltételt támasztott volna a hitellel kapcsolatosan. Ugyanakkor természetesen azt ellenőrzik az uzorások is, hogy milyen fedezetet tud felajánlani az adós. Ez általában a szociális transzferek összege, ami kérdezetteink közt átlagosan 80–90 ezer forint havonta, háztartásonként. Az uzorásnak pontosan tisztában kell lennie ezzel, mert ez a nagyságrend határozza meg a kölcsönfelvevők teherbíró képességét is. Vagyis ha a háztartások bevételeinek nagy része törlesztendő lenne, akkor még a kölcsönfelvevő erős szándéka mellett sem lenne esély a visszafizetésre. Ezt a résztvevői válaszok is megerősítették: az uzorakölcsönként felvehető összeget 10–60 ezer forint között

MAGYAR VALÓSÁG

jelölték meg. A következő táblázat a bár nagyon egyszerű, exponenciális függvényszámításon alapul, mégis a sokkolóan magas havi adósságokat mutatja (4. táblázat):

4. táblázat Az uzsorakölcsön kamatszámítása (forint)

Induló összeg	Hónapok vége						
	1.	2.	3.	4.	5.	6.	12.
10 000	20 000	40 000	80 000	160 000	320 000	640 000	40 960 000
20 000	40 000	80 000	160 000	320 000	640 000	1 280 000	81 920 000
50 000	100 000	200 000	400 000	800 000	1 600 000	3 200 000	204 800 000

Mint látható, a legkisebb, tízezer forintos kölcsön esetében is legfeljebb a harmadik hónapig van reális esélye az adósnak, hogy kiszálljon az adósságszapsdából. Ha eddig nem sikerül visszafizetni a tartozást, akkor ezután – figyelembe véve a háztartási bevételek nagyságát – már nemigen fog tudni az adós megszabadulni a hitelezőitől.

A valóság természetesen a legritkábban modellezhető tiszta matematikai függvényekkel, így van ez ebben az esetben is. A gyakoribb eset ugyanis az, hogy az előző havi kölcsönt az ügyfél törleszti az adott hónapban, de lévén alapesetben is deficitese a háztartás büdzséje, ezért újra rászorul a hitelre. Könnyen belátható: még ha nem is egy exponenciális növekedéssel, de ahhoz hasonló ütemben és mértékben növekszik az adósság.

Itt nem számít igazán a hitelgénylővel kapcsolatos kockázat (az egyedüli kockázatot talán annak elhalálozása jelentené, ha az uzsorások nem követelnék aztán a családtól a tartozást), nincs hitelgénylési eljárás. Az egész hitelnnyújtás az áldozat majdnem teljes bevételeinek elvételét célozza, így a kamatszámítás is ennek megfelelően működik. Akármennyire is abszurd, a törlesztés olyan járadékká válik, amit kizárólag az adósságtörlesztő havi rendszerességű szociális transzfereinek a mértéke határoz meg. Amennyiben banki terminusokra próbálnánk lefordítani az uzsorahitel szabályait, a legszolidabb változat esetében is 1000% (!) feletti éves kamatot kapnánk. (Ugyan válaszadóink közül senki nem említette, hogy ő maga lenne érintve ilyen eljárásban, de másokról tudnak, ahol az uzsorás rendelkezik az adós háztartás azon bankkártyájával, amire a szociális transzfereket kapják. Ez esetben az adós család minden hónapban arra kényszerül, hogy hitelezőjétől újabb kölcsönt kérjen, amely nyilván alacsonyabb lesz, mint a szociális transzferek összessége. Az ilyen csapdahelyzetből csak egy módon lehet menekülni: minden ingó és ingatlan vagyont hátrahagyva – értsd: a hitelezőre íratva – valahol új életet kezdeni. Jellemző, hogy az ilyen típusú döntéseket nem feltétlenül az adósok hozzák meg, hanem sokkal inkább az uzsorások kényszerítik ki.)

Érdeemes megnézni ezután, mi jellemzi az uzsorások bevételi oldalát. Ha feltételezzük, hogy egy-egy uzsorás hús ügyféllel rendelkezik, és minden ügyfél időben fizet, valamint a kiadott hitelek összege eltérő, akkor a következő eredményekhez jutunk (5. táblázat).

5. táblázat Az uzsorások bevételei (forint)

Hitel/ügyfél	Tőkeigény	Bevétel		Ügyletszám
		30% havi kamat	100% havi kamat	
10 000	100 000	130 000	200 000	10
20 000	100 000	130 000	200 000	5
50 000	250 000	325 000	500 000	5
Teljes	450 000	585 000	900 000	20
Haszon		135 000	450 000	

A harminc százalékot alkalmazó uzsorás kevesebb mint félmilliós tőkebefektetés mellett 130 000 forintos havi bevételhez jut. Ez az összeg a vizsgált településeken akkora havi nettó bevétel, amire legális munkavégzés keretében semmiképpen nem tehetnének szert. Természetesen a megváltozott szorzó mellett ez nagyobb mértékben igaz a magasabb, ugyanakkor szokványosabb, 100 százalékos kamatot alkalmazókra. Ez a számítás azonban azt a helyzetet veszi alapul, amikor az ügyfelek időben fizetnek. Bár, mint korábban már említettük, az uzsorások számára az a jövedelmezőbb, ha az ügyfelek nem tudnak időben fizetni, mert ezzel nemcsak a kamat összege növekszik meg irreális mértékben, hanem további tőkekihelyezés nélkül formálnak igényt további törlesztésekre (vagy ingó- illetve ingatlanvagyonra). Ha az ügyfelek nem tudnak időben fizetni, akkor az uzsorások bevétele is másként alakul (6. táblázat).

6. táblázat Az uzsorások bevételei nem időben fizető ügyfelek esetében (forint)

Hitel/ ügyfél	Tőke- igény	Bevétel 1. hónap		Bevétel 2. hónap		Ügyletszám	
		30% havi kamata	100% havi kamata	30% havi kamata	100% havi kamata	Időben fizetve	Késő
10 000	100 000	80 000	150 000	65 000	100 000	5	5
20 000	100 000	96 000	200 000	52 000	80 000	3	2
50 000	250 000	160 000	500 000	195 000	300 000	2	3
Teljes	450 000	336 000	850 000	312 000	480 000	10	10
Havi haszon		-114 000	400 000	312 000	480 000		
Teljes haszon				198 000	880 000		

Hasonló, húsz fős ügyfélkörrel számolva, s feltételezve, hogy az ügyfélkör mintegy fele késik egy hónapot a visszafizetéssel, azt látjuk, hogy változatlan tőkeigény mellett a bevétel jelentősen megugrik – sőt, a tőkeigény az első hónaptól virtuálissá válik, hiszen az adós feltehetően már az első egy-két hónapban visszafizeti a tőketartozásnak megfelelő összeget, ezt követően csak a folyamatosan fennmaradó (vagy még akár növekvő) kamattartozást fizeti.

Az adósság behajtásának kizárólagos módja, hogy az uzsorás a kifizetés helyszínén jelenik meg, és olykor a szociális juttatás teljes összegét elveszi az áldozatától. Ezt rendszerint – mint ahogy a tartozást – rögzíti a „kockás füzetében”. A „normál” behajtáshoz nem társul erőszakos cselekmény, az a falu hétköznapi (pontosabban: kifizetésnap) életéhez tar-

tozik. A postán (ahol a kifizetés zajlik), a polgármesteri hivatalban, mindenütt pontosan tudják és látják, hogy kik és hogyan végzik a pénz begyűjtését. A helyi rendőröknek (körzeti megbízottaknak) is pontos információjuk van az uzsorások kilétéről, de nincs lehetőségük az eljárásra, hiszen nem volt olyan atrocitás, melynek alapján felléphetnének. (Sőt, néhány kérdezett szerint a rendőrök nem is mernének szembeszállni az uzsorásokkal, mert azok a rendőrrel szembeni erőszaktól sem riadnának vissza.)

Találtunk olyan falut, ahol az önkormányzat már napirendjére tűzte az uzsora kérdését, és olyat is, ahol a polgármester természetben adott támogatással (tűzifa) próbálta az uzsorára vonatkozó igényt mérsékelni.

Az uzsorásokkal, ha nem is váltak a helyi közösség megbecsült tagjaivá, a helyiek megtanultak együttélni: „Kedvükbe kell járni, ápolni a jó kapcsolatot, de nem veszem emberszámba őket.” „Utálok őket, mert rájuk vagyok utalva.” De említettek olyan uzsorást is egy kis faluban, akiről a falu pontosan tudta, mivel foglalkozik, de aki mégis a falu – ezen belül is a többségi társadalom – megbecsült tagja lehetett. Mint ahogyan arra is hallottunk példát, hogy a helyi képviselőtestület több tagja is hitelezőként szerepel a kamatos pénz körforgásában.

Egy helyszínen hallottunk arról, hogy a helyi boltos úgy ad hitelbe, hogy a fizetéskor többet kell fizetni, mint a termék hivatalos ára. „Ha veszek tíz doboz cigit, akkor tizenkettőt fizetek majd ki.” De egyébként inkább az jellemző, hogy a boltosok felár nélkül adnak hitelbe a megszorultaknak. Ugyanez jellemzi a kocsmák működését is. Inkább feltevésenként, semmint mért és bizonyított tényén tudjuk azt állítani, hogy az uzsora egyre inkább kiszorítja a bolti, kocsmái hitelezést. Az adósoktól az uzsorások már a kifizetés pillanatában elveszik a törlesztést, így tulajdonképpen nem marad arra pénz, hogy az egyéb törlesztésekkor plusz pénzt fizessenek.

Szintén csak becslés szintjén, de érdemes említést tennünk arról, hogy mekkora nagyságrendet is jelent a kamatos pénz a Csereháton. Kérdőíves felvételünk adatai szerint a Cserehát falvaiban a háztartások 39 százaléka roma – ez az arány az általunk vizsgált 30 településen mintegy 2000 családot jelent. Amennyiben elfogadjuk válaszadóink 20–50 százalékos becslését arra nézve, hogy hányan is szorulnak rá erre a hitelre településenként, durván 4–500 családot kapunk eredményként. (Itt szintén hangsúlyozzuk, hogy a térség városai nem szerepelnek a mintánkban.) Szorozzuk fel ezt a számot az általunk mért havi háztartási deficitek alsó és felső összegével, és így havi 12 és 75 millió forint közötti összeget kapunk. Valószínűleg utóbbi összeg áll közelebb a valósághoz. Mindezek alapján becslésünk szerint Borsod-Abaúj-Zemplén megyében havi többszáz millió forint azt, ami uzsorakölcsönként működik.

6. Roma történet-e a kamatos pénz?

Az uzsora kapcsán nem lehet megkerülni azt a kérdést: vajon ez a típusú pénzügyi kiszolgáltatottság és az ezzel való visszaélés csak és kizárólag a romákra jellemző-e? A napi publicisztika szintjén folyamatosan talál-

kozunk erre utaló véleményekkel, melyekben a téma egyrészt mint a szegénységük egyik legfőbb oka jelenik meg, másrészt mint a cigányok cigányok által gyakorolt kizsákmányolásának szimbolikus esete.

Kutatásunk alapján azt mondhatjuk, hogy alapvetően romák érintettek a kamatos pénzben, de nem kizárólagosan. Mind az uzsorások, mind a kamatos pénzt felvevők között találunk többségi parasztokat is, de túlnyomórészt romákkal találkozunk, mindkét oldalon. Találtunk olyan esetet, amikor roma uzsorás ad hitelt nem roma klienseknek, kicsi, stabil és fix klienskört fenntartva. Ugyanakkor olyan esetről is hallottunk, amikor a többségi önkormányzati képviselő ad kamatos pénzt a roma ügyfeleknek. Ezek azonban inkább csak a kivételt erősítő szabályok, s kevésbé szerencsés azt mondani, hogy a kamatos pénz „színvak”. A fókusz csoportos vizsgálatokban szinte minden esetben roma uzsorásokról számoltak be válaszadóink, amit elsősorban azzal indokoltak, hogy „paraszt” (a szó náluk a többségieket fedi) nem adna nekik kölcsön. Statisztikailag is érvényes adatokkal nem rendelkezünk minderről, ugyanakkor érdemes elgondolkodni azon, hogy mindez miért alakult ki, miért a romák érintettek leginkább az ilyen típusú pénzügyi kiszolgáltatottságban.

A válasz egyrészt következik a tanulmány bevezetőjében jelzett helyzetből: a szegényeken belül a romáké a legkiszolgáltatottabb csoport, akiknél a családi-baráti háttér nem nyújt olyan támaszt, amelyre végső esetben pénzügyileg is tudnának hagyatkozni. A formális pénzintézetek sem nyújtanak számukra olyan szolgáltatásokat, melyekkel a tartós szegénységből ki lehetne őket segíteni. Folyamatos pénzügyi krízisben vannak, melyben a kamatos pénz az egyetlen elérhető forrás. Feltételezésként tudjuk megfogalmazni, hogy a hasonló helyzetben élő, többségi emberek nagyobb eséllyel rendelkeznek olyan, közeli-távoli családtagokkal, barátokkal, akik rövidebb-hosszabb ideig pénzzel is ki tudják őket segíteni. Ezenkívül a pénzintézmények nem ab ovo utasítják őket el.

Szintén feltételezés, hogy a roma uzsorás számára, amennyiben nem egy viszonylag kicsi, stabil, általa jól ismert ügyfélkörrel rendelkezik, a kliens romasága egyfajta fedezetet is jelent. Főként mert a családon, rokonságon keresztül elérhető, kiszolgáltatottsága pedig nem teszi valószínűvé, hogy akár a hivatalos intézményekhez fordulna, az ő ellenében.

Egy következő magyarázó ok a szociális transzferek nagysága lehet: egy több gyermekes roma család által „kapható” szociális transzfer-csomag nagysága azt a szintet képviseli, amit érdemes kamatos pénzzel lecsapolni, ezzel szemben egy alacsony nyugdíj valószínűleg nem lenne „piacképes fedezet”. Az uzsora és a szociális transzferek közötti összefüggés egy további okból is érdekes lehet: nemzetközi tapasztalatok alapján azt mondhatjuk, hogy a tágran értelmezett szociális juttatások megcsapolása egy alapvető momentum az uzsorának. Az EU-csatlakozás előtti időszakban elsősorban csehországi és szlovákiai romák kértek menekült státust, több EU-tagállamban. Amíg kérelmeiket elbírálták, a menedékkérőknek járó, adott állambeli szociális támogatásokat, segélyeket kapták – ezekből a legtöbb esetben az anyaországi uzsorásokat fizették ki. Talán nem erőltetett a párhuzam, a hazai szociális támogatásokkal való visszaélésekkel, hiszen ezen „plusz” szociális transzferek jelentős része is az uzsorásoknál köt ki. (Mindez természetesen nem jelenti azt,

hogy maga az uzsorás papíron ne lenne jogosult szociális segélyekre, és hogy ezeket ne venné fel!)

A harmadikként említhető ok a tanulmány elején már szintén említett anómia. Az egy adott közösséget összetartó belső erők, szövetek meggyengültek, akár szét is foszlottak, és semmi nem vette át a helyüket. A roma közösségeket a többségi környezet egyszerre konstruálja és elutasítja. Töbnyire sikertelen integrációjukat a helyi közösségben közhely számba menő előítéletekkel indokolja. A helyi mikrotársadalom gazdasági szerkezetébe – ha még van ilyen – nem tudnak bekapcsolódni a romák, vagy csak nagyon eseti módokon; a szociális szerkezetbe is csak úgy, mint a társadalom eltartottjai. Csonka mikrotársadalmak jönnek létre, rettenetesen szétszakított hierarchikus viszonyokkal. A több nemzedéken keresztül elsajátított magatartásminták használhatatlanná váltak, csak a magukra hagyottság keltette apátia maradt, ami néha kiszámíthatatlan dühbe csap át. Ebből az apatikus helyzetből érthető meg az a „belenyugvás”, ami a hosszú távú eladósodás, teljes anyagi kiszolgáltatottság vállalásához kell.

7. Az uzsora lehetséges kezelése mikrohitel programmal

Mind politikai szinten¹⁷, mind civil oldalról megfogalmazódott annak lehetősége, hogy az uzsora problémájára a mikrohitelzés adhat adekvát választ. Tanulmányunk keretei nem teszik lehetővé a mikrohitelzés, ezen belül is az itt hangsúlyos csoportos hitelzés módszerének részletes tárgyalását. Mindazonáltal nem kerülhetjük meg az eredeti modell érintőleges bemutatását, adaptálásának magyarországi tapasztalatait és az uzsorával kapcsolatos alkalmazhatóságának, kérdéseinek rövid elemzését. Ezt azért is fontosnak is tartjuk, mert szinte mindegyik megnyilatkozást áthatja a mikrohitelzés (annak is a Grameen Bank által alkalmazott) módszere iránti lelkesedés, annak részletes ismertetése és adaptálhatósága mindig figyelmen kívül marad.

A csoportos hitelzés legfontosabb innovatív értéke abban rejlik, hogy Muhammad Yunus nem csupán egy jól működő rendszert talált ki, hanem egy olyan módszert alapított (adaptált a helyi környezetre), amely a helyi problémákra ad adekvát választ. Ebből az következik, hogy bár a csoportos hitel jól bevált Bangladesben és más, azonos problémával küzdő országban, egyáltalán nem szükségszerű, hogy a módszer más társadalmi-gazdasági-kulturális jellemzőkkel bíró országban is sikeresen működjön. A Grameen Bank fő céljai szerint banki szolgáltatást kívánt nyújtani a bankok által egyébként ki nem szolgált rétegeknek, s azok gazdasági önállóságát növelni, kizsákmányolásukat pedig megakadályozni óhajtja.

A bankképtelenség Magyarországon is jellemzője az uzsorával is érintett, hátrányos helyzetű csoportoknak. A magyarországi helyzet eltér a

¹⁷ http://www.europarl.europa.eu/news/public/story_page/01-6-19654-030-01-05-902-20080125STO19645-2008-30-01-2008/default_hu.htm

fejlődő országokétól¹⁸, amennyiben a bankképtelenség más okokra vezethető vissza. Amíg a fejlődő országokban a szegény sorban élő lakosság ingatlanját azért nem lehet fedezetként felhasználni, mert ezekben az országokban a földtulajdon-nyilvántartás nem tartalmazza ezeket a tulajdoni jogokat – fejletlen a nyilvántartási rendszer, vagy hiányzik a regisztráció –, addig idehaza az ingatlanok tulajdonjoga többnyire tisztázott. Ez tehát elvileg nem lehetne akadálya a hitelnyújtásnak. A gondot ezeknek az ingatlanoknak a terhelhetősége – értékük és értékesíthetőségük – jelenti.

A bankképtelenség a kereskedelmi banki értelemben elfogadható fedezet hiánya mellett más okokra is visszavezethető:

- a rendszeres és terhelhető jövedelem hiánya;
- a hiteligénylés adminisztratív részének bonyolultsága;
- rendezetlen korábbi hitelek, rossz adósminősítés;
- a pontosan megfogalmazott hitelfelhasználási cél hiánya.

Ezeknek a problémáknak az együttes kezelésére a mikrohitel, így a csoportos hitel sem képes.

A mikrohitelezés és csoportos hitelezés technikájának megvalósíthatósága már magyarországi példán is tanulmányozható. Az alábbiakban a mikrohitelezés uzsora elleni alkalmazhatóságát a Mikrohitel ZRt. e területen szerzett tapasztalatainak felhasználásával tárgyaljuk.

A magyarországi szóhasználat nem különbözteti meg a mikrohitelezést és a csoportos hitelezést. A csoportos hitelezés a mikrohitelezésnek egy – másutt, főleg a fejlődő országokban elterjedt – módszere. Azonban nem minden mikrohitel program alapul csoportos hitelezési metodikán. Ezt azért is fontos pontosítani, mert a politikusok, szociális szakemberek megnyilatkozásaiól egyértelműen kiderül, hogy a mikrohitelezés uzsora elleni alkalmazhatóságának tárgyalásakor a Grameen Bank által kidolgozott, szolidaritás alapú csoporthitelre gondolnak. Mi a következőkben ezért a csoportos hitellel foglalkozunk.

A csoportos hitel azonban épp azoknak a pénzügyi kríziseknek a kezelésére nem alkalmas, amit a fókuszcsoporthaink során tapasztaltunk. Alkalmazhatóságának jelentős korlátai vannak.

A csoportos hitel a legtöbb országban vállalkozói vagy nem regisztrált keretek közt működő, jövedelem-termelő gazdasági tevékenységek finanszírozására szolgál. Ezek számunkra megdöbbentően alacsony összegű hitelek, amelyek épp az adott országban jellemző, alacsony piacra jutási költségek miatt jelenthetnek valódi segítséget. Fogyasztási célokra, háztartási pénzügyi krízisek kezelésére nem, vagy csak ritkán nyújtanak ilyen hitelt.

A csoportos hitelek esetében csak az utóbbi időben és néhány országban vált elérhetővé a hitellehetőség mellett a betétgyűjtés. A kihelyezett hitelek tőkeigényét szinte minden esetben nemzetközi támogató szervezetek biztosították. Magyarországon a csoportos hitelprogramhoz is PSZÁF-engedély szükséges, melynek megszerzése a HPTv alapján lehetséges. Ugyanígy a betétgyűjtés is engedélyköteles, de tapasztalatunk sze-

18 Hernando de Soto: The Mystery of Capital, Basic Books, NY, 2000

rint jelenleg nincs olyan pénzpiaci szereplő, aki csoportos hitelezéssel kívánna foglalkozni, és már rendelkezik azzal, vagy tervezi, hogy folytatja a betétgyűjtési engedélyért is.

A fókuszcsoport-résztvevők többsége szerepel a KHR-adatbázisban (korábban BAR-lista), azaz banki feketelistára került, nem fizetett tartozás miatt. Bár léteznek idehaza olyan hitel-lehetőségek, amelyek úgy hirdetik magukat, hogy „BAR-listásoknak is elérhető”, egy prudens módon működő, átlátható és – nem utolsó sorban – biztonságos hitelprogram nem teheti meg, hogy ügyfeleit kifejezetten ebből a körből toborozza. Kimondottan veszélyes lenne ez egy olyan konstrukció esetében, amely bármilyen formában állami forrással, vagy állami szerepvállalással valósul meg.

A Mikrohitel ZRt. tapasztalata szerint a hitelvisszafizetés elmaradásának nem kizárólag gazdasági okai vannak. Az érintettek nemcsak a hitel esetleges felvételekor kerültek pénzügyi krízisbe, hanem – főként ha a hitelfelhasználásnak nem jövedelemteremtés a célja – a visszafizetéskor is abban vannak. Az uzsorakölcsön nem tudna működni, ha mögötte nem állna az erőszak vagy az erőszakkal való fenyegetés, illetve paradox módon az a tény, hogy még egy rossz adós is kaphat hitelt. Ha a csoportos hitel visszafizetésére vonatkozó, egyedüli presszionáló tényező a hasonló anyagi helyzetű adósok készítése, akkor szinte minden más háztartási kiadás előnyt fog élvezni ezzel szemben. Az adóstársak közt pedig ahelyett, hogy kialakulna a visszafizetést kikényszerítő nyomás, inkább mindenki felfüggeszti a fizetését: maximalizálva a hasznát – minimalizálva a veszteségét.

E mögött sajnos az a tény is megtalálható, hogy adósaink pontosan tisztában vannak a helyzettel: ha nem fizetnek, az ezt szankcionáló, jogerős bírósági határozat akár évek elteltével fog megszületni, s ha meg is lesz végül a végrehajtást elrendelő határozat, akkor – és épp az uzsora által leginkább sújtott háztartások esetében – már nem lesz mit végrehajtani. Így szinte semmi kockázatnivalójuk nincs a visszafizetés megtagadásával, mert – afféle játékelméleti dilemmaként – pontosan tudják, hogy ha már csak egyvalaki nem fizet a csoportból, akkor további hitelre úgysem számíthatnak.

Ahogy a külföldi szakirodalom is említi¹⁹, a visszafizetési morált illetően mérvadó, hogy mennyire „közeli” az adott hitelszervezet, mennyire érzik magukhoz közelállónak a hitelfelvevők. Az uzsora Magyarországon, mint láttuk, többnyire a roma társadalmat károsítja. Az érintettek számára nemcsak az uzsora jelent sajátos problémát, hanem sajnos az élet számos más területén őket gyakran érő diszkrimináció is, tehát a folyamatosan működő szegregáció. Ennek a jelenségnek egyik megjelenési formája tulajdonképpen a bankképtelenség is, illetőleg az a tény, hogy a hagyományos banki háttérrel a többségi társadalom intézményrendszerének tekintik, olyan intézménynek, melyhez nem kell lojálisnak lenniük, s amellyel szemben nem számít bűnnek vagy szégyennek, ha megszegik a normáit, megsértik a visszafizetésre vonatkozó kötelezettséget.

¹⁹ Market Segmentation Study, MFC, 2007

Mint azt az egyik, a Mikrohitel ZRt. csoportos hitelprogramjáról szóló szakértői jelentés²⁰ megállapítja, a program ún. cash-poor környezetben működött. Ez az értékelők szerint azt jelentette, hogy a vizsgált közösségen belüli tranzakciókat egyfajta virtuális tartozás-követelés jóváírási rendszerben hajtották végre. Egy-egy szolgáltatás (például valaki elviszi a szomszédját a városba az autójával bevásárolni) ellenértékét nem pénzben, hanem ellenszolgáltatással, valamilyen átadott ingósággal stb. ellentételezik. Ennek oka az, hogy – mint azt a kutatás során láttuk is – a kiadásokhoz képest a háztartási bevételek irreálisan alacsonyak. A fókuszcsoportos vizsgálatok és saját terepmunkánk tapasztalatai alapján azonban a helyzet a Csereháton nem jellemezhető a fent leírt cash-poor környezettel. S bár a rendelkezésre álló készpénz mennyisége valóban kevés, ez nem jelenti azt, hogy szimbolikus javak vennék át annak helyét, vagy hogy egyfajta reciprocitási elven működő szívesség-rendszer jönne létre. Tapasztalataink alapján a legkisebb – szívességnek is nevezhető – szolgáltatás is „be van árazva”, pontosan lehet tudni, mennyibe kerül egy szerszám „kölcsonzése” egy napra, mennyibe kerül egy fuvar a legközelebbi hipermarketbe, mennyiért lehet a szomszédságban eladni egy frissen fogott halat, vagy egy hurokkal vadászott vadat. Az árak általában azonnal fizetendők, s ha erre még sincs mód, akkor a következő segélyosztáskor kell törleszteni. Az valóban előfordul, hogy az egymásnak tartozások egészen kusza, már-már követhetetlen – és ebből adódóan kiegyenlíthetetlen – rendszere jön létre, melynek végén – mint az várható – mindenki veszít. Ugyanakkor az ilyen helyzetek nem egy szimbolikus reciprocitási rendszert hoztak létre a Cserehát roma közösségeiben, hanem egy szorosabb pénzügyi elszámolási rendszert, illetve az uzsorások „piacnyerését”.

Ez a tény a hitelprogramot is negatívan befolyásolta, mivel a hitelezett „üzleti ötletek” nagyrészt a szintén a közösségben élő – „cash-poor” – személyek számára nyújtott szolgáltatásokra irányultak (például ruházati termékek beszerzése nagyobb tételben a távoli kínai piacon, s annak helybeni terítése). S bár ezek az ügyfelek helyi értelemben keresletet jelentettek ezekre az árukra, szolgáltatásokra, az általuk nyújtott ellentételezés nem volt elégséges a hitel törlesztésére. (Hiába tudták pontosan az adósok, hogy ki mennyivel tartozik nekik, a hitel törlesztését nem tudták teljesíteni, mivel ők sem készpénzt kaptak az adósaiktól.) Egy klasszikusnak nevezhető adósságcsapda indult be, s a körbetartozások egyre kuszábbá váló rendszere miatt a jövedelemtermelő tevékenységek befűladtak, a kezdő vállalkozói hitelek – önkényesen és szükségből – fogyasztóivá alakultak. Ez természetesen a visszafizetési lehetőségeket is minimalizálta.

Írásunk terjedelmén túlmutat a szegénykultúra luxusfogyasztásának részletes elemzése, amit talán a tartós rossz anyagi helyzetből következő, felfokozott és kontrollálhatatlan fogyasztási igényként lehetne meghatározni. A fókuszcsoportos interjúk során több esetben hallottuk, hogy ha nagyobb összeghez jutnak a kérdezettek, nehéz megállni, hogy ne ve-

20 Piotr Korinsky – Aniko Soltesz: Autonomia Microcredit Program for Roma, Observations and Recommendations, értékelés a UNDP megbízásából, 2007, kézirat

gyenek meg a hétköznapokban nem megengedhető dolgokat a gyerekeknek, „hogy ők is élhessenek legalább ilyenkor“, vagy hogy maguk ne költsenek a megélhetéshez nem feltétlen szükséges – többnyire híradástechnikai – javakra. Mindezt sajnos erősíti az ezt a réteget fokozottan befolyásoló tömegmédiát erősítő, fogyasztói értékrendje. A jelenség sajnálatos módon annyiban befolyásolja a hitelprogramot, amennyiben megnő annak a kockázata, hogy egy tartósan nélkülöző, a legszükségesebb javakat is szűken vagy még úgy sem megvásárolni képes háztartás a megszerzett hitelt még a legkomolyabb kezdeti szándék esetén sem a célnak megfelelően használja fel (legyen az vállalkozói vagy akár hitelkiváltási jellegű szándék). Ezt a kockázatot lehet különféle megoldásokkal csökkenteni (kifizetés közvetlenül a szállítónak, hitelösszeg folyósítása részletenként stb.), de ez egyrészt növeli a program költségét, másrészt nagyfokú körültekintést igényel a program tervezésekor.

Az általunk ismert, csoportos hitellel finanszírozott csoportok ugyan nagyon rossz anyagi körülmények közt élnek, de soha nem a helyi társadalom leghátrányosabb helyzetű rétegei. Ez a tény összefügg azzal, hogy a csoportos hitel a motivált emberek számára kínál lehetőséget, vagy legalábbis egy-egy csoportot motiválttá és csoportos hitel alapon „bankképpé” tehet egy-két személyt. Semmiképpen nem alkalmas olyan szociálpolitikai eszköznek, amely a mélyszegénységben és a társadalom leghátrányosabb helyzetű rétegeinek tartós vagy krízis jellegű pénzügyi problémáin segíthet. A mikrohitelzés, ezen belül is a csoportos hitelzés, a rossz anyagi helyzetű, a bankok számára vállalhatatlanul nagy kockázatot – és ezzel fordítottan arányosan alacsony nyereséget – jelentő népcsoportból azok számára jelenthet pénzügyi megoldást, akik motiváltak, rendelkeznek bármiféle gazdasági jellegű elképzeléssel, vállalkozási ötlettel, és akiknek széles a kapcsolatrendszerük, s magas a helyi közösségben elért reputációjuk.

8. Összefoglalás

Kutatásunkban 2008 tavaszán kérdőíves és fókuszcsoportos módszerrel gyűjtöttünk adatokat az uzsora működéséről a Csereháton. Kísérletet tettünk arra, hogy feltárjuk az uzsora által létrejött adósságcsapda kialakulásának hátterét, és az áldozatok háztartási gazdálkodásának jellemzőit. Emellett magára az uzsorára, annak működésére vonatkozóan gyűjtöttünk információkat. Erőfeszítéseink ellenére csak egy volt uzsorással tudtunk találkozni, így aktív, jelenleg is ilyen tevékenységet folytató személlyel nem készítettünk interjút.

A kutatásba bevont személyek háztartásaira szinte kivétel nélkül magas költségvetési deficit jellemző. A háztartások gyakorlatilag rendkívüli események nélkül is folyamatos pénzügyi krízisben vannak, forráshiányukat csak ritkán tudják rokoni-baráti kölcsönökből fedezni, mivel környezetüket is hasonló anyagi körülmények jellemzik. Az élő kereskedelmi banki hitelek csak nagyon kevés esetben jellemezték a kérdeztetteket, ugyanakkor az úgynevezett banki feketelista (korábban BAR-lista, ma KHR) már gyakrabban akadályozza hitelfelvételüket. A magas kamattal

dolgozó Provident már több településről is „kivonult“, azaz nem nyújt hiteleket a „cigánysoron“.

A kérdezettek viszonyulása az uzsorához, illetve az uzsorásokhoz nem egyértelmű. Az uzsora a kérdezettek számára gyakorlatilag az egyedüli azonnali pénzhez jutási lehetőséget jelenti, ennek hiányában nem tudnának a valódi krízishelyzetükben megoldást találni. S bár méltatlanul magasnak érzik a hitelre rakódó kamatot, nem készítenek pontos számítást az éves kamatra vonatkozóan, nem vetik össze más opciókkal – kereskedelmi bankok, vagy éppen a Provident ajánlatával. A megegyezés fix összegre vonatkozik: X összegű hitel esetében annak a kétszeresét – ritkább esetekben 30-50 százalékkal megnövelve – kell megadni. Az adósok próbálják határidőre megadni a tartozást, hogy ez ne növekedjék irreálisan magas összegekig. Az uzsorások ugyanakkor abban érdekeltek, hogy az adósok a következő hónapban is rendelkezzenek hitellel, hiszen ez biztosítja számukra a bevételt. Ezt vagy úgy érik el, hogy valamekkora összeget „kinn hagynak“ az adósnál – azaz nem követelik annyira intenzíven határidőre a tartozást –, vagy hamarosan ismét felajánlják a hitelnyújtás lehetőségét. A kérdezettek szerint mintegy 50 ezer forint az az összeg, amelynek elmaradása már fizikai atrocitáshoz vezethet. Megjegyzendő azonban, hogy a fókuszcsoportok tanulságai alapján az uzsora sokkal inkább az erőszakkal való fenyegetettség alapján működik: A résztvevők sehol nem számoltak be személyes tapasztalatról, elszenvedett erőszakról, ugyanakkor mindenki ismert olyan személyeket, vagy tudott esetekről, melyeknél valóban tettegességre került sor, vagy a tartozás rendezése az áldozat ingatlanjának elvételét jelentette. Másrészt a rossz adós egy hasonló, jövőbeni hitel lehetőségét játssza el a folyamat során. Általános vélemény, hogy az uzsora olyan csapdahelyzetet jelent, amelyből majdnem lehetetlen kikerülni – ezzel tisztában vannak azok is, akik kényszerből mégiscsak felveszik a kölcsönt.

A szegénység nem új keletű jelenség Magyarországon, az 1990-es években inkább nyilvánossá válása, majd annak mélyülése okozott sokot. A szegényedés egyrészt azon emberek növekvő számára utal, akiket vagy a szociológusok soroltak a szegények közé, vagy akik maguk érezték magukat annak; másrészt utal arra a távolságra is, amely az egyre tehetősebbé váló csoportokat elválasztotta a nincstelenektől. A romák túlnyomó része – különösen a gazdaságilag leszakadó térségek falvaiban élők – az utóbbi csoportba tartoznak. Szegénységük nem egydimenziós, nem csupán kevesebb jövedelmet jelent, hanem összetett, egymás negatív hatásait erősítő, komplex leszakadást, deprivációt. A jövedelmi szegénység egyik legfontosabb oka a munkahelyek és a munkajövedelmek hiánya, ami kihát a családok-háztartások egészségügyi, lakhatási, iskoláztatási körülményeire és jövőbeli esélyeire egyaránt. Nemcsak a romák alkotják a tartósan szegénységben, mélyszegénységben élők csoportját, de ők nagyobb eséllyel kerülnek ilyen élethelyzetbe, mint többségi honfitársaik.

A szegénység kiszolgáltatottságot jelent, aminek pedig – szereposztásszerűen – vannak haszonélvezői. Az 1990-es évek közepén terepmunkákon gyakran találkozhatott a kutató azzal, hogy a romák tartoznak a boltban, a kocsmában, s hogy tartozásaikat némi felár megfizetésével kell

rendezniük. E történeteknek klasszikusan negatív szereplője volt a szegénységet kihasználó boltos, a garázkocsmát, fél-legális kimérést üzemeltető, helyi elöljáró, aki a szociális támogatásokból már a kifizetés előtt leszedi a tartozást és a maga hasznát. Többszörösen kiszolgáltatott helyzetben voltak már ezek az emberek is. E történetekhez képest megdöbentőek voltak a – főleg szlovák és cseh, majd később román – kutatóktól, civil szakemberektől hallott történetek, melyek az ottani uzsorakölcsönökről, és az ezek nyomán kialakuló drámai élethelyzetekről, bűntényekről szóltak. A más országok szomorú történetei mára hazai valósággá váltak. Ha öt-hat éve kérdeztük roma szervezeti vezetőktől, hogy mi a legégetőbb problémája a helyi közösségeknek, akkor a munkanélküliség és az előítéletek után a kocsmá és a játékgépek szerepeltek a felsorolásban. Mára ezen a listán az uzsora került dobogós helyre. A napi sajtóban, a médiában egyre gyakrabban találkozunk az uzsorakölcsönök tényfeltáró leírásával, de egyre gyakrabban indirekt módon is: felgyulladt házak, elrabolt gyerekek és egyéb bűncselekmények háttérében sokszor áll az uzsoratartozás, mint ok.

A miértekre és hogyanokra kerestük a választ kutatásunkban. Az igazat megvallva mindkét kérdéscsoporttal kapcsolatban csak félig-meddig beigazolódní látszó hipotéziseink vannak, s olykor ezekről is az derül ki, hogy csak helyi érvényűek.

Az uzsora okaként természetes válasznak látszik a szegénység. A háztartások a rendelkezésükre álló bevételekből nem tudják fedezni a megélhetésüket sem, még akkor sem, ha kiadásaik alig érik el létminimum felét. Ehhez a kiadási szinthez – szinte kivétel nélkül – magas háztartási deficit párosul, a háztartások jelentősen többet költenek, mint amennyi bevételre szert tudnak tenni. A krónikus pénztelenséget nem tudják banki szolgáltatások igénybevitelével orvosolni, mert bankképtelenek. A bankok kockázatkerülési stratégiája így érthető: a megélhetési, fogyasztási kölcsönöknek nem lenne fedezete, ráadásul a potenciális kliensek jelentős része szerepel a banki feketelistán, rossz adós. A fedezetet és ügyfélminősítést „rugalmasan” kezelő pénzügyi vállalkozások (mint például a Provident, a Credigen) szintén kivonulni látszik a piac ezen szegmenséből, mert túl magas kockázat párosul az akadozó bevételekkel. Tökéletes terep az uzsorások számára.

Ha csak a szegénységgel akarnánk magyarázni a kamatos pénz elterjedését, akkor feltételezhetnénk, hogy roma és többségi áldozata egyaránt lehet. Ez azonban csak részben van így: kutatásunk alapján mind az adósok, mind a hitelezők között többnyire romákat találunk, de nem kizárólagosan. „Paraszt” uzsorás épp úgy akad, mint roma hitelező többségi adós-körrel – mégis alapvetően roma kötődésűnek tűnik a kamatos pénz²¹. Ennek okaiként azt mondhatjuk el, hogy egyrészt jelentősen különbözik az adott települések roma és többségi társadalmának demográfiai szerkezete: előregedő és csökkenő számú „paraszt”-társadalom szembeesül a fiatal és növekvő számú roma közösségekkel. A nem romák jellemzően vagy elköltöznek az aprófalvakból, vagy annak részben-egészé-

21 Kutatásunkban szinte kizárólag roma válaszadóink voltak, de véleményük egybeesett egyéb terepmunkáink tapasztalataival.

ben az elitjét jelentik, szemben a helyi társadalmakban köznépi státusban álló romákkal. A többségi szegényeknek nagyobb valószínűséggel vannak másutt lakó, nem feltétlenül szegény rokonaik, ismerőseik, akikre alkalmasint támaszkodhatnak. Számukra a helyi takarékszövetkezetek is lehetőségeket jelentenek, s ha csak nincs rossz banki előéletük, valószínűleg kaphatnak hitelt.

Nem minden településen van uzsorás és kamatos pénz, ahol laknak romák és szegények. Mivel azonban nem rendelkezünk ilyen típusú statisztikákkal, csak hipotézisként fogalmazhatjuk meg, hogy minél nagyobb egy településen belül a (mély)szegénységben élő romák aránya, annál valószínűbb az uzsora megléte. Ez a Csereháton akár érvényes is lehet, de tapasztalataink szerint az ország más részein nem feltétlenül az. Ismerünk olyan településeket, melyeken jelentős számú roma kisebbség él, többségük szegénységben, az uzsoráról mégis csupán mint elborzasztó, tőlük idegen példáról hallottak. Vagyis pontosabb az a megfogalmazás, miszerint jövedelmi, megélhetési, demográfiai és antropológiai változók együttese határozza meg azt, hogy a szegénység párosul-e az uzsorával.

Visszatérve a tanulmány bevezetőjében említett gondolathoz: önmagában a szegénység nem okoz ilyen fokú kiszolgáltatottságot, és visszaélést a kiszolgáltatottsággal. Annak, hogy az uzsora kialakuljon, és elfogadott gyakorlattá váljon, valami sokkal mélyebb okának kell lennie. Ezt az okot a helyi közösségek, mikro-társadalmak szétbomlásában, egyfajta anomikus állapot kialakulásában találtuk meg. Nincsenek olyan, helyben elfogadott normák, írott vagy íratlan szabályok, nincs olyan társadalmi szövet, amely megakadályozná, hogy egy közösség bármely tagja rendszeresen és tervezetten, a többiek szegénységének kihasználására építse a megélhetését, és így tegyen szert vagyonra.

Ebből adódóan nem válaszolható meg egyszerűen az a kérdés sem, hogy mit lehet tenni az uzsora-típusú kiszolgáltatottság ellen. Ugyanis a fentiekből következően a kiszolgáltatottságból adódó helyzetek rövid időn belül akkor is újratermelnék a fenti viszonyokat, ha varázsütésre, egy országos konszolidációs program eredményeként mindenki uzsorakölcsöne rendeződne. A jogi-rendészeti szabályozás – jelesül a tiltás és büntetés – szintén csak tüneti kezelés lehetne, melynek árnyékában bár kevésbé nyíltan, és talán kisebb mértékben, de valószínűleg tovább folya az illegális pénzkölcsönzés. Tanulmányunk készítése során felsoroltunk néhány fejlesztési-támogatási módszert, amely segíthetne azon krízishelyzetek megoldásában, melyek az uzsorakölcsön felvételéhez vezetnek. Közös ezekben, hogy mindenképpen helyi, többszereplős kezdeményezések, civil és önkormányzati együttes részvétellel, közösségfejlesztést is tartalmazó programelemekkel. Amennyiben egy ilyen jellegű pilot-programot végig tudnának vinni néhány településen, az – megfelelő kampánnyal párosulva – hólabda effektusként vonzhatná az újabb településeket, és helyi adaptációk születhetnének.

MÓZER PÉTER

Gondolatok az újraelosztásról

Reflexiók Németh György írására

A következőkben Németh György Esélyben megjelent tanulmányára kívánok reagálni (Újraelosztás – egy szociálpolitikai kulcsfogalomról, Esély 2008/3. 82–106.). Mondanivalómat elsősorban az újraelosztás mint a jóléti eszközrendszer egyik kitüntetett területének értelmezése köré csoportosítom.

A tanulmány izgalmas és aktuális kérdéseket feszeget. Mind a szociálpolitikai gyakorlat, mind az elmélet oldaláról indokolt az egész írás elgondolását értékelni. Ebből a szempontból – a tanulmány által is érintett témák közül – alapkérdés számomra:

1. Mi a szolidaritás tartalma? Valóban a szolidaritás különbözteti meg az újraelosztást a piaci elosztástól?

2. Milyen elméleti és fogalmi apparátussal ragadható meg a redistribúció jelentése?

Fontosak az olyan, a tanulmányban nem érintett, azonban a téma szempontjából rendkívül fontos kérdésfelvetések, mint

3. Lehet-e az újraelosztást pusztán technikai kérdésként kezelni, kihagyva a normatív elemeket?

4. Lehet-e adózás nélkül újraelosztásról beszélni?

Bevezetés

Mielőtt elkezdeném, jelezni szeretném, hogy a megjelent tanulmány a tekintetben mindenképpen fontos és figyelemre méltó elgondolásokat tartalmaz, hogy segítségével jobban megértsük a jóléti újraelosztás természetrajzát. Elismerés illeti a szerzőt, hogy e nehéz vállalkozásba belefogott, és vette a fáradságot, hogy tanulmányban ismertesse elképzeléseit. Ilyen értelemben az írás – az első próbálkozás összes bizonytalanságaival együtt – valóban megérdemli, hogy vita kiindulópontjává tegyük.

A publikáció keretrendszerét nem vitatom. Mivel írásom nem a saját elképzeléseimre koncentrál, hanem egy másik ember írására, így a logikát adottként, tényként kezelem. Ennek vitatása helyett érdemes az alapvetésből levont következtetésekre koncentrálni.

A szolidaritás tartalma

Németh György a következőképpen fogalmazza meg kiinduló premisszáját: a piaci elosztás és az újraelosztás közötti lényegi különbség az, hogy csak az újraelosztás tekintetében létezik szolidaritás. Ezt azzal támasztja alá, hogy a hozzáférés szempontjából piaci elosztáskor az „egyéni egyenértékűség elv”, míg az újraelosztás (társadalombiztosítás) esetében a „kollektív egyenértékűség elv” a döntő. A két elv között pedig közgazdasági értelemben az a lényegi különbség, hogy az előbbi esetben nincs, míg utóbbi esetben van szolidaritás. E logikát az írás tovább fűzi, és arra a következtetésre jut, hogy a szolidaritás egyenértékű az újraelosztással, hiszen tanulmányában sokszor szinonim fogalomként használja. (Pl. rögtön az elején ezt írja: „Közgazdasági értelemben akkor beszélhetünk szolidaritásról, ha jövedelem-újraelosztás (redisztribúció) történik.” Vagy „(...) a társadalombiztosításban a biztosítás mellett megjelenik a szolidaritás (vagyis az újraelosztás) is.” (Németh 2008: 83–84) Vagy: „A társadalombiztosítás azzal, hogy együttesen biztosítás (= öngondoskodás) és szolidaritás (= újraelosztás), (...)” (Németh 2008: 100).

Ezzel szemben a szakirodalmi ismertetések szerint a szolidaritás jelentése és az újraelosztás tartalma több ennél; a fenti összefüggéseknél sokkal bonyolultabb jelenséggel állunk szemben. Néhány gondolat, hogy miért bonyolultabbak ezek az összefüggések.

A szolidaritás sok mindent jelenthet¹, közgazdasági tartalma azonban

1 Pl.: A szolidaritás az újraelosztás mellett egy másik elosztási séma során is kifejeződik. Ez a reciprocitás. A reciprocitás Polányi Károly fogalma (Polányi 1976, 2004), és az ő megfogalmazásában ez olyan elv, amely a „piacmentes” mikrokozmoszban (pl. család, rokonság) zajló kölcsönös segítségnyújtáson és együttműködésen alapul. „Semmiképp sem szabad arra következtetni, hogy az ilyen típusú társadalmi-gazdasági elvek primitív eljárásokra vagy kis közösségekre korlátozódnak, hogy a nyereségmentes és piacmentes gazdaságnak szükségszerűen egyszerűnek kell lennie. A reciprocitás elvén alapuló kula-kör Nyugat-Melanéziában az egyik legbonyolultabb az ismert kereskedelmi ügyletek között, (...)” – írja Polányi. (2004). A reciprocitás elve azonban nem válhat hatékonyvá, ha alkalmazására nem kínálkozik létező intézményi séma, ami nem más, mint a szimmetria. A reciprocitás elvének értelmezése során első helyen mindenképpen a felek egyenlő, szimmetrikus pozícióját kell megemlítenünk. De ugyanilyen fontos a bizalom, a gazdasági nyereség kizárása, valamint az adás-kapás közti időeltolódás. „A reciprocitás átfogó elve segít biztosítani mind a termelést, mind a család ellátását” – írja Polányi Károly a már idézett könyvében. Való igaz, a tranzakciós elvek fontos mozzanata a gazdasági tartalma is, de ez több mint pusztán tranzakció, hiszen – ismét Polányit idézve (2004) – „a gazdasági rendszer valójában a társadalmi szervezet pusztá függvénye”.

Ahhoz, hogy a reciprocitás elvét értelmezni tudjunk a modernkori, tagolt társadalmakban is, kiindulópontként a szimmetrikus viszony tartalmát kell vizsgálni. E tartalom szerint – jegyzi meg Ferge Zsuzsa (2000: 346) – „a szereplők helyzete nemcsak formálisan, hanem a szó szubsztantív értelmében is szimmetrikus. A gazdasági tartalomhoz elválaszthatatlanul hozzákapcsolódnak erkölcsi, érzelmi, vagy épp társadalmi (integrációs célú) mozzanatok”. Ennek a megállapításnak sok olvasata lehet. Témánk szempontjából talán az emelendő ki, hogy e kapcsolat – mivel „rendelkezik” szubsztantív tartalommal, és intézményi sémával, valamint összefonódik, egymásba épül más integrációs sémákkal is (pl. redisztribúcióval) – egyfajta (társadalmi) szerződésnek is felfogható, ahol – ha minden fontos feltétel (szimmetria, bizalom, adás-kapás kölcsönös ígérése, egyoldalú gazdasági nyereség kizárása) fennáll – olyan kockázat-, másként fogalmazva szolidaritási közösség jön létre, amely képes bizonyos közös célokat elfogadni, artikulálni, és ezekért áldozatot hozni is. Ferge Zsuzsa így ír erről: „A reciprocitás számos jellemzője valóban megjelenik az íratlan társadalmi szerződések egy részében, például épp a generációk közti »szerződésekben«. Az átfogó

igen bizonytalan. A szolidaritás inkább társadalmi kategória, hiszen a szolidaritás olyasmint fejez ki, hogy a társadalomban létezik valamilyen közös érdek, amelynek érvényesítéséért érdemes áldozatokat hozni, és felelősséget kell vállalni. Parsons így ír erről: egy közösség szolidaritása lényegében azt fejezi ki, hogy mennyiben (és milyen módon) várható az, hogy a közösség érdeke érvényesül az egyén érdekével szemben, akkor is, ha e kettő szembe kerül egymással. Makroszinten, egyfelől a szociálpolitika oldaláról ez társadalombiztosítást, oktatást, egészségügyet, másfelől – mondjuk – adórendszert jelent. S bár ezen intézmények megtestesítik az újraelosztást, ehhez indokolt rögtön az »is« szót hozzátenni, mivel e rendszerek ennél bonyolultabbak. Stiglitz szerint a társadalombiztosítás (nyugdíj- és egészségbiztosítás) „(...) egyfelől újraelosztást is [kiemelés MP] végez, átcsoportosít jövedelmeket az állampolgárok, illetve csoportjaik között, másfelől maga a létezése erős befolyást gyakorol a lakosok megtakarításaira és ezzel az egész gazdaság menetére. [Kiemelés – MP]” (Stiglitz 2000: 54.) Másképpen megfogalmazva: az újraelosztás a javak, jövedelmek átcsoportosítása mellett további, a szolidaritást kevésbé vagy egyáltalán nem érintő tevékenységeket is indukál.

Egy klasszikus társadalomtudóst (Durkheim) szeretnék idézni annak jobb megértéséhez, hogy a szolidaritás olyan társadalmi fogalom, amely csak részben kapcsolható össze az újraelosztással. Durkheim az elsők között írta le, hogy a *társadalmi munkamegosztás és a szolidaritás összekapcsolódik*. Ez a munkamegosztás, amely a szolidaritás részeként „jogok és kötelezettségek egész rendszerét hozza létre az emberek között, melyek tartósan egymáshoz kötik őket” (Durkheim 2001: 401). *Ez a szövet egyáltalán nem tekinthető újraelosztásnak, hiszen elsősorban a társadalmi munkamegosztáshoz kötődik, és nem az újraelosztáshoz.*

Az újraelosztás tartalma. Újraelosztás egyenlő értékválasztással?

Az előző részben megfogalmazott ismertetéssel nem azt mondom, hogy a redisztribúció szempontjából nincs helye szolidaritásról beszélni, csak annyit szeretnék rögzíteni, hogy amikor az újraelosztás jóléti közgazdasági tartalmát elemezzük, akkor egyfelől többről és másról is szó van, másfelől az igazságosság vagy a méltányosság fogalmi közelebb vihetnek, visznek a jelenség megértéséhez.

A jobb érthetőség kedvéért egy kicsit távolabbról kell indulnom. Közgazdasági axióma: a célokhoz képest a rendelkezésre álló források min-

szolidaritás Baldwin értelmezésében a közös kockázatok felismerésével vált lehetségessé. »Amikor a tudatlanság fátyla felemelkedett«, mind többek számára világossá vált, hogy a közös megoldás gazdaságilag is racionális. A szolidaritás az »általánosuló és kölcsönös önérdekre épül« (Baldwin 1990: 229). Nem altruizmus vagy jótékonyosság, de nem is piaci szerződés, hanem »jogokban kifejeződő igazságosság« (Ferge 2000: 347).

Ez az íratlan szerződés lehet, hogy „homályos” (Ferge Zsuzsa), vagy „maszatos” (Krémér Balázs), de mindenképpen egy intézményesült kapcsolatot fejez ki állampolgár és állampolgár, és ezzel párhuzamosan állam és polgára között. Így együtt, ennek a kapcsolati rendszernek a társadalmi funkciója a kohézió erősítése, ami mindenképpen több és más jellegű, mint pusztán az újraelosztás.

dig szűkösek. A szűkös források optimális felhasználásához két alapvető szempontot kell szem előtt tartanunk. Először is biztosítanunk kell az egy adott elosztás mellett felmerülő kereslet hatékony kielégítését. A Pareto-hatékonyság terminusaiban kifejezve ez az elv azt mondja ki, hogy jóléti nyereségnek tekintjük azt az elmozdulást, amikor legalább egyvalakinek javul a helyzete, anélkül, hogy bárki más rosszabb helyzetbe kerülne – ez a cél általában politikai célkitűzésként is elfogadott. De van egy második probléma is: hogyan biztosítsuk az igazságos elosztást? Minthogy a jólét bármely elosztásához hozzárendelhető hatékony megoldás, a kérdés a következő: melyik elosztást tekintjük méltányosnak, avagy igazságosnak? A Pareto-hatékonyság koncepciója itt csak vajmi keveset segít, ha segít egyáltalán. Az elosztás problémájának megoldásához ugyanis olyan helyzeteket kell értékelnünk, amelyekben valaki nyer, míg másvalaki veszít. (Musgrave–Musgrave 1989.) A Pareto-optimális helyzet alapgondolata az utilitarizmus, mely szerint a társadalom jóléte egyszerűen az egyes egyéni hasznok összegeként ábrázolható, még hozzá úgy, hogy minden esetben az összhasztot tekinti alaplémércének. Ebben az aggregált megközelítésben az elosztás „jósága” (igazságossága, méltányossága) közömbös dolog. A közismert példa, hogy $x = (1+2+3+5)$ eloszlás ugyanolyan, mint $y = (4+2+1+3+1)$ eloszlás. Ebből az egyszerű példából is látható, hogy végtelen sok hatékony eloszlás létezhet, ami – egy másik aspektusból – nem feltétlenül igazságos, azaz ahhoz, hogy el tudjuk dönteni, a haszonelvű megközelítésben mit tekintünk igazságos elosztási állapotnak, pótlólagos, külső információk megadására van szükség. Azaz amikor újraelosztásról beszélünk, akkor az erőforrások hatékony felhasználása mellett mindig megjelenik valamilyen *erkölcsfilozófiai kategória*, illetve e kategória (pl. társadalmi igazságosság) eltérő értelmezése. E nélkül nincs találat. Így *e nélkül a redisztribúciót mint szociálpolitikai fogalmi keretet nem lehet értelmezni, hiszen a szociálpolitika mindig elosztási viszonyokban, szükségletek kielégítésében és társadalmi hatásokban gondolkodik*. Az egyenlőtlenségek csökkentése (milyen egyenlőtlenségi viszonyrendszer viselhető még el) a megfelelő (!) életszínvonal biztosítása érdekében, vagy egy kívánatos (!) társadalmi integráltsági szint, mint jóléti cél, minden esetben csak akkor értelmezhető, ha tudjuk, mit jelent „csökkentés”, „megfelelő szint”, „kívánatos állapot”. Ezekhez a tudásokhoz az út az értékeken keresztül vezet. Hadd érzékeltessem ezt egy példával:

„(...) három fiú arra kér valakit, hogy döntse el, ki kapja a vita tárgyát képező bambuszfurulyát. Vegyük szemügyre a három lehetséges forgatókönyvet. Az első esetben tudjuk, hogy *A* fiú kiválóan és nagyon szívesen játszik a furulyán, míg *B* és *C* kevésbé muzikálisak. A döntéshozó számára világos, hogy *A*-nak sokkal nagyobb örömet szerez a furulya, mint a másik két fiúnak. A döntéshozó semmi mást nem tud a három fiúról, és úgy dönt, hogy *A*-nak adja a furulyát, az utilitarizmus elvének megfelelően. A második esetben a döntéshozó tudja, hogy *B* sokkal rosszabb helyzetben él, mint a másik kettő, csak néhány játéka, illetve szórakozási lehetősége van, ezért általában véve sokkal boldogtalanabb a másik két fiúnál. Semmi mást nem lehet tudni a fiúkról, azt sem, hogy ki tud jól furulyázni; a döntéshozó ebben az esetben úgy dönt, hogy *B*-nek adja a furulyát, a leximin vagy különbségelv alapján. A harmadik esetben a döntéshozó tudja, hogy *C* saját maga készítette a fu-

rulyát egy bambuszból, amely előtte senki tulajdonát sem képezte, s a többiek semmivel sem járultak hozzá ehhez az erőfeszítéshez, viszont el akarják venni tőle a furulyát. Ezenkívül semmi mást nem tudunk a fiúkról, nem tudjuk, ki mennyire jómódú, vagy ki szeret jobban furulyázni. Ekkor a döntéshozó úgy dönt, hogy C-nek adja a furulyát, mert az ő munkája testesül meg benne, vagy mert a jogosultsági rendszer garantálja az egyén számára az általa előállított jószághoz való jogot, vagy a libertarizmus elmélete alapján.” (Sen 1999: 207)

Ez az egyszerű példázat több szempontból is érdekes. Egyrésztől izgalmas megvizsgálni, hogy a döntéshozó kezében milyen információ összpontosul, hiszen ez az információ eldönti a cselekvés irányát. Másrésztől ebben a történetben más is tetten érhető. Tegyük fel, hogy a döntéshozó mind a három tényt ismeri. Ekkor döntése azon múlik, hogy melyik információt tarja a legfontosabbnak. Választását már nem az információk, illetve ezek hiánya határozza meg, hanem a döntéshozó „erkölcsi struktúrája”, hiszen annak eldöntése, hogy a furulyától „ki lesz a legboldogabb”, vagy hogy „kinek van szüksége rá”, illetve „kié a furulya”, nagyban függ a döntéshozó értékítéletétől. „Amikor az igazságosságról vagy az egyenlőségről (vagy az elosztás »mögöttes« motívumairól) akarunk különböző értékelő megállapításokat megfogalmazni, mindig alternatív állapotokat hasonlítunk össze. Az alapprobléma általában a különböző társadalmi állapotok értékelése, »jóságának« a megállapítása. A különbségek többnyire az összehasonlítás kritériumrendszerében és az egyes (a személyes értékektől és beállítottságtól függő) kritériumok által adott súlyban vannak.” (Tóth István György 1991: 152)

Elfogadva a fenti megállapítást, úgy vélem, minden értékelő megközelítés egyik legfontosabb jellemzője az információ bázisa, annak számbavétele, hogy milyen információra van szükség, illetve hogy milyen információra nincs szükség az ítéletek meghozatalához. Azaz „ha mindhárom tény ismert, a döntés azon múlik, hogy melyik információ esik a legnagyobb súllyal latba”. (Sen 2003: 94)

Harmadrészt hangsúlyozni szükséges azt is, hogy az értékelési mozzanat fontos alkotóeleme az információk kizárása, még ha ez az esetek többségében implicite valósul is meg, hiszen „a megközelítési mód jellegét erősen befolyásolja a kizárt információkkal szembeni közömböség”. (Sen 2003: 96)

Az előző gondolatmenetet azért tartottam fontosnak megfogalmazni, mert úgy vélem, hogy Németh György írásából alapvető elemzési kontextus hiányzik. Ezzel azt kívánom jelezni, hogy szükség van valamilyen elméleti rendszerre, amely értelmezhet (akár egy, vagy több) szociálpolitikai kulcsfogalmat. A társadalmi jelenségek rendkívüli bonyolult összefüggésrendszerét úgy tudjuk értelmezni, ha „rácsokat” (elméleti konstrukciókat) használunk, építünk. Ennek segítségével érthetjük meg a világban zajló folyamatokat, hiszen a rácsok felfogják az egyes valóságdarabokat, amiből következtethetünk az egészre. Ez közhelyszerűnek tűnhet, de plasztikusan mutatja, hogy mit hiányolok Németh György írásából.

Biztosítás – társadalombiztosítás

Németh György szerint „a közgazdasági értelemben vett újraelosztás legfeljebb elméletileg mérhető, és nem is kidolgozott kategória”. És ezért „e tanulmány az utóbbi hiátust kísérli meg csökkenteni”. (Németh 2008: 85) Majd rögtön rátér a biztosítás és a társadalombiztosítás közötti különbségek tárgyalására. Azaz – folytatja Németh – az „egyéni egyenértékűség elv” „kollektív egyenértékűség elv”-vé való felcserélése eredményezi az újraelosztást.

„A társadalombiztosítás tehát biztosítás-szolidaritás keveréke, mixe, s nincs elméleti akadály annak (gyakorlati annál inkább van), hogy pontos arányokat számítsunk. S ennek eredményeként, mondjuk, azt kapjuk, hogy egy konkrét egészségbiztosítási rendszer 60 százalékban biztosítás és 40 százalékban szolidaritás, vagy az arány 50:50%; 40:60% stb. Matematikai formában felírva: egy konkrét társadalombiztosítási rendszer x százalékban biztosításon és $100-x$ százalékban szolidaritáson alapul, de míg lehetséges 100 százalékban biztosítási rendszer, 100 százalékban szolidaritási rendszer nem létezhet ($0 < x < 100$), ugyanis legalább egyvalakinek fizetnie kell. A társadalombiztosítást gyakran illetik a »szolidáris« jelzővel, de – közgazdasági értelemben – csak részlegesen az.” (Németh 2008: 88)

Ebből a logikából ez következik: *társadalombiztosítás* = biztosítás (elosztás) + újraelosztás. Ez igaz, de kérdés, hogy ez a megállapítás nem olyan általános-e, hogy egyúttal elfedi a lényegét? Érdemes lenne az előzőekben idézett egyszerű összefüggést tovább gondolva, feltenni a kérdést: *Milyen konzekvenciák levonására alkalmas ez a modell?* Úgy vélem, a Németh-tanulmány másik nagy hiányossága, hogy megragad a fenti összefüggésnél, és a modellt nem gondolja tovább, hiszen adózási kérdésről egyáltalán nem, társadalombiztosításról pedig csak részlegesen beszél.

Adózási kérdések

Az értekezésben szereplő modell-leírások alapfeltételezése, hogy egyenlő költségvetésű helyzeteket hasonlít össze. Ennek érvényessége azonban korlátozott. Már régóta ismertek olyan modellek is, melyeknél épp a bevételek ellenőrzése, illetve ennek szintje kerül fókuszba. A lényeg, hogy – idézve egy ilyen modell-leírást – „az alkotmányos választásnak erre [bevételek] a vonatkozására koncentrálnassunk, feltételezzük, hogy a kormány által begyűjtött jövedelem feletti rendelkezés exogén (vagyis független magától az adórendszertől)”. (Buchanan 1992: 201) Buchanan szerint a kormányokat Leviatán-szerű magatartás jellemzi, és így „egy ilyen modellben az egyéni választó-adófizető csak az alkotmányos szakaszban képes ellenőrzést gyakorolni a költségvetési rendszer fölött. (...) Célunk az, hogy a politikai folyamatnak ezt az alapvető modelljét arra használjuk, hogy megvizsgáljuk, milyenek a bevételek feletti rendelkezés szabályozásának kilátásai.” (Buchanan 1992: 209) Számtalan kényszerítő, motiváló eszköz létezik: az ösztönzéstől kezdve a kötelezésig. Ami té-

mánk szerint lényeges, hogy e modellálás (választás) során a bevételek szabályozása mellett – ami így változó nagyságú(!) – a közösségi javak és a szolgáltatások (igények) jellemzői, továbbá esetenként mértéke is megjelenik, ami új és más dimenzióba helyezi a redisztribúciót is. Az ilyen irányú gondolkodás felhívja a figyelmet arra, hogy az újraelosztás tárgyalása során az adózás megkerülhetetlen téma, mert a bevétel nagysága mellett ez a rendszer önmaga is végez újraelosztást. Az egyenlő költségvetési-bevételű helyzetek összehasonlítása során az alap-kiindulópont, hogy „egy exogén módon meghatározott nagyságú jövedelmet” kell előteremteni. „ez pedig elhomályosítja vagy elhanyagolja azt a hatást, amit a választott adózási eszköz a megkívánt vagy szükséges adóbevételre gyakorol. Az alkotmányos megközelítés keretei között azonban az egymást követő költségvetési időszakok alatt kialakuló visszacsatolások explicit módon figyelembe veendőek: az adózási intézmények és a velük szemben támasztott bevételi igények közti kölcsönhatás többé nem hanyagolható el.” (Brennan – Buchanan 1993: 81–82) Ebben az esetben az adózási eszköz kérdései: *mit* (jövedelmet, fogyasztást vagy vagyont) és *milyen* mértékben adóztassunk. Hatásában, eloszlási irányában *progresszív*, *lineáris*, *regresszív* és *degresszív* lehet. Azaz e kérdéskörök az újraelosztás (közgazdasági és társadalompolitikai) birodalmába tartoznak. Az újraelosztás közgazdasági, elméleti tárgyalása során kihagyhatatlanok, hiszen „az átcsoportosító hatás olyan összetett és erős (lehet), hogy az államilag kezelt nyugdíj- és egészségbiztosítások nem kevés joggal tekinthetők újraelosztó adózási és transzferprogramoknak is”. (Stiglitz 2000: 55)

Egy másfajta megközelítésből is arra juthatunk, hogy az adózás az újraelosztás szerves részét képezi. A hatvanas évek elején Richard Titmuss (Titmuss 1963, 1991) az adókiadások bizonyos típusainak és a közkiadások céljainak hasonlóságát ismerte fel. „Ha együttesen veszünk számba minden olyan kollektív beavatkozást, amelynek célja egyének bizonyos szükségleteinek kielégítése, illetve szélesebb társadalmi érdekek szolgálata, akkor ezek ma durván a jólét három nagy kategóriájába sorolhatók be: a szociális jóléti, a pénzügyi (adóügyi) jóléti, és a foglalkoztatási jóléti rendszerbe. (...) Ami a három rendszer végső céljait illeti, azt állítom, hogy ezek hasonlósága fontosabb, mint különbözőségük.” (Titmuss 1991: 89)

Azaz Titmuss három, egymást kiegészítő, analóg formáját azonosította az újraelosztásnak, melyből az adórendszeren keresztüli támogatások az egyik jóléti újraelosztó rendszer.² Ez az „*adóügyi jóléti rendszer*” (fiscal welfare), mely Titmussnál az adókötelezettséggel kapcsolatos kedvezmények, könnyítések, illetve adómentességek formájában jelenik meg.

Meg kell jegyezni, hogy az adókiadásnál jóval szélesebb megközelítést javasol Adrian Sinfield (Sinfield 1999). Szerinte „amikor arról beszélünk, hogy milyen előnyök származnak az adórendszer működéséből,

² A másik kettő:

- a „*szociális jóléti rendszer*” (social welfare), amely a szociális szolgáltatásokat és a pénzbeli ellátásokat tartalmazza (lényegében az oktatási, a társadalombiztosítási és a szociális ellátórendszert öleli fel),
- a „*foglalkoztatási jóléti rendszer*” (occupational welfare) nagyjából a munkáltatói ellátásokat, illetve elsősorban az aktív munkaerő-piaci támogatásokat, könnyítéseket jelenti.

akár elismerik ezeket hivatalosan, mint adóráfordításokat, akár nem. (...) Az adórendszeren keresztül érvényesített forrásallokációt akkor is észre kell vennünk, ha semmiféle osztályozással nem sorolják az embereket a kedvezményezettek sorába.” (Sinfield 1999: 6) E kiterjesztett értékelési struktúrára a szerző az *adóelőny* (tax benefit) fogalmát javasolja. Azaz minden kedvezmény, mentesség, egyéb strukturális hatás, ami kapcsolatban áll az adórendszerrel, idetartozik. Így tehát adóelőnynek számít a különböző kedvezmények mellett az adóalap szélesítéséből vagy szűkítéséből, a jövedelmek eltérő kulcsú adóztatásából, valamint az adóalanyok körének meghatározásából stb. származó előnyök köre. Egyszóval minden, ami az újraelosztás ezen ágából következik.

Társadalombiztosítás

Az újraelosztás olyan társadalmi konstrukció, amely nemcsak kockázatokkal, hanem egyéb társadalmi, demográfiai és piaci bizonytalanságokkal szemben is képes védelmet nyújtani. Azaz a magánbiztosítás és a társadalombiztosítás között az egyik markáns különbség, hogy olyan kockázatokat (pl.: munkanélküliség; krónikus vagy veleszületett betegség) és bizonytalanságokat (pl. [jövőbeni] infláció; a biztosítási szerződés különösen hosszú időt ölel fel) is képes kezelni, amit a magánbiztosítás nem.

A másik markáns megkülönböztető jegy, hogy a társadalombiztosítás kényszeren (kötelezésen) és kockázategyesítésen (pooling risk) alapul, így biztosítva az eltérő kockázati szintek egyesítését, közös és átlagos biztosítási díj kiszabását³, hiszen itt az alacsony kockázatú egyéneknek nincs lehetőségük arra, hogy ne kössenek biztosítást. Elméleti szempontból tulajdonképpen az történik, hogy az alacsony kockázatuak egyrészt fizették az aktuárius biztosítási díjat, plusz egy kötelező adót, a magas kockázatuak pedig, miközben befizették az aktuárius biztosítási díjat, hozzájutottak egy transzferhez. Vagyis a kötelező, átlagos, a tényleges kockázattól független biztosítási díjon alapuló rendszerek – némi hatékonyságvesztés árán⁴ – képesek úgy stabilitást vinni a rendszerbe, hogy eközben egy sor piaci kudarcot is kezelnek (pl.: információs kudarc, kontraszelekció, erkölcsi kockázat). Közgazdasági megközelítésből a lényeg tehát – egyetértve Németh György állításával – valamilyen arányú biztosításpolitikai keveréke. *E megállapítás azonban önmagában nem visz közelebb a helyzet megértéséhez. Ez mindössze a kiinduló állapot. Újraelosztási oldalról a mixnek a szerkezete, a rendszert kialakító elemek megléte és ennek hatásai („viselkedése”) sokkal lényegesebbek, mint az alapséma. Az értekezés az alapséma szerkezetének ismertetésével, valamint lehetséges hatásainak bemutatásával adós maradt, így villantsuk fel, mi is lehet ez:*

Barr szerint (Barr 2004) a biztosítás-elmélet ikertalapatát a nagy szá-

³ E kettő feltétel egyidejű fennállása esetén valósul ez meg, hiszen a gépjármű-felelősségbiztosítás szintén kötelező. De nem kockázategyesítő jellegű, mivel azoknak, akik gyakrabban válnak balesetek érintettjeivé, általában magasabb díjat kell fizetniük.

⁴ Pl.: egységesített ellátások nem tudják figyelembe venni az egyéni preferenciákat, vagy a foglalkoztatottak egységes biztosítási rendszere pedig a kockázatos iparágaknak a hatékony szintet meghaladó terjeszkedéséhez vezethet. (Ld. Barr 1998; 2004)

mok törvénye és a piac révén szerezhető előnyök alkotják. Az előbbi terén ugyan az egyének bizonytalansággal szembesülnek, ezzel szemben a csoportokra vonatkozóan megközelítőleg bizonyossággal alakítható ki a kép – például: az 50 és 65 év közötti férfiak vagy nők halálozási rátája ismert, és nagyjából stabil. Az aggregált valószínűségeknek ez, a nagy számok törvényéből következő relatív bizonyossága teszi lehetővé az egyének számára, hogy kiaknázzák a biztosítási piac által nyújtott előnyöket, amennyiben meg tudnak állapodni egyéni kockázataik megosztásában. Ez a stabilitás úgy jön létre, hogy az egyenkénti, egymástól független ki- és befizetések során az egyéni kockázatokat egyre inkább más szabályok írják felül (pl.: úgy, hogy kötelezik őket a részvételre, ill. közös érdek a piaci-biztosítási kudarcok kezelése). Így a „társadalombiztosítás (azaz a járulékfizetésen alapuló, feltételfüggő juttatás) két formát ölthet. A kvázi-aktuárius járuléka az átlagos kockázathoz kapcsolódik (pl. a brit rendszer egységes nagyságú heti járuléka 1948 és 1975 között); ez egy tiszta kockázategyesítésen alapuló (pooling) egyensúly. A jövedelemarányos járuléka feloldja a befizetés és az egyéni kockázat közötti kapcsolatot; a járuléka ebben az esetben egy címkézett adóhoz hasonlít.” (Barr 1998: 231)

Egy másik típus, ahol a befizetések és a kockázat közötti kapcsolat minimalizálódik, vagy megszűnnek az időskori „univerzális” juttatások (pl.: öregségi/állampolgári/ alapnyugdíj), vagy szociális alapnyugdíj, amelynek vonatkozásában a bizonytalan hosszúságú élettartalom egy x összegű, biztos és élethosszig tartó nyugdíjra cserélődik fel. Ahogy Barr megfogalmazza: tulajdonképpen afféle fogadást⁵ kötünk a társadalombiztosítóval, átadjuk nekik a megtakarításaink feletti rendelkezést, és ha ezt követően rövid időn belül meghalunk, akkor a biztosító nyert, ha viszont 98 éves korig élünk, akkor mi.

Utóbbi típust maga Németh György is említi, de az ebből levont következtetése egy kicsit meghökkentő. A teljesség és a pontosság kedvéért érdemes hosszabban idézni:

„A beérett társadalmi nyugdíjrendszer reformja tehát elvezethet ahhoz, hogy a redisztribúcióra utaló »társadalombiztosítási« jelző érvényét veszítse, a segélyrendszerként induló nyugdíjrendszer fokozatosan „valódi” nyugdíjrendszerré alakuljon, melynek feladata, hogy az aktív életszakasz megtakarított jövedelmeit életjáradékká alakítsa. (...)

Az újabb idők fejleményeként a társadalombiztosítási nyugdíjrendszer azon az úton van, hogy levetkőzze társadalombiztosítási jellegét, hogy – az özvegyi nyugdíjon és az árvaellátáson kívül – eltűnjenek újraelosztó elemei. (A rokkantnyugdíjat nem lenne szerencsés ide sorolni, az özvegyi nyugdíj eltűnésre van ítélve, mely a hagyományos családszerkezet emlékeként létezik még.) Az, hogy a nyugdíjrendszer nem tőkésített, önmagában nem elegendő ok arra, hogy a társadalombiztosítási jelzőt használjuk, és még kevésbé jogos felosztó-kirovónak nevezni.

Fentiek alapján azt a következtetést vonhatjuk le, hogy nem tanácsos a »társadalombiztosítás« fogalmát az „állami” egészségbiztosítási és nyugdíjrendszerre együttesen használni. Az egészségbiztosítási rendszer csak társadalombiztosításként működőképes, a nyugdíjrendszer viszont nem, még ha ez a jelző valamikor rá vonatkozóan is teljesen jogos volt. A nemzetközi és a hazai

⁵ Vagy szerződést. Ld.: Ferge (2000)

fejlemények afelé mutatnak, hogy kiválik belőle egy nyugdíjrendszer és létrehoznak mellé egy időskori szegénységnyhító rendszert, mely alapulhat a rászorultság vizsgálatán, de lehet univerzális, alanyi jogon járó alapnyugdíj is. (...) Az alapnyugdíj – az egészségbiztosításhoz hasonlóan – társadalombiztosítás, lévén biztosítás-szolidaritás mix, s mint ilyen, a jóléti rendszer része. A valódivá vált, újraelosztástól megtisztított nyugdíjrendszer viszont nem társadalombiztosítás, és nem tárgya a szociálpolitikának. Ami valaha nagyon is szociálpolitikai kérdés volt, az pénzügyi-technikai kérdéssé válik.” (Németh 2008: 95–96)

Azaz Németh György e kijelentéssel a nyugdíjrendszerben lévő szolidaritási tartalom elvesztésére utal. Azt mondja, hogy az újraelosztás (szolidaritás?) nélküli, „valódivá vált”(?) nyugdíjrendszer nem társadalombiztosítás, mert az általa használt definíció⁶ szerinti mix-ből kikerült a „kollektív egyenértékűség elve”. *Nos, nézzük meg, lehetséges-e olyan nyugdíjrendszer, amelyben nincs társadalombiztosítás.*

Válaszom: nem, mert:

a) *Újraelosztás mindig jelen van a társadalombiztosításban. A nyugdíj gazdasági célját úgy foghatjuk fel, hogy az a fogyasztási szint életciklusok közötti kiegyenlítése. Ez nem más, mint az intertemporális redisztribúció. Aki csatlakozik egy nyugdíjrendszerhez, az vállalja, hogy aktív éveiben a megtermelt jövedelménél kevesebbet fogyaszt. Ezt annak érdekében teszi, hogy nyugdíjasként is fenn tudja tartani az ehhez hasonló fogyasztási szintet. Az egyének – biztosítási rendszerben gondolkodva – kizárólag két módon tudják fogyasztásukat időben áthelyezni: vagy aktív korukban lemondanak fogyasztásuk egy részéről, megtakarítanak, vagy pedig úgy, hogy jövőbeli termékek megvásárlására szóló ígéreteket szereznek meg arra vonatkozólag, hogy nyugdíjba vonulásunk után is részesülhetnek a mások által termelt javakból. Ez a két bemutatott logika nagyjából a nyugdíjrendszerek két fő típusának felel – első esetben tőkefedezeti, míg második esetben felosztó-kirovó rendszerről beszélhetünk. (Barr 2004)*

Itt egy pillanatra kénytelen vagyok megállni, és kitérni a fogalmak használatára is. Az írásom tárgyát képező tanulmányban a szerző olyan fogalmakat használ, mint „zavaros újraelosztás”, vagy „longitudinális újraelosztás”. (Németh 2008: 84., ill. 88) Ez a szokatlan fogalomhasználat nagyban nehezíti az írás megértését, ráadásul érthetetlen, hogy a szerző miért ír úgy új fogalmakról, hogy azok tartalmát nem ismerteti. Ráadásul az újraelosztás elosztási hatására olyan, széles körben elfogadott és használatos fogalmi apparátus áll rendelkezésünkre, mint *vertikális, horizontális, interperszonális, intertemporális újraelosztás*. Vagy például ha az újraelosztást a céljai mentén akarjuk tipizálni, akkor ehhez elméleti rendszerként többek között kiváló leírást ad Lindbeck (Lindbeck 1999).

E fogalmi apparátusok jól definiáltak és széles körben használatosak, úgy vélem, szükségtelen új és nem kidolgozott fogalmakat használni.

b) *A társadalombiztosítás közgazdaságtani logikája egyszerűen nem engedi, hogy megszűnjön a szolidaritási tartalom. Az egyéneket fenyegető kockázatok között jelentős különbségek vannak, aszerint, hogy a szóban forgó biztosított férfi vagy nő, hogy milyen az egészségi állapota, mikor kötött*

⁶ Ami nem más, mint egy biztosítás (elosztás) és újraelosztás (szolidaritás) mixe.

biztosítást (az aktív kor mely életszakaszában), hol lakik (város – nem-város) stb. Ehhez hozzátehetjük a jövőbeni kilátások bizonytalanságát (keresetek alakulása, infláció) is, mint fontos szempontot.

A fenti kockázatok és bizonytalanságok egy részét a magánbiztosítás keretén belül is lehet kezelni (individuális ekvivalencia). (Ennek költségessége és szociálpolitikai következménye egy másik, de nagyon fontos kérdés.) Jelentős hányadát azonban nem. Ezért – jó okkal feltételezve, hogy az emberek elsöprő többsége kockázatkerülő – addig a pontig mindenkinek érdeke egy biztosítási rendszert fenntartani, amíg a „biztonság” megvásárlása megéri neki. Ennek eldöntéséhez azonban széles körű információkra lenne szüksége, aminek egy része maga a jövő, így ez bejósolhatatlan. A másik, rendelkezésre nem álló része – a már említett – piaci kudarcokból vezethető le. Amennyiben valaki a piac által nem kezelt kockázatok és bizonytalanságok biztosításában is érdekelt, csak úgy lehetséges jó döntést hoznia, ha az egyéni egyenértékűség elvét (individuális ekvivalencia) „fellazítja”. A saját biztonsága érdekében tehát csatlakozik a „kollektív egyenértékűség elvéhez”. A csatlakozás csak akkor lehetséges, ha a rendszerből nem lehet dezertálni – azaz a tagság kötelező –, mivel ellenkező esetben a „kívül lévők” súlya következtében jelentős externális költségekkel kell számolni. Azaz levonható az a következtetés: a közgazdasági logika követeli meg, hogy a nyugdíjrendszer társadalombiztosítás legyen. „A szakemberek körében egyöntetűnek mondható az a nézet, hogy a társadalombiztosítási rendszerekben az ekvivalencia számításánál az individuális kockázati faktorok közül néhányat (pl. a nem, a belépési életkor stb.) nem kell figyelembe venni. Az intertemporális jövedelemátcsoportosítás és a kockázat-kiegyenlítés mellett ezek a faktorok sem veszélyeztetik a »biztosítás-technikai« ekvivalenciát.” (Czúcz O. 1994: 51)

Németh György két olyan nyugellátási formát (*hozzátartozói nyugdíjak, rokkantrendszer*) is említ, amelyek az előzőekben írtakat támasztják alá. Igaz, ő az első nyugellátási csoportot „leírja”, míg a másodikra azt mondja, hogy „nem szerencsés idesorolni [társadalombiztosítás]”.⁷ Pedig mindkét ellátási-csoport azt példázza, hogy miért nem lehet szétválasztani a társadalombiztosítástól a nyugdíjrendszert, hiszen ezek a nyugellátások egyfelől biztosításon, másfelől reciprocitáson alapulnak. És ez a kapcsolat szétválaszthatatlan, egyik a másik nélkül nem tud működni. Nem tud, mivel a piaci kudarcok kezeléséről, valamint egyéb politikai (nem közgazdasági)⁸ megfontolások során kialakuló (és állandóan változó) rendszerről beszélünk, ahol „(...) a társadalombiztosítás legfőbb feladata, hogy előre nem látható eseményekre biztosítási fedezetet nyújtson ...” (Atkinson, idézi Barr 1998: 232)

⁷ Hogy miért nem, arra sajnos nem derül fény.

⁸ Itt nincs hely, hogy ezt bővebben kifejtjük. De ld. erről pl. Castel írásait.

Hozzáférési szabályok – „alanyi jog” és rászorultság(!)

Alanyi jog és rászorultság. A közbeszédben és a társadalomtudományi szakmai, valamint a politikai diskurzusokban igen sokszor használatos kifejezések ezek. Néha túlhasználtak, mivel az esetek egy nem elhanyagolható részében a fogalmak jelentéséhez más tartalmak is, vagy egyszerűen új konnotációk tapadnak. Ezért, mielőtt alkalmazzuk őket, szerencsés lenne a pontos tartalmukat meghatározni.

Az „alanyi jog” kifejezés látszólag egyértelmű. A hétköznapi életben e fogalom jellemzően általános érvényűséget, mindenkire való kiterjedtséget jelöl. A szociálpolitika területén azonban nem az ellátások kiterjedtségére, hatókörére, hanem bizonyos szociálpolitikai módszerekre, technikákra vonatkozó kritérium. Mint módszer, egyrészt arra utal, hogy a társadalom tagjai számára jogosultságot teremt, *i)* bizonyos a társadalom által elismert szükségletek kielégítésére, valamint biztosítja *ii)* bizonyos (politikai, polgári és szociális) tevékenységi körök gyakorlását. Azaz alapvető célja a társadalom integráltságának erősítése (esélyegyenlőség biztosítása, társadalmi és fiziológiai hátrányok kompenzálása). Így a támogatások jellemzője a jogosultság, vagyis az ellátás folyósítása nem függ sem előzetes biztosítási (járulékfizetési) idő meglététől, sem pedig előzetes teszteléstől.

Igaz, igénybevevői oldalról az „alanyi jog” tartalma tág határok között mozoghat. Gondoljunk csak arra, hogy elvét tekintve ugyanaz az állampolgári alapon nyújtott nyugdíj (mindenkit érint), vagy a tartós betegség okán nyújtott, emelt összegű családi pótlék (viszonylag szűk csoportot érint). Másrészt pedig arra utal, hogy a jogosultság kritériumai egyszerű, mindenki által ellenőrizhető, ennyiben „objektív” kritériumok alapján határozandók meg, és ezen egyszerű kritériumokat követve maguk az ellátások automatizmusokon keresztül működtethetők. Ezért ezt az ellátási kört sokan nem alanyi támogatásoknak, hanem csoportosan célzott ellátásnak (contingency based benefits) nevezik, így utalva az ellátás lényegére⁹.

A rászorultság mint fogalom annyira tág határok között mozog, hogy mindenképpen érdemes pontosítani. Ennek értelmében – követve Krémer Balázs (2007) gondolatmenetét – a „rászorultság” fogalma legkevesebb négyféle lehet. Ezek az alábbiak:

a) Az ellátások hatókörének leszűkítése kimondottan a szegényekre: „jövedelem- és vagyontesztek; érdem- vagy munkatesztek”, ill. ezek kombinációi.

b) A jogosultságok önkényes, nem normatív elvek szerinti, esetleges meghatározása: „szelektivitás”.

c) Magas szakmai felkészültséget feltételező, az egyéni problémákhoz és megoldási lehetőségekhez igazodó, egyedi és speciális jogosultságok és beavatkozások: „egyéni vagy adminisztratív diszkrecionalitás”.

⁹ Ezen ellátás jogosultsági feltétele: „(...) előzetes hozzájárulás fizetéséhez nem kötött, bizonyos jól mérhető, objektív feltételek (például a demográfiai kritérium; korhatár feletti életkor, kiskorú gyerek léte stb.) fennállása esetén automatikusan járó/folyósított, jogosultsági alapú – ún. csoportosan célzott – ellátások (contingency based benefits)”. (Semjén András 1996: 845)

d) Az ellátások hatókörének valamilyen leszűkítése: „célzottság”.

Amennyiben a rászorultságot az *a)–c)* pontokkal azonosítjuk, a szociális segélyezéshez jutunk. A segélyre általában, fő hozzáférési elvként az jogosult, aki *i)* az adott országban lakik (állampolgárság előírása nem tipikus); *ii)* alacsony a jövedelme; *iii)* gyenge a munkaerő-piaci kötődése; *iv)* az alapvető megélhetéshez szükséges szükségleteit nem tudja kielégíteni. A segélyezés arra irányul, hogy a juttatott összeggel a rászoruló és az általa eltartottak megélhetése biztosított legyen egy minimális szinten.

A beavatkozás célja tehát, hogy senki se kerüljön egy bizonyos (szegénységi, ill. létminimum) szint alá (szegénység enyhítése). A segélyezés a rászorultság vizsgálatán alapulva határozza meg, hogy kik azok a személyek, akiket a társadalom leginkább rászorulóknak (szegénynek) tekint, így adva meg a juttatást. Annak ellenére, hogy a támogatás lehet normatív, vagy diszkrecionális alapú, a jogosultság mint szociális jog nem, vagy csak igen korlátozott érvénnyel jelenik meg.

Amennyiben a rászorultságot a célzással azonosítjuk, a *d)* ponthoz jutunk el. Ebben az esetben a rászorultság, mint célzás nem csupán segélyezést jelenthet, hanem más támogatást is.

A pontos fogalom meghatározás azért is fontos, mert – azon túl, hogy így nyilvánvalóvá válik, miről is beszélünk – felhívja arra a figyelmet, hogy *technikákról*, és nem *célokról* és *funkciókról* van szó. Tehát nem arról, hogy egy-egy ellátástól mit várunk el, azaz hogy mi a funkciója. Ezzel szemben úgy vélem, hogy a célok meghatározása után lehet csak technikákról beszélni! Ezért sem lehet Németh György megállapításával egyetérteni, amikor azt mondja: „A szociálpolitikai művelői (...), gyakorlati, és nem elvi okokból ellenzik a rászorultság elvének alkalmazását. Kétségtelen, nem könnyű gyermeket nevelő milliomosok alanyi jogosultsága mellett érvelni.” (Németh 2008: 100) Először is nem is kell a milliomosok alanyi jogosultsága mellett érvelni. Szükségtelen, mert amikor úgy azonosítjuk a rászorultságot, mint célzást, akkor az a legelső dolog, hogy a társadalompolitikai prioritásokat meghatározzuk. Másodszor, ha nem technikákról, hanem célokról beszélünk, visszakanyarodunk az elméleti keret szükségességére, hiszen egy cél eléréséhez számos eszköz (technika) létezik, amelyek kiválasztása érték-alapú (ld. az ezen írásban ismertetett Sen által felhozott példát).

Vagy, ha példaszerűen végigmegyünk a rászorultság előzőekben említett négy alternatív jelentéstartalman, akkor nyilvánvaló válik, hogy bizonyos célok eléréshez több lehetséges technika közül választhatunk. Nézzük:

Jövedelem és vagyontesztek [a] pont]

Hozzáfézés	Példa	Támogatotti kör	„Technika”	Újraelosztás iránya
Igazolja, hogy az állam/ társadalom által elfogadott szegénységi határ alatt él (szegény) + elismert „hiány”/ szükséglet (pl. beteg, fogyatékos). Azaz pl. egyszerre szegény és beteg v. fogyatékos	Kategoriális segélyek	Elfogadott szegénységi határ alatt él + elismert „hiány” (szükséglet)	Jövedelem és/ vagy vagyonteszt – normatív segélyezés	Vertikális újraelosztás

Szelektivitás [b] pont]

Hozzáfézés	Példa	Támogatotti kör	„Technika”	Újraelosztás iránya
Igazolja, hogy az állam/ társadalom által elfogadott szegénységi határ alatt él, azaz szegény	Átmenti segély	Elfogadott szegénységi határ alatt él	Jövedelem és/ vagy vagyonteszt – diszkrecionális segélyezés	Vertikális újraelosztás

Egyéni vagy adminisztratív diszkrecionalitás [c] pont]

Hozzáfézés	Példa	Támogatotti kör	„Technika”	Újraelosztás iránya
Elismert „hiány”/ szükséglet (pl. beteg, fogyatékos, vagy nincs munkája). Azaz egyszerre szegény és beteg; fogyatékos v. munkanélküli	Rehabilitációs járadék	Nem súlyos állapotú (rehabilitálható) megváltozott munkaképességűek	Csoportosan célzott ellátás	Fragmentált újraelosztás
	Állás-keresési támogatás	Munka nélküli lévők (aktív korú inaktívak)	Biztosítás vagy csoportosan célzott ellátás	Fragmentált és/ vagy vertikális újraelosztás

Célzottság [d] pont]

Hozzáfézés	Példa	Támogatotti kör	„Technika”	Újraelosztás iránya
Előzetes tevékenységhez (pl. munkavégzéshez) kötés + a támogatás „alanya”	Gyed Táppénz	Jól behatárolható, viszonylag kis létszámú társadalmi csoport támogatása	(kvázi)biztosítás	Fragmentált újraelosztás
Valamilyen állapothoz (pl. lakhatási gondok), vagy helyzethez (pl. gyerekek) kötés	Lakásfenntartási támogatás	Jól behatárolható, viszonylag kis létszámú társadalmi csoport támogatása	Csoportosan célzott ellátás (lakás nagysága és rezsije) + jövedelemteszt (ht.)	Vertikális újraelosztás
	Családi pótlék	Objektív kritériumok megléte alapján – gyermekes családok	Csoportosan célzott ellátás	Átfogó horizontális és vertikális újraelosztás

Nem nehéz észrevenni, hogy e tartalmak közel állnak egymáshoz (mind belefér a „rászorultság” kategóriájába), de mégis különböznek, azaz a kifutásuk, az elvárt funkciójuk szerint markánsan szétválak egymástól. E szétválást segíti, erősíti a választott technika is. Ugyanis a különböző típusú ellátások különböző helyzetek kezelésre szolgálnak. Magyarárn: a jobb célzás (hatásosság), a rászorultság erősítése (újraelosztás iránya) és a hozzáférés között számos kombináció elképzelhető.

Adózási kérdések a családtámogatás tükrében

Az írás vége felé megjelenik az eddig hiányolt *adózási kérdéskör*. A problémát azzal a felvetéssel exponálja, hogy a gyerekeket célzó támogatásoknak milyen hatása lehet, ha ez az adórendszeren belül vagy kívül (alanyi jog vs. jövedelemteszt) realizálódik.

„Nézzük, az egyszerűség kedvéért csupán a családi pótlék példáján, hogy mi játszódik le univerzális és rászorultság-alapú ellátás esetén. Az univerzális családi pótlék fix összegű, minden gyermeket megillető, a gyermek neveléséhez nyújtott, az állam által fizetett támogatás. Mielőtt a családi pótlékot kifizetnék, azt előbb az államnak adóként be kell szednie. Keresete után és arányában mindenki adófizetésre kötelezett, függetlenül attól, gyermekes és gyermektelen. A családi pótlék annyit jelent, hogy a gyermekesek adójukból egy fix összeget visszakapnak. Tehát két azonos keresetű család közül a gyermekes valamivel kisebb adót fizet, mint a gyermektelen. Közgazdasági értelemben a családi pótlék adóleírás: az állam a szülő gyermeknevelésére költött kiadásainak egy részét költségként ismeri el, amivel kivonja az adózás alól. Kérdés, hogy jogosan-e?”

A közgazdasági logika: adóelvonás → állam → családi pótlék, azaz ez az újraelosztás sémája.

Egyetértve Németh Györggyel jogos, sőt több szempontból is kívánatos, ha az állam minden gyermek fenntartási költségeihez hozzájárul. Azzal már kevésbé tudok azonosulni, hogy „a csoportosan célzott családi pótlék közgazdasági értelemben adóleírás” lenne. A modell-leírás érvényessége fontos! Fontos tudni, hogy a modell relevanciája meddig terjed ki.

Ennek megértéséhez bontsuk részekre a Németh György által írtakat. Kiindulópontként válasszuk az övét, tehát adott két, azonos keresetű családot, ahol az egyikben él gyerek, míg a másikban nem. Eszerint négy csoportra bonthatjuk (még akkor is, ha csak keresetekről és nem jövedelmekről, vagy más jószágról beszélünk):

	Adózás	Családi pótlék	Adókedvezmény
Van gyerek	+	+	+
Van gyerek	-	+	-
Nincs gyerek	+	-	-
Nincs gyerek	-	-	-

Látható, hogy e szűk érvényességi mezőben – azonos keresetűek (!) – már nem érvényes, hogy a csoportosan célzott családi pótlék adóleírás

lenne, mert ahol van adóköteles jövedelem, ott családi pótlék is, és adókedvezmény is van, míg ahol nincs adóköteles jövedelem, ott csak családi pótlék van.

Tudjuk: egy modell érvényessége mindig a paramétereiktől függ. Ha sok és szigorú előfeltételezések tartalmaznak, szűk lesz a modell érvényessége. E szűk tartományon belül a megbízhatósága viszont erősebb.

A Németh-féle modell előfeltételezése: a) a családban élők „keresete után és arányában mindenki adófizetésre kötelezett, függetlenül attól, gyermekes és gyermektelen”; b) „az emberek nem csupán keresetük (vagyis munkajövedelmük), hanem egyéb jövedelmeik és fogyasztásuk után (forgalmi adók) is adóznak”. A képlet viszonylag szűk értelmezési lehetőséget hagy nyitva. Annyira szűkítették a jelenség peremfeltételei, hogy – nézetem szerint – semmiféle általános érvényű konzekvenciát nem lehet levonni, mert ha az előfeltételezéseket megváltoztatjuk, vagy figyelmen kívül hagyjuk, de a modell tartalmát nem, a tanulmány megállapításai máris érvényüket veszítik.

Azért, mert egyfelől az emberek különböző forrásokból teremtik elő jövedelmüket, és ezek az eltérő források eltérő formában és mértékben adóznak, vagy nem adóznak. Másfelől a „családi pótlék = adóleírás” formula még abban a szélsőséges esetben sem érvényesülne, ha minden jövedelem, fogyasztás, vagyon azonos mértékben adózna, hiszen e javak különböző mértékben állnak a családok rendelkezésére, illetve a családok fogyasztási szerkezete is eltérő.

Arról nem is beszélve, hogy az adózás (elvonás) által generált újraelosztási hatás, valamint a közkiadások újraelosztási hatása egymást erősíthetik, de ennek ellenkezője is igaz: egymással ellentétes irányúak is lehetnek.

Ha az érvényességi határokat tágítjuk, könnyen rájövünk arra, hogy a családi adókedvezmény, mint minden adókedvezmény, amelynek előjele pozitív, a vertikális újraelosztás értelmében negatív irányú, azaz perverz.

Irodalom

- Barr, Nicholas (1998) Közgazdasági elmélet és a jóléti állam: áttekintés és átértelmezés
In: Semjén András (szerk.) *A jóléti állam közgazdasági megközelítésben* Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.
- Barr, Nicholas (2004) *Economics of the Welfare State* Oxford University Press, Oxford
- Brennan, Geoffrey – Buchanan, James (1993) Adózási alkotmány Leviatán számára
In: Semjén András (szerk.) *A jóléti állam közgazdasági megközelítésben* Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.
- Buchanan, James (1992) *Piac, állam, alkotmányosság* KJK, Bp.
- Czúcz Ottó (1994) *Az öregségi nyugdíjrendszerek* KJK, Bp.
- Durkheim, Émile (2001) *A társadalmi munkamegosztásról* Osiris Kiadó, Budapest
- Ferge Zsuzsa (2000) Tiszta és homályos társadalmi szerződések In: Augusztinovics Mária (szerk.) *Körkép reform után* Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest
- Krémer Balázs (2007) *Jövedelem, jövedelemmérés, jövedelemteszt, adózás és segélyezés*. Kézirat
- Lindbeck, Assar (1999) Újraelosztási politika és az állami szektor expanziója In: Csaba

MŰHELY

- Iván – Tóth István György (szerk.) *A jóléti állam politikai gazdaságtana* Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, Budapest
- Musgrave, Richard A. – Musgrave, Peggy B. (1989) *Public Finance in Theory and Practice* McGraw-Hill Book Company, Fifth Edition
- Németh György (2008) Újraelosztás – egy szociálpolitikai kulcsfogalomról, *Esély* 3. szám, 82–106.
- Polányi Károly (1976) *Az archaikus társadalom és a gazdaság szemlélete* Gondolat, Budapest
- Polányi Károly (2004) *A nagy átalakulás*. Napvilág Kiadó, Bp.
- Semjén András (1996) A pénzbeli jóléti támogatások ösztönzési hatásai *Közgazdasági Szemle* 10. (októberi) szám
- Sen, Amartya (1999) A jövedelemeloszlás etikai kérdései: nemzeti és nemzetközi szinten In: Csaba Iván – Tóth István György (szerk.) *A jóléti állam politikai gazdaságtana* Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, Budapest
- Sen, Amartya (2003) *A fejlődés mint szabadság* Európa Könyvkiadó, Budapest
- Sinfield, Adrian (1999) Társadalmi védelem kontra adótámogatás *Esély* 1. szám
- Stiglitz, Joseph E. (2000) *A kormányzati szektor gazdaságtana* KJK KERSZÖV, Bp.
- Titmuss, Richard (1963) *Essays on 'The Welfare State'* Allen and Unwin, London
- Titmuss, Richard (1991) A jólét társadalmi elosztása: reflexiók a méltányosság kereséséről In: Ferge Zsuzsa – Lévai Katalin (szerk.) *A jóléti állam* Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, ELTE Szociológiai Intézet és Szociálpolitikai Tanszéke könyvsorozata, Budapest
- Tóth István György (1991) *A társadalmi (elosztási) igazságosság problémája* Szociológiai Szemle 1. szám

NÉMETH GYÖRGY

Mózer Péternek az újraelosztásról

Szubjektív bevezetővel kell kezdenem, annak érdekében, hogy ezen – az újraelosztásról szóló – vita tétje a kívülállók számára könnyebben érthető legyen.

Amikor az 1980-as évek első felében egyetemre jártam, szociológus diplomát még csak az ELTE bölcsészkarán lehetett szerezni (szociálpolitikus diplomát sehol), a szociológia úgynevezett B szak volt, melyre csak az egyetem kapuin belülről lehetett felvételt nyerni. A szociológia akkor elit szaknak számított, és bár a késő Kádár-kor puha diktatúrájában jártunk, jellege nem volt igazán ellenzékinek nevezhető, bár kétségtelenül volt ilyen *stichtje*. A szociológus hallgatók között a bölcsészkarai átlagnál jóval magasabb volt a széles és/vagy mély ismeretekkel rendelkező, tudásszomjas, nonkonform, nem egyenes pályáját járó figurák aránya. A jövő kritikai, de nem „ide lőjetek” mentalitású (szak)értelmisége készülődtött itt. Közülünk sokan a „hivatalos”, az „akadémiai” tudomány sáncai mögé kerültek. Én nem. Pályám meglehetősen kacskaringósra sikeredett. 1990 után néhány évvel munkahelyi kötelezettségemként a pénzügyi kormányzat tisztviselőivel folytatott sorozatos vitáim következményeként szükségét éreztem, hogy beleássam magam közgazdaságtanba, annak is elsősorban pénzügytani részébe. (Hogy el tudjam dönteni: leereszkedő magabiztosságukat valóban hatalmas tudásuk indokolja, aminek outsiderként nyomába nem érek, vagy éppen ismereteik fölöttébb hiányos voltát kompenzálják így.) Fő szakterületem a társadalombiztosítás – a nyugdíj- és az egészségügyi rendszer, de foglalkoztam a biztosítás és államháztartás elméleti kérdéseivel. De a szociológusi mellett történeti végzettségem sem csupán életrajzi elem. Levéltári szinten kutattam-kutatom az orvostársadalom és a nyugdíjrendszer(ek) történetét, felismerve azt, hogy a történeti nézőpont nem mellőzhető sok közgazdasági probléma megértéséhez, sőt annak hiánya rendre zsákutcába viszi a gondolkodást. Írásaim mindegyikét máig vállalom – azon néhány publicisztika kivételével, melyekben az 1990-es évek közepén támogattam nyugdíjrendszerünk 1998-ban megkezdett (részleges) tőkésítését, az úgynevezett második pillér létrehozását. De elismerve tévedésemet,¹ ma szinte a teljes közgazdász-elittel szemben állítom (és a mainstream közgazdaságtan nyelvén beszélve meg is tudom indokolni), hogy ez miért volt több, mint (gazdaságpolitikai) bűn, és mint gördítettünk mesterséges akadályt gazdasági felzárkózásunk elé.

Mózer Péter nálamnál fél generációval fiatalabb korosztály tagja, a hivatalos, az akadémiai szociálpolitika művelője, és senki nem kételked-

¹ Ezt éppen az Esély hasábján tettem meg. Lásd Németh György: A nyugdíjreform makroökonómiája. 1998/6. szám

het abban, hogy alapos és kiváló ismerője tudományága nemzetközi és hazai szakirodalmának. Ez rólam egyáltalán nem mondható. Tanulmányom egyik lehetséges értelmezése, hogy olyan területre tévedtem, ahol szaktudásom hiányosságai nyilvánvalók, és csak a szerkesztő éberségének hiánya miatt kaphattam nyomdafestéket. A másik lehetséges értelmezés, hogy a szociálpolitikai főáram tárggyal kapcsolatos tudáskészletének egy része megújítandó, de szakmán belül túlságosan is nagy tiszteletnek örvendenek a holt és a még élő klasszikusok.

A fentiek előrebocsátása után a tárgyra térek.

I.

Tanulmányom első fő állítása, hogy *közgazdasági értelemben* akkor beszélhetünk szolidaritásról, ha (1) jövedelem-újraelosztás (redistribúció) történik – ez azonban csak szükséges, de nem elégséges feltétel –, és ha (2) az újraelosztás a magasabb jövedelműektől az alacsonyabb jövedelműek felé irányul. Ha az újraelosztás iránya fordított, vagyis az alacsonyabb jövedelműektől a magasabb jövedelműek felé irányul, akkor *perverz újraelosztásról* van szó, ami nem nevezhető szolidaritásnak. Ha pedig azért nem tudjuk egyértelműen megmondani az újraelosztás irányát, mert az újraelosztási rendszer több, de viszonylag pontosan meghatározható elmentéses jövedelemáramlást is tartalmaz, *zavaros újraelosztásról* beszélhetünk, a tisztánlátás érdekében pedig célszerű a rendszer elemeire bontása és a perverz újraelosztó elemek kiiktatása.²

Látható, hogy az újraelosztást nem tekintem a szolidaritás szinonimájának, de „hard core”-jának feltétlenül.

Tanulmányomban a szolidaritás közgazdasági fogalmával foglalkoztam, és nem állítottam, hogy a szolidaritás *nem közgazdasági*, sőt a *modernitás előtti* – a „jövedelem” fogalmát nem ismerő korok – (köz)gazdasági fogalma nem létezik, vagy netalántán értelmetlen. Ezt hagyom másra,³ mint ahogy a szolidaritás közgazdasági fogalmán kívüli szolidaritás fogalom mellett okvetlenül előkerülő erkölcsfilozófiai kategóriákat (társadalmi igazságosság, méltányosság stb.) és értelmezésüket is.

Tanulmányom leíró közgazdaságtani jellegű, mely a „mi történik?” kérdésre keresi a választ, nem a „miért történik?” vagy a „hogyan kellene történnie?” kérdésre.⁴ Tanulmányomat azért írtam, mert a közgazdászok közgazdasági kontextusban *szolidaritásról* való megnyilatkozásait szinte kivétel nélkül hamisnak, mesterkéltnak, erőltetettnek stb. éreztem (érezem),⁵ aminek okát elsősorban abban látom, hogy a szolidaritást közgazdaság-idegen fogalomnak tartják, azonban egyre kevésbé tehetik meg, hogy közgazdászként ne szóljanak róla. Példát is hoztam rá. Bokros Lajos közgazdász, volt pénzügyminiszter azon gyakran tett kijelentését, hogy

² Nem ismerek magamra nézeteim imígyen való rekonstrukcióját olvastán: „szolidaritás különbözteti meg az újraelosztást a piaci elosztástól”.

³ Magam szívesen olvasnám a szolidaritás változó jelentéseiről és formáiról szóló monográfiát.

⁴ Az első kérdésben, legalábbis elvileg könnyebb közös nevezőre jutni.

⁵ A szociológusokét, de főleg a szociálpolitikusokét viszont puhának.

nem lehet szolidaritásról beszélni, ha a „társadalomnak ekkora hányada mentesítve van a közterhek alól”. Bokros ezzel a minimálbérek (2002 óta fennálló) személyi jövedelemadó-mentességének (effektív 0 százalékos adókulcs) eltörlését kívánatos lépésnek mondja. Ez hátrányosabb helyzetbe hozza a legalacsonyabb jövedelműeket, és – hacsak nem ugyanez történik a magasabb jövedelműekkel⁶ – akár perverz újraelosztásként is felfogható. E lépés kapcsán Bokros nem beszélhetne közgazdasági értelemben vett szolidaritásról, míg az adórendszer olyan átalakítását, melynek során az alacsony jövedelműek adóját emelnék, hogy a magasabb jövedelműek adóját csökkenthessék, a legtermészetesebb módon felvetné (legfeljebb sokan nem értenének vele egyet). A *közgazdasági kontextusban* megszólaló Bokros csak akkor mond értelmeset, ha feltételezzük, hogy szándékosan *közgazdasági kontextuson kívüli* szolidaritás-fogalmat használ. Ettől kezdve technika és cinizmus kérdése keríteni és úgy értelmezni egy erkölcsfilozófiai kategóriát, miszerint az alacsony jövedelműek adójának emelése fontos lépés a létező világok legjobbjához vezető úton.⁷ Úgy gondolom azonban, hogy a közgazdászok érvelését gyengíti, ha *közgazdasági kontextusban közgazdasági kontextuson kívüli* fogalmakat használnak, különösen akkor, ha *közgazdasági vitát* eldöntő nagy erejű érveként adják elő.

Mindezek miatt Mózer Péter szolidaritás fogalmam korlátozott, szűkös voltát kifogásoló kritikáját rosszul címezte, azt magamra nézve érvénytelennek tartom.⁸

II.

Tanulmányom második fő állítása, hogy a társadalombiztosítás = biztosítás és újraelosztás együttese (mixe), ami Mózer Péter szerint sem téves, sőt ez „egyszerű összefüggés”, vagyis nyilvánvaló. Kritikája ennél való megragadásomat, a továbbgondolás elmaradását illeti.

A társadalombiztosítás részben biztosítás, részben szolidaritás – mert az újraelosztás iránya, jövedeleमारányos járulékok esetén nagyon nagy valószínűséggel a magasabb jövedelműektől az alacsonyabb jövedelműek felé irányul. (Fix összegű járulékok esetén, mely a legkülönbözőbb reform-elképzelésekben újból és újból előkerül, a szolidaritás-tartam nyilvánvalóan kisebb, és az sem elképzelhetetlen, hogy ellentétébe csap át, és perverz újraelosztás intézményesül.) Fontos megjegyezni, hogy ez esetben elsősorban az egészségügyi rendszerre érdemes gondolni.

A biztosítás(i szerződés) egy termék, egy termék megvásárlásakor pe-

⁶ Mert például háború tört ki, vagy pénzügyi válság elhárítására a törvényhozás mindenki adóját azonos arányban megemelte.

⁷ Ilyen erkölcsfilozófiai érv, például, hogy csak az tekintheti magára öntudatos állampolgárként, aki adó fizetésével járul hozzá az állam fenntartásához. Aki nem fizet adót, az kirekesztett az öntudatos állampolgárok köréből, még ha jövedelmi helyzete kedvezőbb is. A *nullkulcs* eltörlése az öntudatos állampolgárok számának sokasítását szolgálja. Az öntudatos állampolgárok számának növekedése pedig aligha vitathatóan elrendő cél.

⁸ Lásd „Ezzel szemben a szolidaritás jelentése és az újraelosztás tartalma több ennél!” kezdetű néhány oldalt. Ez írásának közel harmada.

dig inadekvát elosztásról beszélni.⁹ A termék (biztosítási szerződés) „gyártói”, a biztosítók között a tökéletes piacon éles verseny folyik, és a tökéletesen informált vásárlók a legolcsóbbat veszik az azonos „tudású” termékek közül. A való világ piacain azonban igen ritkán folyik tökéletes verseny, a biztosításban pedig különösen ez a helyzet. Minél nagyobb a piaci koncentráció, annál nagyobb a vásárlók úgynevezett holtteher-vesztése, mely egyetlen piaci eladó esetén éri el maximumát. Csak azért nem beszélhetünk a termékért fizetett árban foglalt jövedelem-újraelosztásról, mert a termék megvásárlása nem kötelező, és mindenkinek szabadságában áll rossz üzletet kötni. Más a helyzet társadalombiztosítás esetén, ahol a termék megvásárlása törvényi kötelezettség, ahogy az ára (a járulékfizetés) is. Ekkor már van okunk feltenni a kérdést, hogy mennyivel jártunk jobban/rosszabbul ahhoz képest, ha tökéletesen versenyző piacon törvényi kötelezettség nélkül vásárolnánk meg a terméket.

„Milyen konzekvenciák levonására alkalmas ez a modell?” – teszi fel a kérdést Mózer Péter. Tanulmányomban csak annyit mondtam, hogy az állam jövedelem-újraelosztó szerepe, melynek mértékét az állami kiadások és a GDP hányadosával jellemzik, és melynek kiemelt szerepe van korunk közgazdasági reformdiskurzusaiban, hamis kategória. Egy látzat. A közgazdasági értelemben vett újraelosztás lényegesen szűkebb, mint a fenti „számviteli” kategória (84–85. o., 100.o.). Ez nagyban alássa napjaink – az állam újraelosztó szerepének csökkentését a versenyképesség növelése érdekében elengedhetetlen lépésnek feltüntetető – közgazdasági reformérvelését. Amilyen erős, épp oly hamis meggyőződésről van szó, de azt jelenleg egyaránt magáénak vallja a Világbank, az IMF, OECD és Brüsszel, a Pénzügyminisztérium és a Magyar Nemzeti Bank, és gazdaságpolitikai elitünk szinte egésze – pártszimpátiáitól függetlenül. Az újraelosztás közgazdasági tartalmának megértése elvezethet az államháztartástan új alapokra helyezéséig, az államháztartás számbavételi rendszerének teljes megújításáig. Nem lenne kevés.

III.

„Az újraelosztás olyan társadalmi konstrukció, amely nemcsak kockázatokkal, hanem egyéb társadalmi, demográfiai és piaci bizonytalanságokkal szemben is képes védelmet nyújtani” – mondja a társadalombiztosítás kapcsán ellenemben Mózer Péter. Nos, ez az „egyéb” is kockázat, és Mózer Péter, legalábbis részben, szintén annak nevezi (példának a munkanélküliséget, a krónikus vagy veleszületett betegséget hozza fel), részben bizonytalanságnak, ami a kockázat szinonimája (példa rá a jövőbeni infláció, különös tekintettel a futamidő hosszára). Mindezen kockázatokat a biztosítás is képes lenne kezelni, de annak több a hátránya (bele-

⁹ Nem mondom azt, amit Mózer Péter nekem tulajdonít, hogy „biztosítás (elosztás)”.

értve a költségességét), mint az előnye.¹⁰ A társadalombiztosítás létrehozásának okaként a „piaci kudarc”-ot nevezni meg – közkeletű tévedés.

Mózer Péter a társadalombiztosítás és (magán)biztosítás közötti markáns különbséget az előbbi kötelező voltában és a kockázategyesítő (pooling risk) voltában látja. Ezek a különbségek léteznek, de csupán a felszínt írják le, nem a mechanizmust. Én viszont éppen ezt helyezem leírásom középpontjába: technikai, illetve társadalmi vonatkozásban miért nem működik az individuális ekvivalencia elvének gyakorlati alkalmazása, miért célszerű attól eltekinteni, ezzel miképp kerül az újraelosztás a rendszerbe, és emiatt miért kell kimondani a kötelezést. (Mert különben az újraelosztás táplálói, kárvallottjai dezertálnának a rendszerből.) Lehet ugyan azt mondani, hogy itt kockázategyesítés történik, és ez végül is nem hamis állítás, csak éppen nem bír különösebb magyarázó erővel.¹¹

IV.

Van-e újraelosztás nélküli nyugdíjrendszer? Azt állítottam, hogy lehetséges, sőt, efelé megyünk. Mózer szerint már csak azért is van, mert a „nyugdíj gazdasági célját úgy foghatjuk fel, hogy a fogyasztási szint életciklusok kiegyenlítése”. A nyugdíj, szerinte, per definitionem redisztribúció. *Intertemporális redisztribúció.*

Először is tagadom, hogy létezne intertemporális redisztribúció. Ennek a fogalomnak határozott álláspontom szerint nincs közgazdaságtudományi létjogosultsága. Használjuk a köznyelvet: az emberek keresőkörük (munka)jövedelmének egy részét megtakarítva teremtik meg majdani nyugdíjuk fedezetét. Ez végül is természetes. Megtakarítunk majdani nyugdíjunkra. Tudálékoskodás mindezt úgy megfogalmazni, mint

10 Mózer Péter a társadalombiztosítást és a magánbiztosítást a biztosítás két fajtájának tartja. Magam a biztosítás elé sose tenném a „magán” előtagot. Mert csak biztosítás van. A biztosítás lényege, hogy a biztosítási szolgáltatás – káresemény valószínűsége – biztosítási díj relációban az egyéni egyenértékűség elvét alkalmazzák. A társadalombiztosítás „társadalom” előtagja azt a különbséget jelöli, hogy esetében nem alkalmazzák az egyéni egyenértékűség elvét.

Az infláció kockázatként való említése egy évszázados múltra tekint vissza, de közel fél évszázada már elveszítette relevanciáját. Az első világháború előtti világ gyakorlatilag nem ismerte az inflációt, legfeljebb az értékőrző nemesfémpénz-rendszer mellett létrehozott papírpénz-rendszerek összeomlását (például a Habsburg-birodalomban a napóleoni háborúk után), és – közvetlenül a háború előtti két évtizedben – a *drágaságot*. A biztosítási szerződések egyszerűen nem számoltak az inflációval, egyrészt azért, mert a fogalmat sem ismerték (a kor statisztikai hivatalai nem számítottak inflációt), másrészt azért, *mert elképzelni sem tudták*, hogy lehetséges akkora pénzromlás, amit már a világháború alatt, de főleg utána megtapasztaltak.

11 Megjegyzem, hogy Mózer által idézett Barr-szöveg biztosításszakmailag egyértelműen félreértés. Nézzük csak az életjáradék kérdését. Fogadást kötünk a biztosítóval – mondja Barr –, s ha rövid ideig élünk, a biztosító nyer, ha 98 éves korunkig, akkor mi. Nos, aki életjáradékot vásárol, az egy terméket vásárol, mely termék élvezetében marad haláláig. Azért vásárolunk életjáradékot, mert időskori anyagi jólétünk szempontjából a legrosszabbra, vagyis hosszú életre számítunk. Így vagyunk kockázatkerülők. (Aki rövid életre számít, az időskori anyagi jólétének maximalizálása érdekében nem vesz életjáradékot. Ezzel kockáztat.) Mivel a biztosító állományban (sok azonos szerződés eladásában) gondolkodik, és az emberi élet véges, a biztosítás fogadás-jellegéről beszélni téves, bár ez is közkeletű.

mai keresőképes korom jövedelme egy részének újraosztása a nyugdíjas kori jövőbe. Nem elfogyasztani az egészet most, hogy akkor is tudjak majd fogyasztani, ha már nem lesz (munka)jövedelemem, amit fogyasztásra költhetnék. De fő kifogásom az „intertemporális” tág határok között való értelmezése. Az értelmes köznyelvi mondat, hogy „három hónapig spóroltam egy digitális fényképezőgépre”. De értelmes-e az, hogy „három hónapig nem költöttem fogyasztásra összes jövedelemem, hogy újraosztást végrehajtva vásároljak egy digitális fényképezőgépet”?

De ha relevánsnak is fogadjuk el az intertemporális (életciklusok közötti) redisztribúció fogalmát, akkor is az egyén saját életpályáján belül megvalósuló, és nem egyének (jövedelem-tulajdonosok) közötti jövedelem-újraelosztásról van szó. A közgazdasági értelemben vett újraelosztás mindig egyének közötti, interperszonális.¹² Biztosítási újraelosztás nincs, a biztosítás termékvásárlás, nem a kárt szenvedettek felé történő újraelosztás. A fragmentált újraelosztást értelmetlen kategóriának tartom. A vertikális és az (átfogó) horizontális újraelosztás értelmes kategória, de inkább elméleti, mint gyakorlati haszna van. Amit Mózer Péter jól definiált és széles körben használt újraelosztás-fogalmaknak mond, azon – álláspontom szerint – ideje volna túllépni.

Az általam használt vertikális és longitudinális (horizontális) kategória teljesen más töről fakad, mint Lindbeck újraelosztás-tipológiája. A vertikális nálam a biztosítási díj és a jövedelemarányos járulék különbsége adott időpontban, és egyéni szintű; a longitudinális adott generáció életpályáját követi, és nem egyéni, hanem generációs szintű fogalom.

Visszatérve a nyugdíjra: Mózer Péter Barr-ra hivatkozva azt mondja, hogy az egyének *kizárólag* két módon tudják fogyasztásukat időben áthelyezni. Vagy (1) aktív korukban lemondanak fogyasztásuk egy részéről, megtakarítanak, vagy (2) jövőbeli termékek megvásárlására szóló ígéretekkel szereznek arra vonatkozólag, hogy nyugdíjba vonulásuk után is részesülhetnek a mások által termelt javakból. Ez, szerinte, a nyugdíjrendszerek két fő típusának felel meg, az első a tőkefedezeti, a második a felosztó-kirovó. Ezzel szemben határozottan állítom, hogy csak egyfajta nyugdíjrendszer van, a tőkefedezeti és a felosztó-kirovó között csupán a közgazdasági külcsínben van különbség. Abban, hogy a nyugdíjcélú megtakarítás monetizált-e, avagy sem. A nyugdíj-közgazdaságtant máig hatóan zsákutcába vitte a felosztó-kirovó terminus technicus tudományos meghonosítása az 1960-as évek legelején.¹³

12 A közgazdaságtanban ennél szélesebb értelemben használják, például Voszka Éva: Privatizáció helyett újraelosztás. Az állami vagyon sorsa 1998 és 2001 között (Közgazdasági Szemle. 2001/szeptember), véleményem szerint helytelenül. Ennek kifejtése azonban végképp nem lehet ezen írás tárgya.

13 Lásd Németh György: Esszé nyugdíjról, nyugdíjrendszerekről, nyugdíjreformról I–II. Külgazdaság 2003/1. és 2. szám.

V.

Az alanyi jog versus rászorultság elve a közgazdasági reformdiskurzusokban éles dichotómia, egymást kizáró alternatívaként jelenik meg, ennél árnyaltabb megközelítésre nincs igény. A szociálpolitikában természetesen más a helyzet.

Elismerem, hogy túl erős volt a szociálpolitikusok összességére a családi pótlék kapcsán tett azon megállapításom, miszerint „gyakorlati, és nem elvi okokból ellenzik a rászorultság elvének alkalmazását”. Bizonytalán számosan elvi alapon is érvelnek a milliomosok alanyi jogosultsága mellett. Mert a csata e kérdés körül dől el. Például Surányi György, a Magyar Nemzeti Bank volt elnöke, akire nem csupán maradéktalanul illik a *milliomos* jelző, hanem nagytekintélyű és befolyásos közgazdász is, a következőképpen érvel az alanyi jogosultság ellenében: 1998-ban, a Bokros-csomag reformjait ellenreform követte, „'98 azzal kezdődik, hogy ... [ismét] alanyi jogúvá teszik a szociális juttatásokat. Itt mindig példaként hozom, hogy nekem mekkora nagy szükségem volt a családi pótlékra, de talán nem biztos, hogy a hozzám hasonlókat kellett volna támogatni közpénzekből.”¹⁴ Kétségtelen, a kétgyermekes Surányi nem *szorult rá*. Mit feleljünk? Azt nem mondhatjuk, hogy téved.

Mózer Péter elhárította a milliomosok családi pótlékának jogosságáról szóló vitába való bekapcsolódást. Ezt tenni a szociálpolitikusoknak szükségtelen, mondja, mivel ők *céloznak*: előbb meghatározzák a társadalompolitikai prioritásokat, majd ennek alapján leszűkítik az ellátások hatókörét („célzottság”). Az eredmény a milliomosoknak is járó családi pótlék. Ez igazolja azt, amit tanulmányom elején az egymás nyelvét nem értő, a másik nyelvén, a másik számára érthető módon a problémákat megfogalmazni képtelen süketekről írtam, aminek igazságtartalmát – „nem gondolom, hogy ennyire sztereotip a helyzet” közbevetéssel, de – Mózer Péter is elismeri.

A problémát az okozza, hogy e célzottságot a *rászorultság* négy jelentéstartamának egyikeként határozza meg.¹⁵ Erre erősít rá azzal, hogy ez esetben „a rászorultság, mint célzás nem csupán segélyezést jelenthet, hanem más támogatást is”. A rászorultság fogalmára épített szociálpolitika elméleti kerete ezzel bizony felfeslik.

Miképp zárhatjuk ki a milliomosok családi pótlékának jogosságáról szóló vita szókészletéből a rászorultság fogalmát? Mert ha nem tudjuk megtenni, álláspontunk védhetetlen. A megoldáshoz az a felismerés vezet, hogy a családi pótléknak két, jól elkülöníthető funkciója van, melyek csak egy viszonylag szűk sávban fedik át egymást. Az egyik a jövedelmi skála alsó, másik a felső részén látja el feladatát. A családi pótlék az alacsony jövedelműek esetén a gyermekhez kapcsolódó szegénységet enyhíti, magas jövedelműek esetén az azonos jövedelmű gyermekes és gyermektelen családok életszínvonala közötti különbséget csökkenti. Utóbbi szükségessége „hagyományos” szociálpolitikai érvekkel (esély-

14 Surányi György: A józan ész védelmében. Népszabadság, 2008. június 15.

15 Kétszer idézőjelben, kétszer anélkül használja a *rászorultság*ot. Az idézőjelekkel azt kívánja kifejezni, helyesen, amit e sorok írója is: „valójában nem erről van szó”.

egyenlőség biztosítása, társadalmi hátrányok kompenzálása stb.) indokolhatatlan. Azzal viszont indokolható, hogy a gyermek nevelése a társadalom érdekében (is) folytatott tevékenység, ami a gyermekekre fordított kiadások (részleges) térítését indokolja. Még milliomosok esetén is. A költségtérítés pedig nem újraelosztás. Közgazdasági értelemben pedig nem közpénzből folyósítják.¹⁶ Ha a törvényhozók úgy látják, hogy a gyermek nevelése nem a társadalom érdekében (is) folytatott tevékenység, az nem rendíti meg a társadalom morális alapjait. Legfeljebb még kevesebb gyermek születik, ami nehézséget okoz például a jövő szociális rendszereinek fenntartásában.

A családi (adó)kedvezmény és a családi pótlék lényegében egy és ugyanaz, különbségük mindössze annyi, hogy a (személyi jövedelemadó köteles) jövedelemmel nem rendelkezőknek a családi kedvezményt nincs miből érvényesíteniük. Különbség még, hogy ami családi pótlék esetén közgazdasági tartamát tekintve (részleges) költségtérítés, az családi kedvezmény esetén (részleges) költségleírás.

A családi pótlékkal ellentétben a családi kedvezmény nem támogatja a legszegényebbeket (a teljes igénybevételéhez elegendő jövedelemmel nem rendelkezőket), ami miatt a szociálpolitikusok szinte egyöntetűen úgy tekintenek rá, mint a társadalmi egyenlőtlenséget növelő, a felső középosztály támogató, „szegényellenes”, perverz újraelosztó, igazságtalan stb. eszközre. Tudnunk kell azonban, mint fentebb már volt szó erről, hogy két különböző funkció az alacsony jövedelműek gyermekekhez kapcsolódó szegénységének enyhítése és a magas jövedelmű gyermekek és gyermektelen családok életszínvonalá közötti különbség csökkentése. A családi pótlékban ez a két funkció egyesül. A családi kedvezmény viszont csak az utóbbi funkciót látja el. Ezért rajta csak az kérhető számon, hogy mennyiben képes megtenni. (Túlzottan? Csak szimbolikusan?) Az alacsony jövedelműek gyermekekhez kapcsolódó szegénységének enyhítése ettől független feladat, mely más szociálpolitikai eszközt igényel.

A fentiek alapján kijelenthető, hogy a családi kedvezmény pusztán léte *önmagában* nem lehet bírálat tárgya. Ez az állítás további bizonyítékokkal is alátámasztható. Képzeld el, hogy a kormány (személyi jövedelem)adó csökkentést hajt végre, mely értelemszerűen a gyermekeseket és gyermekteleneket – ceteris paribus – egyaránt és egyformán kedvezően érinti. A szociálpolitikusok a történetekhez, lévén szakterületükön kívüli, nem fűznek kommentárt. Ha viszont a kormány úgy dönt, hogy csak a gyermekesek adóját csökkenti (vagy azokét a gyermektelenekéhez képest nagyobb mértékben), vagyis indirekt létrehozza a családi kedvezményt, akkor már a szociálpolitika szakterületét érintő esemény történt volna? A kormány perverz módon újraosztott? A kormány döntését csak a gyermektelenek kifogásolhatják, nehezményezve, hogy a gyermekesek előnyben részesítés miatt az ő adójuk nem, vagy nem oly mértékben csökkent, mint akkor csökkent volna, ha a kormány nem részesíti előnyben a gyermekeseket. Vajon jogosan hivatkoznak arra, hogy a kormány, kárunkra, perverz újraelosztást hajtott végre? Úgy gondolom, nem.

¹⁶ „A közgazdasági logika: adóelvonás → állam → családi pótlék, azaz újraelosztás sémája” – mondja Mózer Péter. Sajnos nem sikerült meggyőzőnöm, hogy ez nem igaz.

Most ugyanezt játsszuk le fordított irányban: a kormány adóemelés mellett dönt (mondjuk azért, hogy a szociális segélyeket emelni tudja), de ennek a gyermekes családok jövedelmi helyzetére gyakorolt hatását azzal tompítja, hogy adójukat kisebb mértékben emeli. Ezzel indirekt létrehozza a családi kedvezményt. Mondhatjuk-e azt, hogy perverz újraelosztás történt, mert gyermekesek adója nem vagy csak kevésbé nőtt, mint a gyermekteleneké? Úgy gondolom, nem.

Abstract

Béres, Tibor and Lukács, György: „Money with interest” – illegal money lending in the Cserehát Region

The study summarizes the results of the research in the villages of Cserehát Region regarding the „money with interest”. The involved households belong to the most disadvantaged 20% in Hungary; the deficits of the households are regular and high: monthly 30-100 thousand forints. They are living in a permanent crisis; their economic life can be characterized by the lack of incomes and perspectives. The usury is used basically by unmotivated and economically passive households. The study is analyzing the economic background and possibilities of the over-indebted groups, and trying to answer the question: „what to do against the usury”.

esély

2008/5

Társadalom- és szociálpolitikai folyóirat

CONTENTS

STUDIES

- 3 **Castel, Robert:** The Negative Discrimination II.
28 **Esping-Andersen, Gøsta:** A Child-Centred Social Investment Strategy

HUNGARIAN REALITY

- 71 **Béres, Tibor – Lukács, György:** „Money with interest” – illegal money lending in the Cserehát Region

WORKSHOP

- 98 **Mózer, Péter:** Thoughts on Redistribution. Reflections on the Paper by György Németh
115 **Németh, György:** To Péter Mózer on Redistribution

124 Abstract